

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ у НЬЮ-ЙОРКУ
КАТЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

(ХУП ст. — 1917 р.)

НЬЮ-ЙОРК

1955

Від народу через культурні верстви знов до народу — такий основний процес розвитку української (літературної) мови.

(О. Богумил і П. Житецький. „Начерк історії української літературної мови”. — „Україна”, ч. 2, 1914 р.)

UKRAINIAN TECHNICAL INSTITUTE in NEW YORK
Department of Ukrainian Studies

V a s y l C h a p l e n k o

UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

its origin and development

(XYII — 1917)

NEW YORK

1955

Д-329

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ у НЬЮ-ЙорКУ
КАТЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА

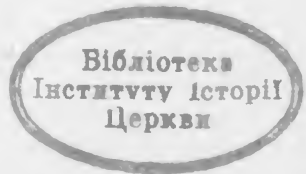
ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

її виникнення й розвиток

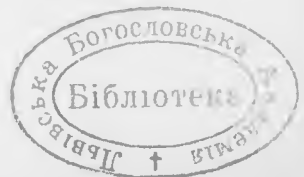
(XVII ст. — 1917 р.)

*Тамара Кордуба
Розелла Мендес
1986*

НЬЮ-Йорк

1955

БІБЛІОТЕКА
2.020.002

Авторські права застережені

Copyright, 1955, by Vasyl Chaplenko

Тираж — 500 примірників

Друкував А. Орел, 728 Стейт ст., Перт Амбой, Н. Дж.

Printed by A. Orel, 728 State St., Perth Amboy, N.J. USA

ПЕРЕДМОВА

Історія нашої нової або властиво-української літературної мови ще не вивчена, можна сказати, зовсім — ні монографічно як мова окремих письменників та діячів, ні — тим більше — синтетично як певний історично-культурний процес.

Писано про неї, щоправда, трохи чи не від самого її початку і далі рівнобіжно з її наставанням, творенням. Але це були здебільшого тільки принагідні завваги чи то в статтях про слов'янські мови взагалі (як от у статті Бандтке в „Вѣстнику Европы“ за 1815 р.), чи то в рецензях на твори окремих письменників та в оглядах творів за якийсь період, українською мовою писаних, як от „Обозрѣніе“ М Костомарова в „Молодику“ Бецького за 1843 р.), чи, нарешті, в синтетичних курсах історії українського письменства — С. Єфремова, О. Дорошкевича, М. Зерова, А. Шамрая й інших. І хоч ці завваги та характеристики не раз були влучні й цінні (як, наприклад, характеристика бурлескних явищ у мові Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, що її дав у своїм „Новім українським письменстві“ М. Зеров), але все таки це були тільки принагідні думки й спостереження. Це був ніби синкретичний підхід до українського літературно-мовного процесу, бож його розглядало в поєднанні з усіма іншими виявами нашого історично-культурного процесу, в аспекті всього українського національного відродження. Отже, насправді в цих випадках ніхто української мови як такої не розглядав і не вивчав, і це не давало пізнання цього (літературно-мовного) процесу в його специфіці. Ба більше: нефахові, поверхові огляди спричинялись часто до поширення навіть серед освічених кіл багатьох зазнаки хибних уявлень про українську літературну мову. Так, засвоїли були широкі кола української інтелігенції думку про гадану народну (селянську) простоту Шевченкової мови або думку про те, що нібито „старі“ українські письменники, такі, як Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, взагалі знали українську мову краще, аніж пізніші (звичайно казали: „сучасні“) письменники, дарма що ця остання думка суперечила само-

му поняттю розвитку, поступу.

Справді бо : якщо „старі письменники” знали звичайно тільки свої говірки і ними користувалися, додаючи інколи матеріали з фолкльору (П. Куліш), то пізніші використовували досвід і самі підносили мову на вищий ступінь. І яка велика в цьому розумінні різниця, напр., між мовою П. Куліша і Б. Грінченка!

Перша спеціальна праця про українську літературну мову в її розвитку — це була стаття П. Куліша „Дві мови, книжня й народня”, написана десь у 60-их роках, але опублікована аж у ХХ ст., в „Україні”, ч.2 за 1914 р. Проте й у цій статті говориться про українську літературну мову тільки загально, в пляні протиставлення її старій церковнослов'янській мові. Дуже цікаву працю про українську літературну мову написав десь наприкінці ХІХ ст. К. Михальчук — „До питання про українську літературну мову.” В цій праці Михальчук, як фахівець, визначив правильні методи творення української літературної мови, дав історично-теоретичне її угрунтування. Але й вона видрукована аж у двадцятих роках ХХ ст. (в „Українському діалектологічному збірнику” за 1929р.) і через це безпосередньо на творення української мови не вплинула.

Далі можна відзначити численні полемічні писання 90-их і 900-их років про „галицьку” й „наддніпрянську” мови — писання Б. Грінченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, М. Пилиповича (М. Левицького) й інших.

Але ці писання — це, сказати б, супровідно-творчі голоси, і вони здебільшого не додержувались історичного підходу, ба навіть давали іноді „криве дзеркало української літературної мови” (І. Нечуй-Левицький).

Праця Богумила й Житецького „Начерк історії літературної української мови“ („Україна“, 2, 1914 р.), друга після Кулішевої спроба синтетичного огляду історії української літературної мови, присвячена історії літературної мови до Котляревського.

Після 1917 року з'явилося вже більше праць, що розглядали й мову окремих письменників (напр., статті О. Синявського про мову І. Котляревського, Т. Шевченка), і всю українську літературну мову в історичному аспекті з іманентно-мовним підходом. Можна відзначити тут популярно написаний „Начерк розвитку української літературної мови” М. Сумцова, 1918 р., почасти (бо в основному це була норма-

тивна праця) книжку О. Курило „Уваги до сучасної української літературної мови“, перше видання 1922 р., друге 1925 р.), далі — відповідний розділ у праці А. Кримського „Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася“ (у вид. „Нариси з історії української мови“, 1922 р.), такий самий розділ у праці Німчинова „Українська мова в минулому й тепер“, невеличку книжечку Мироненка „Нариси з історії української літературної мови“ і нарешті „Історія української літературної мови“ М Сулими (у виданні ВЗІНО). Ця остання праця найбільша обсягом, але в ній багато необгрунтованих або й помилкових тверджень. Взагалі вона справляє вражіння праці, написаної нашвидку. Можна б іще згадати такі праці, як „Погляд на історію української мови“ О. Колесси (Прага, 1924 р.) і інші про українську мову взагалі, в яких даються і побіжні огляди розвитку літературної мови, але це, справді, тільки „погляди“.

Не заповнюють у цій царині прогалини і праці проф. І. Огієнка (митрополита Іларіона), бо в них здебільшого мова йде про стару літературну мову, старослов'янську в основі, а не про властиву українську мову. Навіть у праці „Історія української літературної мови“, виданій у Вінніпезі 1950 р., автор подав тільки зовнішню історію української літературної мови, та ще й з фактичними помилками, особливо в розділі про підсовітський період.

Хиби в синтетичних працях походять головню з того, що досі не досліджено монографічно мови окремих творців української літературної мови — письменників, публіцистів, учених (напр., М. Грушевського, С. Єфремова, В. Кримського). Ці труднощі відчував і автор цієї праці, бож, пишучи історію літературної мови, не раз мусив сам досліджувати мову окремих письменників (П. Куліша, Лесі Українки й ін.)

Річ ясна, що ці ненормальні умови, а також те, що цю працю писано до деякої міри „в дорозі“ і не раз без відповідних джерел, повинні були призвести і призвели, напевно, до неминучих хиб та прогалин, особливо в розділах про новіші етапи історії, написаних найпізніше. Ці труднощі (а звідси й хиби) були тим більші, що автор поставив перед собою дуже широке завдання — простежити історичний розвиток української літературної мови в усьому засягу її вживання — як мови красного письменства, преси, школи, науки, тощо, простежити, як цей засяг ступнево розширювався й удосконалювався.

Методологічно ця праця побудована в двох площинах — а) зовнішньої історії української літературної мови і б) середового (внутрішнього) її розвитку.

Читачі, мабуть, звернуть увагу на те, що в нашому курсі питому історичну вагу діяльності окремих діячів та письменників визначено не так, як у звичних курсах історії українського письменства. Це зв'язано з тим, що ми брали на увагу їхню мовну діяльність, а не літературну. У декого з них і та й та діяльність мають однакову вагу, як от у Т. Шевченка (через те йому й приділено „звичне” велике місце), у декого мовна діяльність має менше значення супроти його літературної творчости, як от у І. Франка (тим то йому й не присвячено окремого розділу) і, нарешті, є такі, що їхня мовна діяльність перевищує їхні літературні заслуги (Б. Грінченко — один з найбільших діячів у царині українського мовотворення).

Бувши свідомий хиб своєї праці, автор заздалегідь просить фахівців-мовознавців указувати йому прогалини й помилки, щоб їх можна було при повторному виданні виправити (якщо взагалі ця праця на те заслуговуватиме).

І ще одно : відсутність на еміграції відповідної джерельної літератури не дала авторові змоги подати скрізь повні бібліографічні дані, зокрема є випадки, коли не можна було годати сторінки, з якої взято цитату. З цієї ж причини авторові частенько доводилось подавати цитати за посередництва інших авторів, а не безпосередньо брати їх з відповідних текстів.

ВСТУП

(Загальна характеристика процесу)

Українська мова, що як окрема мовна одиниця утворилась десь у далекому минулому*, довго, впродовж віків була тільки розмовною мовою. А розмовний засяг її, в залежності від історичного стану на тому чи тому етапі розвитку українського народу як її носія, не один раз змінювався — то вужчав, то ширшав.

Найдавнішої історичної (засвідченої в пам'ятках) доби — від XI до XII ст., коли та мовна „стихія“, що з неї пізніше остаточно утворилась теперішня українська мова, була мовою Київського князівства та Галицько-Волинської держави, з неї була, либонь, розмовна мова всіх шарів тодішньої людності — від князів та бояр і до „смердів“-селян включно. Так можна казати здогадно, знаючи те, що вживана тоді на цьому обширі в „літературній“, книжній функції староболгарська мова була тільки письмовою, книжною (всупереч думці акад. А. Кримського, що ця мова нібито „проникла теж у живу обідижку освічених мійських клясів“.**

Але пізніше, з XV приблизно віку починаючи (у мовному ж поєсі немає виразних меж), коли український мовний обшир увійшов до складу спочатку Литовської держави, а потім до Польщі, частина української людності — бояри-шляхта, зреклася „тубільної“ мови і засвоїла польську як

*Визначити час виникнення української мови немає змоги з огляду на те, що у мовних процесах ніяких початків не буває, а буває тільки повільний перехід, коли трудно сказати, закончилось уже нове явище чи ні. Як слушно для даного випадку можна навести думку проф. П. Бузука, що сформулював її, спираючись на теорію ізоглюс: „Може, вже незабаром після настання оцієї праслов'янської мови десь у кутку її розвинувся язиковий процес, що обхопив, приміром, лише предків українців, і історія української мови почалася майже рівночасно з історією праслов'янської мови“ („Істор. курс укр. мови“, вид. Заочного Інституту).

Коли, власне, це відбувалось, важко сказати, але зате ясно, що вже перші письмові пам'ятки свідчать про наявність характерно-українських фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей, як це переконливо показав академік Кримський у праці „Українська мова, звідкіль вона взялася і як розвивалася“.

*Бариси в історії української мови“, Київ, 1922 р. Стор. 107.

**Згадувана праця, стор. 78.

ьову літературну — і письмову, і розмовно-побутову.

А як поряд із польською у цей час уживано в функції письмової мови в церкві, школі й урядунні і старої книжної мови, то українська розмовна мова чималою мірою стала промикуватись до неї як її складова частина.

Після козацьких війн ХУІ-ХУІІ, коли спольщена частина людности („ляхи“ та „недоляшки“) була або винищена фізично, або вигнана з більшої частини українського мовного обширу, а та частина, що залишилась, заспіль „показачилась“, у цих „демократизованих“ умовах засяг української мови як розмовної знов розширився: нею говорили й гетьмани, й старшини, і козаки, і селяни („посполиті“). Збільшилось у цей час і промикування властиво-українських елементів до книжної мови (наприклад, у козацьких літописах, зокрема Самовидця).

Проте до остаточного перетворення цієї мови на літературну і цим разом не дійшло.

Ця мовна ситуація тривала впродовж більше як ста років, коли східня частина України, відірвавшись від Польщі і приєднавшись до Росії, жила автономним життям, зберігаючи своєї державні установи, військо, свій побут, свою культуру.

Але одночасно в надрах цього ж ладу витворилось і таке становище, яке призвело до нового звуження розмовного засягу української мови з огляду на зросійщення козацької старшини, перетвореної в другій половині ХУІІІ в. на „благородное російское дворянство“, а зразу і до вилучення з книжного вжитку елементів української мови. „Так или иначе, только съ шестидесятихъ годовъ прошлаго вѣка, — писав П Житецький у своїй праці „Енеїда“ Котляревського і найдавніший список її“, * — мы уже не имѣемъ ни одного историческаго произведенія, писаннаго книжною малорусскою рѣчью“.

Кінець-кінцем наприкінці ХУІІІ в. та на початку ХІХ дійшло вже до того, що освічені верстви відцурались української мови і як розмовної, і вона залишилась тільки в устах темного селянства та почасти міщанства, стала мовою „мужицькою“. Таке становище склалось на Наддніпрянщині. А на Наддністрянщині збереглася мовна ситуація передкозацьких часів: тут панська верства заспіль спольшилась, духовенст-

*П. Житецький. Енеїда Котляревського и древнѣйшій список ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы ХУІІІ в. Кієвъ, 1900 г., ст. 84.

во користувалось у церковному вжитку церковнослов'янською мовою, а в побуті — теж польською. Отже и тут носієм властиво-української мови було саме селянство та міщанство.

Та рівнобіжно з цим тоді ж таки, в XVII-XVIII в., законилось і нове — з'явилися перші твори, властиво-українською мовою писані. З цього часу вона стала розвиватись у функції літературної мови, себто мови письмової, мови культурного життя українського народу.

Але шляхи розвитку її в цій функції були такі ж складні, як і в функції розмовній. Ці її шляхи були багато складніші проти шляхів розвитку інших літературних мов, от хоч би й російської чи польської. Перша з цих мов розвивалася в умовах історичної безперервності з найдавніших часів, потроху, непомітно змінюючись (а це ж якраз і характерне для „нормального“ життя мови). І тільки такі етапи, краще сказати: епізоди, як діяльність Карамзіна та Шишкова. „скаламучували“ цей процес, загострювали до певної болючости її творення-зростання. Таж це був тільки незначний епізод, і він не порушив нормального розвитку.

Польська літературна мова теж зформувалася в умовах нормального національно-культурного та політичного життя поляків (до розбору Польщі) та ще й зразу (від XIV в.) на своїй етнічно-мовній основі.

Такий процес розвитку літературної мови — як це маємо на прикладі польської та російської — можна б порівняти з життям (биттям) здорового серця в здоровому організмі: воно живе, воно б'ється, але організм не відчуває цього, воно (серце) його не турбує, ба ще й полегшує це життя, боже биття — один із проявів життя організму.

Українська мова, навпаки, розвивалась в умовах якнайбільшою мірою ненормальних, а саме: а/ розвиток її на основі старослов'янської мови був обірваний у XVIII ст. внаслідок док зміни політичного становища України (приєднання її до Росії); б/ зародження нової української літературної мови на основі народньої відбувалося в умовах політичної (державної) роз'єднаности самої тієї основи — української мовної території (ще до появи першого значного твору, піею мовою написаного, — „Енеїди“ Котляревського західня частина України була приєднана до Австрії 1787 р., а східня до Росії), і це мало не призвело було потім до роздвоєння літературно-мовного процесу, а як цього не сталося, то в усякому разі болюче цей процес гальмувало; в/ на вирішаль-

тому етапі розвитку на більшій частині української мовної території — на Наддніпрянщині українська літературна мова не мала впродовж більш як столітнього (бо аж до 1917-го року) свого існування апробації таких життєво-вирішальних чинників, як школа, преса, наукове вживання, вільне громадсько-політичне та громадсько-товариське (культурно-побутове) вживання; д/ її створювали і її вживали на початку тільки вузькі кола дуже нечисленної, з огляду на деаціоналізацію, інтелігенції.

Отже, в даному разі — якщо вжити й тут отого порівняння з серцем — серце працювало дуже ненормально, з болючими перебоями. Але... чи не через те саме, що серце своїм болючим биттям постійно нагадувало про себе, організм — український народ, в особі, звичайно, його інтелігенції, так дбайливо, так самовіддано ходив біля нього, — з такою любов'ю творив українську літературну мову. Справді, навряд чи ще в історії якої іншої літературної мови були факти такої самозреченої відданості „мовній справі“, як в історії української літературної мови! Не в одного бо діяча, а десятків і сотень їх ця справа була головною справою в їхній діяльності, і не одну кару вони прийняли за неї! Хто, наприклад, з наддніпрянських мовних діячів другої половини XIX в., а ще більше 20-30 рр. XX ст. (за більшовицького панування), не зазнав за українську мову якихось репресій? А були такі, що й смерть прийняли за свою „рідну мову“. Не один, може, гіпертрофізуючи мовну справу за рахунок інших можливих сфер діяльності, думав так, як П. Куліш, що казав:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,

Щоб мову з мов людських принижену, забвенну

З народніх уст узять і в перло возвести,

(„До Ганні Барвінок“)

А чого варт такий, здавалося б, дрібний факт, як те, що Б. Грінченко, щоб навчати дітей українською мовою, писав від руки шкільні підручники! Це факт великий у своїй малості.

Оті, відзначені вище історичні умови зумовили великою мірою характер мовотвірної діяльності українських діячів та характер усього мовного процесу, а також визначили етапи розвитку української літературної мови. Тільки ж треба сказати, що в цьому процесі не було різко відокремлених періодів, а був один — як це й притаманне мовному процесові, що не допускає перервності — процес. А цей процес часами був інтенсивніший, то знов уповільнювався, слабшав,

але необорно йшов уперед у розумінні дедалі більшого охоплення жанрів практичного мововжитку і дедалі вищого стилістичного досконалення.

Оці два показники — жанрово-функційне розширення та якісно-стилістичні досконалення — і визначають певні етапи в історії української літературної мови.

Ці етапи такі :

1/ „перші спроби”, що виникли „стихійно” і тривали в часі від ХУІІ в. (від українських інтермедій Я. Гаватовича до кінця ХУІІІ в., до „Енеїди” Котляревського) і що з стилістичного боку характеризуються бурлескними ознаками);

2/ перші спроби „поважного стилю” (п'єси І. Котляревського, елементи цього стилю в Гулака-Артемовського, наприклад, в його „Рибалці”, у псалмах тощо);

3/ „манівці” мовної „котляревщини” з їх стилістичною ознакою — перебільшеною „бурлескністю”;

4/ мова Квітчиної прози як велике жанрове розширення ;

5/ мова українських романтиків — на Наддніпрянщині і на Наддністрянщині;

6/ Шевченкова мова як епохальне явище в історії жанрового і стилістичного розвитку української літературної мови;

7/ українська літературна мова другої половини ХІХ в., широкий жанрово-функційний засяг (запровадження в школі, спроби розмовно-побутового вжитку серед освічених людей, спроби публіцистичного й наукового застосування) в умовах заборон на Наддніпрянщині і більш-менш сприятливих умовах на Наддністрянщині (в конституційній Австрії);

8/ розвиток української мови на Наддніпрянщині після 1905 р. і до 1917 р. (поява преси);

9/ буйний розвиток української літературної мови після 1917 року, остаточне її оформлення як всеосяжного знаряддя політичного й культурного життя українського народу, їсупереч усяким перешкодам нагінкам в УСРСР та забороні на початку 30-их років в РСФСР і всяким обмеженням її вживання в Польщі (недопуск до ежитку в державних установах, скорочення мережі шкіл тощо).

Річ зрозуміла, що ці етапи нерівнозначні: є серед них справді епохальні „стрибки”, як от Шевченкова мовна діяльність, як розвиток української літературної мови на Наддніпрянщині після 1917 року, і є тільки „манівці” (мовна „котляревщина”), збочення від основного стрижня розвитку.

Проте й цих останніх етапів („збочень”) обминати не можна, якщо хочемо скласти уяву про те, що таке історичний український літературномовний процес і як витворилась сучасна українська літературна мова. До того ще треба знати, що в поняття сучасної української літературної мови в широкому пляні входять не тільки тексти нашого у вузькому розумінні цього слова часу, а всі ті тексти, що їх сучасний читач розуміє і стилістично сприймає як свої. Тобто сюди входять усі тексти, написані властиво-українською літературною мовою, від Котляревського починаючи, або, може, ще й раніше. Річ зрозуміла, що про сучасну українську літературну мову можна говорити й у вузькому розумінні — як про останній етап її розвитку. Але це вже буде нормативний, а не історичний підхід.

Суспільна й національна вага сучасної української літературної мови величезна: це символ і знаряддя нашої національної єдності і в пляні соціальному, і в пляні діалектно-територіальному.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МОВНОГО ПРОЦЕСУ

Ранні твори як прояви процесу Не багато фактів з початкової доби нової, властиво-української літературної мови зберегла нам історія. Дуже ймовірно, що їх було більше, але вони не збереглися з огляду, головним чином, на умови „рукописного життя“ їх. Так можна думати, знаючи про долю деяких зниклих, відомих тільки з випадкових згадок творів, як от, напр., „Пастухи“ Лобисевича.

Насамперед згадаймо про ті ранні твори, що їх тексти збереглися. Це: дві інтермедії Я. Гаватовича (1616 р.), пісні про Кулину в польському виданні 1640 р. (написана раніш); частина українського тексту в інтермедії, доданій до польської драми з кінця XVII віку про Бориса і Гліба; інтермедія, додана до великодного діалогу 1719 р.; десять інтермедій М. Довгалевського, доданих до його драм — „Комическое дѣйствие“ (1736 р.) та „Власнотворній образъ челоувѣколюбія Божія“ (1737 р.); інтермедії Г. Кониського в його драмі „Воскресеніє мертвыѣ“ (40-ві роки XVIII ст.), вертепна драма (найстарший текст „волинський“ виник, на думку І Франка десь наприкінці XVII в. або на початку XVIII), текст „Козака Мамає“ (напівфолкльорний); різдвяні й великодні вірші; „Разговоръ“ пастухів (згодом — друга половина XVIII в.); громадсько-сатиричні вірші — „Сатира на слобожан“, вірша про Кирика, вірша про Куксу (всі три вірші виникли у другій половині XVIII в.); твори Некрашевича — „Исповѣдь“ (1789 р.), „Ярмарок“ (1790 р.), два листи до Гнідинського священика І. Филиповича (один з датою 1791 р., другий без дати); „Замысль на попа“ (без дати), дві пісні А. Головатого: „Ой Боже наш, Боже милостивий“ та „Ой годі нам журитися“ (1792 р.), із них друга — перший український друкований твір.

Оце й усе. Далі можна ще відзначити згадки про таких письменників, що або їхнє авторство тільки згодом, або їхні твори не збереглися. Це Маруся Чурайвна, що ніби то складала пісню „Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці“, гетьман І. Мазепа як автор віршів „Всі покою ширю прагнуть“ та „Бідна моя головонько“, козак Климовський, що нібито на-

писав пісню „Іхав козак за Дунай”, Я. Семержинський з його „Піснею світовою”, Дзюбаревич, що написав „Пісні з чужини”, В. Танський, що його сучасники вважали „славним стихотворцем”, але ні один з його творів не зберігся, О. Лобисевич, що перелицював Віргілієві „Буколіки” по-українському (цей твір теж, як уже сказано, не зберігся).

Ці нечисленні, несміливі й малоцінні з літературного погляду перші спроби (будемо так їх умовно називати) були завершені епохальним твором І. Котляревського — „Енеїдою”, на українську мову перелицьованою (перші три частини надруковано 1798 року).

З усіх цих фактів і склався був початок нового українського літературно-мовного процесу. За те, що це був громадсько-історичний процес, а не тільки поодинокі розрізнені факти, свідчать відомі нам умови життя цих творів: їх ставлено в театрах (інтермедії), розношувано з вертепом, поширювано шляхом переписування та взаємного обміну, письменники цікавилися писаннями інших письменників і, можливо, наслідували їх. Це останнє засвідчене в надзвичайно цікавому з цього боку листі О. Лобисевича до Г. Кониського з 1794-го року.

Зважаючи на виключну його цінність для характеристики цього процесу, наводимо з нього ось цей чималий уривок:

„Не за моеї памяти, а можетъ быть годомъ передъ моимъ прїѣздомъ въ Академію, играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства „О воскресеніи мертвыхъ”, оную имѣю. Но не имѣю и нигдѣ достать не могу къ оной трагедіи интермедій, бывшихъ сочиненія Вашего Преосвященства или славного Танского, природного стихотворца во вкусѣ площадном, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и имѣть, тогда ребяческая несмысленность о томъ не помышляла; довольствовались изъ чужого рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣсколько. А когда познаніе добротъ цѣну онымъ открыло, тогда уже способность удалилась. Едина вѣрная надѣжда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не быть сему сочиненію не можно.

Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчій языкѣ есть своя красота: а къ тому когда и дымъ отечества сладокъ, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ суть найсладчайшая. Для чести націи, матери нашей,

всегда у себя природою и ученостию великихъ людей имѣвшей, столько свѣтиль выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находить драгоцѣнности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдіи Танского то или Ваши, приказавъ списать, по почтѣ мнѣ въ Санктъ-Петербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дастъ величіе отечеству своему наш Плавтъ, наш Мольберъ, ежели что не болѣ. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Великодня, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасные описанія. Напередъ плачу одолженіе Вашего Преосвященства: посылаю при семь Вергиліевыхъ Пастуховъ, мною в малороссійській кобенякъ переодѣтыхъ.”*

Яку суспільну санкцію одержала „Енеїда” ще в рукописі, про це ми знаємо з багатьох свідчень сучасників, а також із того, що вона поширювалась у рукописному вигляді ще до її друкованого видання (відомо декілька її ранніх списків). Цей її успіх призвів до нечуваного у видавничій практиці явища: її видав читач, один із „любителей малороссійского слова” (Парпура), без відома автора. Загальну характеристику успіху „Енеїди” дав В. Пассек у журналі „Москвитянинъ” 1841 р., що писав: „Енеїда” была принята в Малоросіи съ восторгомъ, всѣ сословія читали ее, отъ грамотного крестьянина до богатого пана.” Є відомості, що про неї знали навіть запорожці за Дунаєм...

Проте в часі цей процес був дуже діявий (хоч здебільшого це взагалі властиве життю мови): заклавшись — оскільки це нам відомо — десь на початку XVII ст. і тільки зрідка проявляючись протягом майже двох віків, він, цей процес, „згустився” до якісно помітного явища аж наприкінці ХУІІІ ст. Обрідність проявив цього процесу в більшій частині зазначеного часу, попри можливу недостатність наших відомостей, можна пояснити наявністю в культурному вжиткові тих, мовляв П. Житецький, „слов’яно-української” та „книжної української” мов, що виключали потребу творити нову літературну мову та підтримувати те, що вже наклунулось. „Не без підстав можна сказати навіть, — писав П. Житцький у своїй розвідці „Енеїда“ Котляревського...” — що перевага першої (книжної української, В. Ч.) немов би усувала потребу літературного вжитку останньої (української

*Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, т. II, Вильно 1867 р. стор. 145-148.

народної мови, В. Ч.). Тільки цим можна пояснити, наприклад, те явище, що від ХУІІ ст., за винятком двох інтермедій Гаватовича, ми не маємо віршів, написаних народною мовою, без будь-якої домішки книжних елементів”.

Це ж такі співвідношення двох мов, готової книжної та розмовної „сирової” народної, разом з іншими історичними чинниками зумовило й неоднаковість цього процесу при самому його початку у двох частин українського народу — наддніпрянсько-карпатської та наддніпрянсько-кавказької. Звичайно, багато в цьому заважила і неоднакова історична доля обох частин — Західньої України, що залишилась під Польщею, а потім, після розбору останньої (кінець ХУІІІ ст.) перейшла до Австрії (1787 р.), і Наддніпрянщини, що приєдналась до Московщини (1654 р.). Неоднакові політично-культурні умови дали різні ситуації і в українському культурно-мовному житті.

На Західній Україні стара книжна мова, уживана як своя і протиставлювана чужій, польській, збереглася довше і тим самим довше була на заваді в справі запровадження української народної мови в літературний ужиток, а на Україні Наддніпрянській стара літературно-мовна традиція обірвалася була досить рано (з 30-60 рр. ХУІІІ ст.), і це призвело до досить раннього, головне, ширшого й глибшого використання української мови в літературних цілях. Це ж на Україні Наддніпрянській виникла переважна більшість отих „перших спроб”, а серед них маємо й такі будь-що-будь самодостатні (а не тільки службові, „побічно-інтермедійні”) тексти, як „Сатира на слобожан” або пісні А. Головатого. Та й оте „згущення” українського літературно-мовного процесу в „Енеїді” Котляревського сталося ж не де, як на Наддніпрянщині.

Тим то правдиво буде, як сказати, що властиво-український літературно-мовний процес почався на Наддніпрянщині, а на Західню Україну він дійшов як пізніший периферійний відгук, з іншим уже суспільно-історичним зумовленням.

Стихійність „перших спроб” і ранні проблски свідомості.

Ті відомості й факти, що є в наших руках, свідчать про „випадковість” та „стихійність” більшості „перших спроб”, при повній відсутності в письменників національно-мовної свідомості.

Справді бо, ранні українські тексти виникли або з огляду

на певні теоретичні приписи, або ж як випадкові, нерідко тільки „забавні” „проби пера”. Перше відноситься до інтермедій та травестій. Відомо бо, що „піїтики” XVII-XVIII ст. радили комедію (інтермедії та травестії), як низький жанр, писати „низькою”, „простою”, „селянською” чи „мужицькою” мовою. А як українська мова з огляду на відомі історичні обставини була тоді на становищі „мужицької” мови, то її й використано для здійснення цих приписів. Інакше сказати, автори інтермедій та травестій Я. Гаватович, М. Довгалевський, Г. Кониський, П. Лобисевич та інші скористувалися українською мовою як такою, що була напихваті в тому мовному середовищі, до якого вони або своїм походженням, або діяльністю (Я.Гаватович — вірмен) належали.

Якже взяти такі писання, як віршові листи І. Некрашевича до його приятеля І. Филиповича, то про них можна сказати, що це тільки „забавні” твори, віршована розвага, що ці писання виникли, справді, тільки випадково.

Стихійність та випадковість у виникненні цих писаннів стає ще яснішою, якщо, крім відзначених уже обставин, згадати ще й те, що всі письменники поза своїми інтермедіями, травестіями та віршованими жартами в усьому іншому своєму культурному мововжиткові українською мовою зовсім не користувалися. Показово, що вони навіть заголовки та авторські ремарки в своїх українських творах писали не українською мовою. Так, І. Некрашевич назвав свій твір „Исповѣдь — а не „Сповідь”, а назви дієвих осіб у цьому творі — „исповѣдующійся человѣкъ”, а не „чоловік, що сповідається”, „женщина”, а не „жінка”, „дѣвица”, а не „дівчина” і т. д. Навіть свій жартівливий лист „Отець Іван, Петро й Степан з своїми жінками” він заголовив так: „Письмо, писанное къ Гнѣдинскому священнику Іоану Фѣлѣповичу и къ его сыну Петру, и къ дячку Стефану Криницкому”. Ще характерніше те, що ці письменники не користувались українською мовою навіть у таких царинах мововжитку, як приватне листування, інтимні „діяріуші”, „протоколи”, „дневники” тощо, себто там, де не могло бути ніякої примусової мовної уніфікації чи контролю*. Тут вони були цілком ув області мовної інерції або ж під нагнітом нової чужонаціональної літературної мо-

*Небезпека „від листів” була, як це знаємо з однієї перестороги Іосафа Горленка („сіе по прочетѣ прошу сожечь”), але тут автор мав на увазі думки „про пребѣдное отечества состояніе”, а не мову.

ви — російської, відбиваючи психологічно вплив русифікації. Це відноситься і до І. Котляревського, бо ж і він листувався навіть з українцями (з Гнедичем) російською мовою.

А все це свідчить про те, що рукою цих письменників не водила українська мовна свідомість, така свідомість, що виключала можливість визнання якоїсь іншої мови за свою. Інакше сказати, вони не були свідомі етнічно-національної незамінності властиво-української мови, її неминучої, хай би й потенціальної, потреби як засобу культурного життя українського народу.

Цьому не суперечить і те, що в декого з цих письменників, а також у інших людей їхнього типу (у тодішньої інтелігенції) була етнічна свідомість, ба й „патріотическая горячність” (політична свідомість): етнічна й мовна свідомість не завжди збігаються, йдуть упарі. І саме ця доба з історії української мови якнайпереконливіше підтверджує цю думку.

Яскравий приклад повної мовної дезорієнтації ми маємо в особі та діяльності Г. Сковороди. Сковорода, безперечно, мав українську етнічну свідомість, розумів свою і всього українського народу окремість від москалів, та разом із тим не тільки писав російською мовою (хоч і з деякими „несвідомими” помилками-українізмами), а ще й називав її, цю мову „малоросійскимъ діалектомъ”. Так він, наприклад, називав ось цю мову свого перекладу з Горация :

Ахъ ничѣмъ мы не довольны: се источникъ всѣхъ скорбей,

Разныхъ умъ затѣвъ (?) полный — вот источникъ мятелей.

Те саме можна сказати й про діяльність українських патріотів того часу — батька й сина Ханенків. М. Ханенко (батько), навіть постраждавши за рідний край, як причетний до Полуботкової справи, у своєму „Дневнику” (замолоду, до більшої русифікації він писав „діяріуш”) всяково намагався писати мовою своїх ворогів — російською мовою, хоч вона й нелегко йому давалась (уживає таких слів та форм, як от „ужина” — наз. одн., „ножов” тощо). Російською мовою писав свої листи (та ще й до свого батька) його син В. Ханенко, дарма що Україну в тих листах називав „дражайшею отчизною.”

Російською мовою написані й усі українські (патріотичні!) історичні праці XVIII ст. — „Краткое описание о козацкомъ малоросійскомъ народѣ” П. Симоновського (1765), „Собрание историческое” Ст. Лукомського (1770 р.) „Краткая лѣтопись Малыя Росіи” В. Рубана (1776 р.), „Лѣтопис-

ное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще" Ригельмана (1778 р.), „Исторія Руссовъ" тощо.

Не менше таких самих (негативних би то) фактів маємо і з історії мови на Західній Україні. Відомо, яким жакхливим „язичієм" писали у XIII ст. та й геть пізніше західньо-українські письменники та вчені, ставлячись зневажливо до власної української мови, як мови „пастуховъ и свинопасовъ". Показово, що навіть офіційні заходи австрійського уряду після приєднання західньо-українських земель до Австрії (1787 р.) щодо запровадження в культурний ужиток мови „рутенів" чи „русняків" не наштотхували цих людей на думку про власну українську мову як мову національну. Ось якою мовою писав з приводу відкриття університету для „русинів" один із тодішніх діячів — Гарасевич:

„День первый мѣсяца листопада 1787 року есть и будетъ всегда памятный в житію народномъ каждаго русина, въ той бо день осуществилося найвысшее рѣшеніе: на любо-мудрію и богословію отозвалися учителя народно-церковно-рускимъ языкомъ... Се було истиннымъ восхищеніемъ слухати, як молодые таланты свое быстроуміе въ политическихъ упражненіяхъ на своемъ родимомъ языкѣ изъясняли и такъ многоважномъ дѣлѣ просвѣщенія поступали!"*

Отже це був „рідимый языкъ"! Це повна подібність до мовної „позиції" Г. Сковороди. Якже хто з галичан і прохоплювався яким „простымъ выраженіемъ", то просив за це в читача вибачення, мовляв, „да не почудится простымъ иног-да выраженіямъ (Лодій) чи „сего да не кто мнѣ отъ иностранныхъ во зло не вмѣняетъ" (Захаріяевич).

Але говорячи про відсутність у раних українських письменників української мовної свідомости, ми не висуваємо цього, як абсолютного твердження (абсолютности взагалі немає в суспільних та психологічних явищах): при наявності в їхньому світогляді української етнічної свідомости у них могли вже бути й проблiski української мовної свідомости.

Ці проблiski можна, наприклад, добачати в невідомого автора „Исторіи Руссовъ". Відзначаючи знущання москалів з українців („владычествующіе над нами чиновники московскіе, не знающіе правъ и обычаевъ нашихъ и почти безграмотные, знаютъ только то, что они властны дѣлать нам все,

*Подаю за „Исторією українського письменства" С. Бфремова, т. II, ст. 102.

не касаєсь однихъ душъ нашихъ”), він каже й про те, що під час війни з Прусією (1755 р.) російські начальники українських козаків „вгоняли въ чохотку или ипохондріи за одно свое нарѣчіе и что они не скоро понимали выговаривать тогдашнія преизыщныя рѣченія (іронія, В. Ч.) : намнясь намедни и придомковъ ихъ —ушь кабышь”.*

Але особливо виразно виявлені ці проблєски в наведеному вище листі Лобисевича, бо в ньому Лобисевич каже, маючи на увазі українську народну мову, що й у „наріччі мов є своя краса” і що й „під корою простої мови можна знайти дорогоцінні думки”, а також що цією мовою можна писати такі твори, як у Плавта, Мольєра, або ще й кращі („коли не більше щось”).

У цьому новому для тих часів погляді можна, либонь, добачати відгук передових думок західно-європейського мовознавства, зокрема, може, тієї статті (перекладної, невідомого автора) „О языкѣ”, що була надрукована в „Опытї трудов Вольного Россійскаго Собранія” за 1783 р., ч. ІУ. Це була, на думку Булича, „самая замѣчательная статья” про мову за все ХУІІІ століття.**

Естетична функція рідної мови. Згаданими в попередніх параграфах обставинами не вичерпується з’ясування причин, що зумовили початкові спроби писати українською мовою. Тут діяв ще й інший, може, вже творчо-психологічний чинник, бож, із одного боку, серед **перших спроб** є такі, що їх будь-якими теоретичними (з тодішніх піітик) приписами з’ясувати ніяк, як от пісні А. Головатого, різдвяні та великодні вірші, а з другого — і в самих інтермедіях та трагедіях можна добачити ще й вияв глибшого, уже іманентно-психологічного підґрунтя.

Спробуймо ж знайти психологічне коріння цього явища! Відомо, що всі ці письменники з огляду на загальне політичне й культурне становище України були двомовні. Як люди причетні до державного, церковного й офіційно-культурного життя, вони знали загальноживану літературну мову (польську й „слов’яно-українську” на Західній Україні, літературну російську й церковно-слов’янську на Наддніпрянщині), а як члени української етнічної громади — українську народну мову. Але ці мови суб’єктивно і об’єктивно бу-

*С. 6фремов, „Історія українського письменства”, т.І, ст.253.

**Очеркѣ исторіи языкозванія въ Россіи, т. І., С-Петербургъ, 1901 р., ст.313

ли для них неоднакові, психологічно нерівноцінні, як це звичайно при двомовності й буває. Суб'єктивно відповідна літературна мова (польська, російська чи церковно-слов'янська) була для них єдиною можливою мовою культурного життя й поважної творчості, а народна українська — мовою „низькою“, „простою“, „селянською“, „мужицькою“. Об'єктивно ж співвідношення між цими мовами було таке, що перша була для них „неприродна“, засвоювана тільки через школу та читання, така, що важко асоціювалась із життєвими, близькими явищами і була зовсім непридатна для розмовної практики, а друга, навпаки, — жива, невіднятна частина їхньої етнічної дійсності, безпосередня форма живої думки та чуття.

Відомо, що навіть ті з письменників ХУІІІ в., які не писали українською мовою зовсім, говорили тільки по-українському (Сковорода) з огляду на розмовну непридатність тодішньої книжкової мови. Ми знаємо факт відмови професорів Київської Академії від викладання, коли митрополит-русифікатор Миславський зажадав, щоб вони говорили по-російському.

Що книжна тодішня мова була для розмови непридатна, це знати з фактів висміювання її в цій функції у творах цих же таки письменників. Так, Котляревський в „Енеїді“ подає образ „якогось філософа“, що виступив на похороні Паланта з надмогильною промовою :

Та абився і почухав зоб, —

Сказав : „Се мертвий і не дихає,

Не видат, то єсть і не слыхат,

Бй, бй ... уви! он мертв ... амшь!“

Ще яскравіше показав це Котляревський у „Наталці-Полтавці“ (мова Возного) та в „Москалі-чарівнику“ (Финтикова мова). У мові Возного, крім комічного поєднання „високих“ слів з життєвими явищами („возженіє в крові“, „ліпота твоя“), трудність її (мови) підкреслена ще й спеціальним висловом „тее то як його“, що ним розмовник, як легким, заповнює прогалини, коли йому не вистачає слів. У Финтика ця функція, як і в отого „філософа“, виконує „то єсть.“

Дуже цікавий у цьому розумінні факт зберігся з діяльності Антона Головатого. Коли він говорив року 1792 перед царицею Катериною промову, то навіть у цих умовах (перед царицею) не видержав психологічної напруги, зв'язаної

з трудністю тієї мови, що нею говорив, і в нього, як полеміст, відрухово зірвалось українське „та й годі“, дарма що логічно ці слова були зайві. Ось вона, та промова :

„Жизнедательнымъ державного вѣдѣнія Твоего словомъ, при рожденіи зъ неплоднаго бытія, вѣрный Черноморскій кошь приємлетъ нынѣ дерзновеніе вознести мною благодарный гласъ свой къ святѣйшему Величеству твоему и купно возглаголати глубочайшую преданность сердець его. Приими оную, яко жертву единой Тебѣ отъ насъ сохраненную, приими и уповающимъ на сѣнь крылу Твоею пребуди приближище покровъ радованія. Та й годи.“

Річ зрозуміла, що така мова мало — щоб не сказати більше — придатна для поетичної творчості, бож „поетична мова ... проти непоетичної розвиває в собі ті елементи, які звернені до чуття й уяви якнайсильніших емоційних функцій і уникає всього суто умоглядного“, * а в даній же мові (літературній) цих елементів найменше.

І ми знаємо, які мертві з мистецького боку були всі оті драми та трагедії, написані „слов'яно-українською“ мовою — Ф. Прокоповича, М. Довгалецького, Г. Кониського й інших. Мова ж занастила (уже „слов'яно-російська“) і поетичний хист Сковороди. Особливо непридатною була ця мова в писаннях з елементами реалізму.

Цікаво в цьому розумінні порівняти два листи І. Некрашевича, написані на близькі життєві теми, але різними мовами — тодішньою книжною (до Криницького) і українською розмовною (до І. Филиповича). У першому листі авторові довелося назвати дружину Криницького „Ириною госпожею“, тим часом як у житті її звано „пані Яриною“, „Ориною“ чи навіть „Оришкою“, а в другому листі він зміг ужити життєвих імен, назвавши адресатів: „отець Іван“ (у заголовку „Иоан“), Петро й Степан з своїми жінками“. В результаті перший лист вийшов якийсь неконкретний, з невиразними висловами „неисчетнѣ судьбы“, „благость премнога“, хоч мова йде про якусь реальну допомогу з боку адресатів, а другий повен правди життєво-побутової, показує яскраву картину :

* Мюллер-Фрейенфельс. Поетика. Харків, 1924 р.

Сядьмо дружно	Хоч не пансько,	А між тими
Все окружно	Та й не хамсько	Річми всіми
За столом у хаті,	Будем розмовляти,	Та чим заїдати ...

З усього сказаного можна зробити висновок, що творчість літературною мовою — „слов'яно-українською“ чи погано засвоєною російською — була трудна й малоефективна, а творчість українською розмовною мовою, навпаки, — легка і давала яскраві творчі ефекти.

Оце й була психологічна передумова, що спонукала українських письменників періоду „перших спроб“ користуватися українською мовою й там, де ніяких теоретичних приписів про писання „простою мовою“ не було. У цих випадках люди справді стихійно „уходили нерідко подь сѣнь родной рѣчи, которая давала имъ изобильныя краски для выраженія печалей и радостей как личной, так и общественной жизни”*

Як приклад до цього, можна згадати тут того ж таки Антона Головатого, що, за переказом, плакав, співаючи свою пісню „Ой Боже наш, Боже милостивий! Уродились ми в світі нещасливі ...”

Але вона ж таки, ця психологічна передумова, могла діяти й там, де першою спонукою були „теоретичні приписи” — у творенні інтермедій та травестій, даючи авторам насолоду творчості та безпосередній наслідок її — яскраві побутові картини. „різноманітні фарби“ життєві.

Цим же, а не чимось іншим можна пояснити й те, що, наприклад, М. Довгалецький свої драми скорочував до двох дій, а інтермедії збільшував до шістьох.

Нарешті треба сказати, що творчості українською мовою сприяла й українська громадськість того часу, з охотою, а подекуди і з справжнім захватом сприймаючи твори, написані рідною мовою.

Це останнє було, очевидно, теж стихійне, але й серед читачів могли бути такі випадки, як учинок Парпури як видавця „Енеїди”, що, безперечно, межував уже із першими проблесками національної свідомості.

Отже й це був один із тих важливих чинників, що зумовлювали народження нової української літератури і властиво-української літературної мови. Хто-зна, якби не він, чи мали б ми й оті перші спроби, які все ж таки маємо. А треба знати, що українській громадськості в цій справі доводилось

*П. Житецький, „Енеїда“, стор. 105.

змагатися з російською державною „заохотою”, і в цьому змаганні вона (українська громадськість) не завжди навіть пізніше перемагала. Згадаймо, наприклад, творчість Капніста, Наріжного, М. Гоголя й інших, що віддали свої сили збагаченню чужої культури.

Сукупність багатьох чинників у зародженні українського літературно-мовного процесу. Перегляд усього дотичного матеріалу підказує думку, що новий або власиво-український літературно-мовний процес законився не в силу однієї якоїсь причини, а що тут діяв цілий комплекс чинників і що ці чинники сплїталися між собою, утворюючи складні умови виникнення перших творів, писаних українською мовою. З цих чинників ми відзначили: а/теоретичні приписи (щодо інтермедій та травестій), б/перші проблески української національно-мовної свідомості, в/обірвання старої літературно-мовної традиції (на Наддніпрянщині, де, власне, нове й законилось), г/естетичну функцію рідної мови (переважно в віршах) і, наостанку, д/читацьку (та глядацьку — в театрі) українську громадськість у її змаганні з могутнім чинником — чужою державою та культурою.

МОВА ПЕРШИХ СПРОБ ТА „ЕНЕІДИ”

I. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Жанрово-тематична обмеженість ранньої української літературної мови. Умови зародження української літературної мови, відзначені в попередньому розділі, призвели до того, що всі ранні українські тексти — це виключно твори красного письменства, серед них нема ані однісінького прозового тексту ділового чи публіцистичного, а тим більше наукового чи філософського або хоч релігійного.

Але й у царині красного письменства ці тексти охоплюють не всі, що були тоді в літературі, а тільки деякі жанри. а саме: інтермедію та близьку до неї вертепну драму, своєрідний жанр різдвяної та великодної вірші, жанр літературної пісні (пісні А. Головатого), жанр жартівливої віршованої епістоли (І. Некрашевича), трагестію взагалі („Пастухи“ Лобисевича, почасти й різдвяні та великодні вірші, бож у них „лицьовано“ поважний біблійний та євангельський матеріал) і, зокрема, „ірої-комічну” поему („Енеїда”).

А як для цих усіх жанрів була обов'язкова віршова форма (віршем же писано навіть драматичні твори — інтермедії), то ці тексти через те обмежені ще й цим моментом, і серед них нема й одного зразка художньої прози.

Багато важить також те, що відзначені жанри зв'язані тільки з певною вузькою тематикою, що охоплює, в основному, побут українських суспільних низів ХVII-XVIIIст. — селян, міщан, козаків, нижчого духовенства, разом із їхніми життєвими „супутниками“ — жидами, ляхами, циганами, москалями тощо. Тільки „Енеїда“ Котляревського трохи розсунула рямці цієї тематики, захопивши й побут козацької старшини

Жанрова та тематична обмеженість ранніх українських текстів — це безперечна „недостатність“ перших спроб власнито-українського культурного мововжитку, бо вони навіть приблизно не охопили всіх, хоч би основних, функцій літературної мови, а серед них таких важливих, як ділова та публіцистична. „Недостатністю“ було й те, що з літературних жанрів охоплено тільки „низькі“ і зовсім не зачеплено таких „високих“, як трагедія, ода, не зачеплено навіть „середнього“ жанру — байки.

Цю обмеженість пізніше намагалися, з одного боку „використати“ вороги української мови, силкуючись доказати її непридатність для широкого культурного вжитку, ба й обґрунтувати її нібито органічну нездібність до розвитку, а з другого — діячі українського мовотворення повинні були подолати, щоб створити українську літературну мову як все-сячне знаряддя культурного життя українського народу.

Слівно-граматична будова мови „перших спроб“, її різнодіалектність. Жанри й тематика перших спроб зумовили великою мірою лексико-граматичну (та й стилістичну, але про це мова буде далі) будову мови цих текстів. Особливо помітно це в лексиці, бож у ній тематика відбивається найпряміше, тим часом як граматичні (і фонетичні) явища, як „неутральні“ елементи, цих моментів здебільшого не відбивають, і ті самі явища можуть бути у всяких текстах.

З огляду на відзначену в передуючому параграфі тематику лексики перших спроб складається з ось таких тямових груп: а/соціалні назви — „господар“ (селянин), „козак“, „дяк“, „піп“ („панотець“, „протопоп“ („крутопопа“), „війт“ („війт-хапуга“)), б/хресні ймення — „Стецько“, „Климко“ (у Гаватовича), „Хведір“, „Данило“, „Гриць“, „Максим“ (у Довгалевського), „Хвесько“, „Хвилон“, „Прицько“ (у вертепній драмі), „Опанас“, „Яцько“, „Панько“, „Протас“ (у різдвяних віршах*), в/етнічні назви — „жид“, „лях“, „турчин“, „литвин“ (білорус), одяг і взуття — „кожух“, „свита“, „чоботи“, „кобеняк“, г/назви страв і напоїв — „пирог“, „ковбаса“, „мандрик“, „книш“, „пиво“, „мед“; д/назви свійських тварин та назви, зв'язані з скотарством — „воли“, „телиця“, „кобильчина сива“, „бичатко“, „ягнятко“, „телятко“, „тирло“, „кошара“, е/ хатні речі — „горщик“, „макутра“, „м'яло“, „днище“, „гребінь“, „веретено“; є/зброя — „дук з тятивою“, „сагай-

*Ці ймення тоді були не тільки селянські, вони були загальнонародні, як це знати з різних юридичних пам'яток того часу, зокрема судових записів, де можна надбати такі ймення, як „пан Тиміш“ (згадаймо, до речі, й Тимоша Хмельниченка), „бурмістри Процик Дмитрович і Гаврило Прокопович“. Відомий діяч Чорноморського війська кошовий отаман Чепіга називався „Харком“. Те саме можна сказати й про жіночі ймення, такі, як „Гапка“, „Палажка“ („пані Палажка Яковиха Тендичника“). Винятком становили, може, тільки імена духовних осіб, що зберігали традиційно-церковний характер, такі форми, як „Іоан“ тощо (але тільки в церковному житті та на письмі).

„дак“, „шабля“, „мушкет“; ж/гроші та торговельні поняття — „шаг“, „шеляг“, „ярмарок“, „бариш“, „могорич“, „корчма“, „шинок“; і/ назви з культурно-мистецького життя — „школа“, „школяр“, „бакаляр“, „вертеп“, „куншти“, „партеси“, „кобза“, „бандура“, „сопілка“; танці — „бичок“, „горлиця“, „козачок“; і/біблійно-євангелійські імена — „Адам“, „Єва“, „Оврам“, „Каїн“, „Авель“, „Христос“, християнськоцерковні назви — „Бог“, „віра“, „гріх“, „клир“, „євангелія“.

Як бачимо, в цій лексиці переважають слова з конкретно-побутовим значенням, а умоглядно-абстрактні значення були майже виключно тільки в релігійно-церковних назвах, поза якими можна відзначити ще хіба тільки загальнолюдські поняття добра, правди, брехні...

Походженням це: а/ слова з основного лексичного фонду української мови, а також імення хресні, великою мірою зукраїнізовані та б/ книжно-літературні, майже заспіль чужомовні.

Отже не можна сказати, щоб це була лексика тільки селянської (козацької) мови: вона ширша відповідно до відзначеної вище тематики творів, зокрема чимало в ній церковного елементу.

Серед слів першої групи чимало локалізмів: „либой“, „сподар“, „найбарзе“, „верем'я“, „дак“, „всовтався в лихо“, (у Довгалевського); „моцно“, „дуфаю“ (Волинська редакція „Вертепу“), а в Гаватовича є ще й польонізми: „вшак“, „жегнаю“, „двакровать“.

Друга група невеличка, але в неї, очевидно, увійшли всі чужомовні слова, що були в ужиткові („школа“, „бакаляр“, „партес“, „клир“, „євангелія“ і ін. У всякому разі в нас немає ніяких підстав додати якісь пуристичні настави в перших українських письменників, як також не можна говорити про якийсь свідомий добір лексичного матеріалу. Тут повною мірою діяла „стихія“ при загальній стилістичній наставі, як це побачимо далі, на „мужицьку мову“.

З морфологічного та фонетичного боку досліджувана мова прикметна насамперед яскравою різнодіяльністю. Це явище можна пояснити тією ж таки „стихійністю“ у виникненні цих текстів: кожен письменник брав те, що було, так би мовити, напхвату. А як більшість цих письменників працювала на терені північної культурної смуги (Чернігівщина, Київщина, Львівщина), то в їхній мові й відбилися північно-українські діалектні явища.

Так, у Гаватовича виразно виявлені північно-західні особливості: „ми” (мені), „то” (те), „тот”, „що-м”, „признамся”, „ся зварит”, „нещастє” тощо — у морфології, „пУйду”, „пУзнал” і ін. — у фонетиці. Є в нього й польонізми, морфологічні („хотил”, „Кам'яця Подольського”) та фонетичні „коЛісми”, „гЛос”, „зЕ” (зі), „Ліхим”, але академік Возняк розглядає їх як помилки переписувача, бо можливо, що первісний текст інтермедії був написаний кирилицею. За це промовляє наявність рівнобіжних форм та написань, як от: поряд із „хотил”, „покупил” є й „забиУем”, „купиУ”, поряд із „куПлем”, „коЛісми” є й „покупил”, „Пирогов”.

У мові М. Довгалевського найяскравіше виявлені фонетичні північно-українські явища: „глЕди”, „к свЕтому”, „макУтра”, „тУлко”, „тУрмі”. Так само й у Кониського: „тУлко”, „дЕтми”.

Дуже виразно виявлені північно-українські риси в І. Некрашевича, особливо в „Исповѣд-і” та в „Замысл-і на попа”. Кістяківська каже, що в „Исповѣд-і” чоловіки говорять без жадних діалектичних прикмет, але, на нашу думку, добачити тут свідомий добір навряд чи можна. Та й діалектизми такі є й у цій частині тексту: „зогрЕшу”, „грЕхів”, гоРую”, — у мові „исповѣдающегося челоѡѡка”, пизюль, рюк” — у мові „всѣхъ роптавшихъ”, а серед них, напевно, за заудмом автора, перед ведуть чоловіки.

У Антона Головатого та в таких анонімних текстах, як „Сатира на слобожан” та вірша про Кирика, південно-українські особливості, ті особливості, що пізніше стали за основу української літературної мови.

У синтаксисній будові досліджуваної мови ми знаходимо те, що його, здавалося б, наче не повинно було бути: замість сподіваних розмовних побудов — еліптичних та сурядних речень — у цих текстах переважають повні речення, а також дуже часто підрядна сполука речень. і ці конструкції є не тільки в описових місцях, а й у діалогах.

Ось приклади:

У Гаватовича — О Боже милостивий!
Коли ж би тот трапиз чоловік зрадливий,
Пузнал би, як би-м кожд него строїл.
Що ми таков, пане, ось річі наброїл,

*Твори І. Некрашевича. Вид. ВУАН, 1923 р.

У Довгалецького — Туло туди появилося, то вся прибігаєт
под нашу милость, даби клиру сопрячити
і собор між братію добре утвердити.

У Кописького маємо навіть ось таке нагромадження:

Треба ж і роковщину, що школу зучає,
і тому, що тим у оной оное зриває
треба ж і тим, що миркають, щонебудь утнути,
а того пак, що пака, сим-тим не одбуті;
ще ж то і на правенти туло б з того дбати
і себе б то, і саму з дѣтми годувати,
аби б ми годні були да й Його хвалити.

Це явище — складність синтакси — можна, либонь, тим пояснити, що ці тексти побудовані в пляні письмової мови, хоч матріял і взято з розмовної мови. А відзначена ж риса якраз і властива письмовій мові.

Таким чином, ясно, що й лексикою, і синтаксою мова перших спроб — не просто (як можна було б а priori сподіятись) фіксація розмовної мови, а літературна мова з характеристичними її ознаками - відбиття книжності (хоч і іншомовної, бо письменники могли запозичити це з відомої їм літературної „слов'яно-української“ мови) та елементами роблености (в синтаксичних побудовах).

Тільки в фонетиці та морфології тут маємо просте відбиття розмовної мови.

Мова „Енеїди“ Івана Котляревського. Дарма що „Енеїда“ Котляревського — твір, тісно зв'язаний з розглянутими уже писаннями, першими спробами, — вона обсягом своєї теми, а через те й мовою (передусім лексикою) таке складне й багате явище, що її треба розглядати окремо.

Відомо, що змістом своїм „Енеїда“, попри формальне відображення античного світу з його мітологією, — це щось таке, як українська національна епопея, що в ній з великою повнотою описано життя України ХУІІІ в., власне, побут Гетьманщини з усіма її суспільними шарами, у тому числі й освіченими групами, як от духівництво, школярство, „ліїти“. Крім того, зачеплено ще й російські державні порядки того часу, що поширились уже були й на Україну як частину Російської імперії.

З огляду на це Котляревський і дав у мові „Енеїди“ дуже багату лексику, що охоплює всі галузі тодішнього життя.

Якщо говорити про побутову лексику, то в нього маємо

майже вичерпну наявність назов одягу, страв, зброї (вона тоді входила в побут) тощо. Але поза цією лексикою є в нього чимало вже слів і книжно-абстрактного характеру, яких у його попередників майже не було. Це такі слова, як от „безсмертіє“, „безчоловіччя“.

Вживаючи слів з основного лексичного фонду, Котляревський часто нагромаджує цілі групи синонімів, збагачуючи ще цим свою лексику (докладно про це далі).

Щодо походження лексика „Енеїди“ — це, окрім відзначеного вже основного фонду, ще а/ росіянізми та б/ інші ет-ранжизми (варваризми).

Лексичних р о с і я н і з м і в (і церковнослов'янїзмів, бож розмежувати їх з огляду на мішаний характер російської літературної мови важко) в мові „Енеїди“ багато. Загальна причина тут та, що наприкінці ХУІІ в. та на початку ХІХ в. російська культура, зокрема російська літературна мова вже дуже впливала на українську інтелігенцію, і сам Котляревський був уже виразно людиною російської культури (цього не можна сказати про його попередників) та добре володів російською мовою („чудово володіє російською мовою“, пише П.Житецький).

Але ближчий розгляд росіянізмів (покищо тільки лексичних) показує, що їх наявність зумовила не тільки ця обставина, що тут були й інші причини. Передусім є росіянізми, що їх Котляревський ужив з причини своєї двомовності та релікої, трохи чи й не цілковитої (бо досвід попередників мало що міг Котляревському в цьому розумінні дати) неуномованости тодішньої української літературної мови. З огляду на це йому важко було розмежувати російський і український мовний матеріал.

Ось частина цих слів (а їх чи не найбільше серед росіянізмів „Енеїди“): „смаркались“, „питейний“, „кушайте“, „білки“ (баньки), „осрамлена“, „уроди“ (потвори), „вважати“ (шанувати), „защищать“, „травить“ (цькувати), „не робійте“, „западні“ (пастки), „не мішкавшись“ (не гаючись), „госпожа“, (поряд із „пані“), „сужених“, „краснілись“, „кудрі“, „не плошай“, „но“ (сполучник, уживаний систематично), „курносенька“ „виль“ (верть, круть), „скользнула з неба“ й ін.

Є, далі, слова, вжиті через відсутність відповідних українських з огляду на нерозробленість української літературної мови. Це: „надежда“, „учредив“, „під чернь з насічкою“, „храброю“, „іскусно“, „отряд“, „стовкнулись“, „общее“ „вра-

жда“, „жизнь“, „поступки“, „воздух“, „смирительний“ і ін.
Чимало росіянізмів зумовила віршова форма твору — розмір та римування, переважно останнє: „враги“ (рима до „вори“), „уголочки“ (рима до „кутоки“), „мать“ (рима до інф. на -ть, але й „мати“), „чрез“ (розмір), „град над городами“ (розмір).

Деяких росіянізмів, а також виразніших церковнослов'янізмів письменник ужив свідомо з міркувань стилістичного порядку, як от: „во дні они“, „возвеселило“ „воїн“, „зрять“, „есть черв і прах“.

Далі можна відзначити слова, ужиті під впливом російської мови як часто в ній уживані, так би мовити, модні: „уви“, „кладенець“ (з казкових російських текстів); „плут“, „плутні“, „прокази“ (вчинки), а також слова, зв'язані з російською дійсністю — „алтин“, „збитень“ („гаряч“), „ребятушки“, „стой“, „не шевелись“ тощо.

При цій нагоді можна відзначити й окремі польонізми, що їх ужив Котляревський з стилістичною метою: „по сам пас“, „до лясу мов ляхи шатнулись“, „три гури“.

Багато в лексиці „Енеїди“ й інших чужомовних слів. Тут, окрім неминучих з огляду на першовзір (Вергілієву „Енеїду“) античних імен („Еней“, „Турн“, „Еол“, „Нептун“ тощо) та історично-географічних назов („Троя“, „Рим“, „Сицилія“, „Карфаген“ і ін.), подибуємо найрізноманітніші слова з усіх царин життя, яких тоді вживано в літературі (переважно російській і тільки почасти в старій українській) та в розмові освічених людей. Ось чимала частина їх: „конгрес“, „тестамент“, „стратилат“, „офіцер“, „легіон“, „сержант“, „фортуна“, „канцеляриста“, „трактир“, „фігляр“, „бульвар“, „сервета“, „маніхвест“, „провіант“, „палаш“, „шишак“, „кунштики“, „мушкет“, „бивак“, „портшез“, „оратор“, „депо“, „крігсцальмейстер“, „провіантмейстер“, „дигжурити“, „амбре“, „презент“, „мантія“, „персона“, „флот“, „дормез“ і ін.

Цікаво, що цих слів (чужомовних) Котляревський уживає без перекручень, за винятком небагатьох, як от „філозоп“, „оптекар“, „лепорт“ (хоц це поширена і в тодішній російській мові форма). А заразом це все свідчить про повну відсутність будь-якої настави на пуризм. Але це, зрозуміла річ, сталося цілком стихійно без будь-яких теоретичних міркувань, бож у Котляревського як автора „Енеїди“ (бодай перших трьох її частин) ще не було свідомого прагнення створити українську літературну мову чи її унормувати.

Тільки ж це — запозичання чужих слів — було в Котляревського проявом звичайного явища в житті літературної мови, бож ця мова навіть при пуристичних тенденціях не обходиться без запозик.

Можна відзначити такий новотвір у мові Котляревського, як „героїть“.

Коли говорити про фонетичні та морфологічні явища мови Котляревського, то треба сказати, що в пізніших виданнях, як це показав у своїй праці „З верховин нової літературної мови“ проф. О. Синявський,* вони, звичайно, стерті, і їх можна побачити тільки з автографів“.

Маємо докази на те, що Котляревський свідомо ставився до цих явищ (фонетично-морфологічних) у своїй мові. Так у замітці, що була опублікована пізніше в „Основі“ („Основа“, лютий, 172) він відзначив: „Въ Полтавѣ и въ смежныхъ городахъ: конь, воль, ножъ, котъ, подоль, мост и проч. прозносять простолюдины: кинь, виль, нижъ, кить, подиль, мистъ, и проч., но въ сихъ же словахъ въ другихъ падежахъ единственного и множественного числа сохранияють о: воли, коня, моста“.

З огляду на це він і відбив у своїй мові фонетику й морфологію своєї місцевости, що, в основному, належить діалектно до південно-східнього підніріччя української мови, себто того піднаріччя, що пізніше стало основою української літературної мови. Важливо відзначити, що він уперше систематично відбив таку кардинальну рису української мови, як і кання. До нього ця риса пробивалась або тільки спорадично, або в північно-українському вигляді — як монофтонг (напр., у Некрашевича). У першому українському друкованому тексті — в пісні А. Головатого „Ой годі нам журитися“ нема ні одного випадку на це.

Якже й є в нього подекуди порушення цього закону, то це сталося або внаслідок фактичної недосліджености української мови (звідси в нього вагання: написавши в одному місці спочатку „кисть“, він потім виправив на „кость“, як і навпаки: написавши спочатку неправильно „нашей“, виправив потім на правильне „нашій“), або внаслідок впливу близької смуги переходових говорів (написання „поспульство“, може, також „вечерь“, „старость“, „познайте“). В окремих випадках до цього призводили його традиційно-книжні навички, і

* „Ювілейний збірник на пошаву акад. М. Грушевського“, 1928 р., ст. 698

він писав „рость“, „бой“, „война“, „подняли“.

Послідовно відбив він ще таку яскраву фонетичну особливість української мови, як от В на місці Л: „мовча“, „розъярився“.

В морфології є в нього деякі або вузько-говіркові явища, що пізніше не ввійшли в літературну мову (тверде Т в третій особі дієслова: „виють“, „болить“ чи закінчення на -еть у першій дієвідміні: „жметь“, „спасеть“; поодинокі випадки: „покой му“, „Біг — Бог“), або традиційно-пісенні (повна форма прикметників: „старая“, „злая“, „сухая“, „злее“, „золотії“) чи традиційно-книжні форми (наказовий спосіб на -іте: „ідіте“, „не галіте“, „посадіте“). Ще говіркові явища: „розумны“, „добры“, „багаты“ (ы після зубних та губних, але після Г,К,Х,Ш,Ж,Ч — і: „босоноги“, „письменнѣши“).

Те, що Котляревський писав тільки „безталанье“, „весильеми“, „къ весілью“, треба вважати за правописне явище, вимовляв він, напевно „безталання“ тощо, бо є в нього й „орижжа“, „нове обранья“, „имення“ — в „Наталці Полтавці“ (як наприклад, і в фонетиці, пишучи „бублейниць“, „рутульци“. він напевно вимовляв Ц м'яко, бо є в нього й написання „лисиця“).

Можна далі відзначити як характерну морфологічну особливість мови „Енеїди“ рівнобіжне вживання деяких форм, а саме: а/ форми інфінітиву на -ти поряд із формою на -ть; б/ поряд з відзначеною вже формою наказового способу на -іте форма на -іть; в/правильна клична форма поряд із формою називного відмінку, та ще й часто в тих самих словах — „Енею“, і „Еней Анхизович“, „Нептуне“ і „Нептун“ тощо; г/ давальний на -ові і на -у: „Даресу“ і „Даресові“.

Є просто неправильні утворення (чи недогляди): „позапаляючи“, „така (?) дівча“, „кишала“ (кишила), „з радіш“ (з радоців), „без зву“, „морду втерть“ (для рими). Але таких форм небагато.

Більшою мірою порушують морфологічну систему мови „Енеїди“ росіянізми. Більшість їх можна пояснити віршовою формою твору, але є й такі, що виникли внаслідок двомовності письменника та неунормованості української літературної мови. Ось явища з першим поясненням: „ей“ (рима до „Еней“), „зо в се й одежі“ (розмір), „т о й пори“ („с в о е й петрівск о й ночі“, „вічно й пам'яті“, „війни кривав о й“, „жінко й“, „пожар чимал“ і ін. А ось явища з другим поясненням: активні дієприкметники („искорчувшуюся в дугу“, „ос-

лабівших“), пасивні дієприкметники в короткій формі чол. р. („перережен“, „осуджен“), коротка форма прикметника чоловічого роду в функції присудка („єле жив“), форма найвищого ступня прикметника типу „самих зліших“ (найзліших) дієприслівники на -а (я): „держа“, „примітя“, „не милья“, „виляя“, „управляя“, „шутя“, „не жалія“ — та на -в.

Синтакса мови „Енеїди“ так само, як і фонетика та морфологія, в основному збігається з синтаксою сучасної української літературної мови. Є в цій синтаксі своєрідні, рідко вживані явища, але такі, що норм літературної мови не порушують. Наприклад: „Послухавши Еней Охріма...ліг спать“ (цієї конструкції пізніше вживав Шевченко), але вона відома і в російській літературній мові ХІІІ в.), „кажуть казок“, „баби спитався“, „прийшли перед Феба“. Характерна для цієї синтакси риса — рясне вживання дієприслівникових відокремлених зворотів з типовими для української мови формами дієприслівників на -учи, -вши (хоч є, як уже казано, й на -а (я та -в)).

Дуже часто трапляються в мові „Енеїди“ інверсійні звороти, що їх зумовив ритм тексту. Подекуди ці побудови бувають дуже вже незвичайні, що навіть зміст речення затемнюють. Таку перебільшену інверсію знаходимо в першій же строфі „Енеїди“:

Но греци як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав.

Ця побудова збила з пантелику й редакторів тексту „Енеїди“, що ставлять запинку (кому) або перед „як“ (С. Єфремов* і цим дають неправильну будову речення, в якому головне має такий склад „Но греки ... він, взявши торбу, тягу дав“, або після „як“ (Айзеншток**), внаслідок чого межа між підрядними (першою частиною) і головним падає між „гною“ і „він“. А тим часом правильно цю кому треба ставити перед „греки“: тоді головне буде „Но ... він, взявши“ і т. д., а „греки як спаливши Трою, зробили з неї скирту гною“ — підрядне із сполучником „як“, що стоїть не на місці.***

Іще такі приклади: „Давно уже вона хотіла, його щоб

*Твори І. Котляревського під редакцією С. Єфремова, Київ, 1909 р.

**І Котляревський. „Енеїда“, передмова Айзенштока, Харків, 1931 р.

***Інтерпретація цього речення ускладнюється ще й неусталеністю правила про кому при наявності двох сполучників на початку речення („но“ і „як“).

душка полетіла“, „До лясу мов ляхи шатнулись“, „Анхиза щоб не прогуляти“, „Пером в папері як писнеш“.

Але є й справжні синтаксичні неправильності, власне, росіянізми, що суперечать нормам української літературної мови, як от: а/ уживання давального замість місцевого після прийменника „по“ на означення місця — „по чужим водам“, „по морям“ (але зрідка трапляється й правильна побудова — „по полях“; б/ вживання невластивих українській мові прийменників „о“ та „у“ (цей останній в розумінні „при“, „біля“) — „о плутнях“, „у вікон школярі скакали“, „стояли у ворот“.

Та ці нечисленні синтаксичні неправильності губляться в загальній правильній яскраво-українській синтаксичній картині мови „Енеїди“, і росіянізми тут, безперечно, не відіграють такої помітної ролі, як у лексиці та морфології цього тексту. Яскраво-українську картину цієї синтакси посилюють численні ідіоматичні конструкції, фразеологічні звороти, як от: „драла дати“, „не знав, на яку ступить“, „підпустив москаля“, „дутоля ззісти“ (вмерти), „душі пустився“, „поспо раки“, „теревені правити“ тощо.

У цілому ж мова „Енеїди“, попри оті, відзначені вже „нерівномірності“, — безпрецедентно багате явище в історії української літературної мови. „... Не в чистоті справа, — слушно пише про мову І. Котляревського М. Зеров, — найбільша заслуга мови Котляревського — це надзвичайне багатство її словника*. Це багатство та ще те, що вона побудована на центрально-українському говорі з найтипівшими для української мови як окремої одиниці в фонетиці („супроти попередньої літературної української мови в мові Котляревського бачимо насамперед найхарактернішу українську фонетичну ознаку в зіставленні з усіма слов'янськими мовами, це І замість О, Е***), морфології та синтаксисі ознаками зробили з неї справжній початок (оте „згущення“) української літературної мови як однієї з нових слов'янських літературних мов.

Особливо треба підкреслити в цьому розумінні другий момент, бож він став передумовою для діяння закону відштовху, що взагалі багато важить у справі мовного відокремлен-

*Нове українське письменство. Київ, 1924 р.

**Проф. О. Снявський. „З верховин нової літературної української мови“.

Ювілейний збірник на пошану вкад. М. Грушевського, II. Київ, 1928 р.

ня (сепаратизму). Цієї передумови не могла дати, напр., мова Гаватовича з її виразними польонізмами (бож вона могла сприйматись, як „майже польська“), а також і мова тих письменників, попередників Котляревського, що писали північно-українським наріччям (бо вона могла сприйматись, як „майже білоруська“ з огляду на акання в „Розговорі пастухів“), чи „майже російська“ з огляду на непослідовність ікання — у Некрашевича, Довгалевського.* Міркування М. Сулими**, що заперечує цей момент, мовляв, „такий факт принципіального значення не має“, не можна вважати за слушне. І справа тут не в тім, що „за часів Котляревського нормалізаторських тенденцій не було“ (ми самі відзначили відсутність свідомої тенденції в ранній діяльності Котляревського), а в тому, що мова „Енеїди“ об'єктивно відіграла велику історичну роль, висунувши наперед найяскравіші особливості української мови. Ці особливості стали пізніше підставою в оборонних суперечках на тему — „діялект чи самостійна мова“.

Багато заважило тут, звичайно, й те, що це була мова видатного, ба й блискучого, як на свій час, літературного твору, що, впливаючи в суто-літературному пляні, викликав до життя численні наслідування, а це й призвело до збільшення кількості властиво-українських текстів. Не вина автора „Енеїди“, коли це викликало було до життя також негативне явище так званої (ми так далі будемо його називати) „мовної котляревщини“, як також не він відповідає перед історією за спотворення його творчого методу — бурлескного.

Мовостиль ранньої української літературної мови. Той лексично-граматичний матеріал, що його описано в передущих параграфах, має відповідно до жанрових особливостей творів певне стилістичне забарвлення.

З жанрового боку майже всі ранні українські твори (за винятком, може, тільки пісень А. Головатого) — це гумористичні твори. Гумор у них створюється а/ комічними си-

*Цей момент відпадає в умовах безконкуренційного творення літературної мови, як це було, наприклад, у зародженні нової болгарської мови, коли з нею не конкурувала ніяка інша літературна мова (через те ця мова засвоїла багато російських літературних слів).

**М. Сулима. Історія української літературної мови, вид. ВЗІНО.

туаціями та б/ своєрідним мовним гумором.

Мовний гумор — це найхарактерніша яскрава особливість раннях зразків української літературної мови, особливість, що в інших літературних мовах, за винятком, може, тільки білоруської, в такому „стовідсотковому“ поширенні не трапляється зовсім.

Що ж він собою, цей мовний гумор, являє? Якими конкретними мовними засобами його створено?

Певну до деякої міри відповідь на ці питання дають нам „піїтики“ ХУІІ-ХУІІІ ст. „Інтермедія, — сказано в одній польській піїтиці 1648 р. - це коротка дія, вигадана або правдива. Її грають між актами комедії й трагедії, а складається вона з з а б а в н и х с л і в, предметів і осіб“. Про „жартівливі слова“ в інтермедії (комедії) говорять у своїх піїтиках М. Довгалевський та Г. Кониський (ХУІІІ в.). Вони ж, ці „жартівливі слова“ (чи „шуточний слог“), фігурують і в теоретичних правилах щодо мовного оформлення травестій (наприклад, в „Словарі древней і нової поезії, составленномъ Николаемъ Остолоповымъ“).

Але самої вказівки на „жартівливі слова“ чи „стиль“ для зрозуміння мовного гумору мало, це бо не більше, як тавтологія: жарт - твір утворюється жартом-мовою. Проте згадані піїтики дають іще вказівки, що можуть правити за ключ до зрозуміння мовної природи мовного гумору.

Ми вже згадували думки Г. Кониського про те, що комедію треба писати „словами шуточними, обыденними, низкими, слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“. Оце й треба вважати за основний загальний метод творення мовного гумору досліджуваних текстів. Для письмального читача (як і для письменника), носія „слов'яно-української“, польської чи російської літературних мов, що усвідомлювались тоді як „високий стиль“, самий факт писання українською мовою, що була тоді заспіль „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“, давав уже потрібний комічний ефект. У травестіях та різдвяно-великодніх віршах цей засіб поширювався ще й поєднанням звично-поважного змісту (біблійно-євангельського, антично-мітологічного) з простою селянською мовою. Адже травестію так і визначали тоді, як „описание шуточнымъ слогомъ тѣхъ происшествій, кои прежде описаны были слогомъ высокимъ“ (Н. Остолопов).

В обсязі цього загального методу вирізняються дрібніші

засоби, що теж, в основному, спираються на уявлення про селянське невігластво, недорікуватість тощо. Про це прямо сказано в отій польській пітиці з 1648 року: „Одні інтермедії викликають сміх виключно словами, наприклад, коли виводяться наші сільські хлопи, а їм в уста вкладаються латинські слова, або коли вони добирають рівнозвучні вислови (т. зв. народна етимологія, В. Ч.) чи намагаються наслідувати манери та мову освічених людей та двораків, або коли вони пробують висловлюватись чистою польською мовою. Також коли ці селяни описують щось кумедним способом, напр., якийсь одяг і т. ін., сніданок і т. ін.“

В наших українських текстах це виявляється передусім у перекручуванні в пляні народної етимології чужомовних слів. Напр.: у вертепній драмі — „Кавель“ замість „Авель“, у Некрашевича — „хурхуреї“ замість „архирей“, „крутопопа“ замість „протопопа“, у І. Котляревського — „крутопопа“, „філозон“, „обтекар“.

До цієї ж групи засобів належить і вживання вульгаризмів там, де їх могло б і не бути при нормальному мововжитку. Це дуже поширений засіб, його ми маємо в інтермедіях Довгалецького й Кониського — „вдарив по мармузі, „різнув по морді, мурзі“, „скурвий син“, „собача лапа“, у Котляревського — „суча дочка“, „сука Геба“ й ін. Іноді вживають письменники навіть непристойних висловів, як у великодніх віршах — „Велзевул попустив мул“, „він (Ірод) так злякався, що й укалявся“, у Довгалецького — „Здупипадський“, у Котляревського — „грішне тіло“, „нужі повна очкурня“... подібне й у багатьох інших письменників

На вульгаризмах побудовано стиль цікавого з мовного боку тексту „Сатири на слобожан“. У цьому тексті люди (слобожани) „гарчать“, „гавкають, „як тварь мекають“, мов жаби, „квакають“. Текст пересипано лайками: „плем'я гаспидське“, „німота бісова“, „погань“, „плюгавці“, „псяюха“.

Далі можна відзначити поплутання поважного й комічного чи згадування речей не на своєму місці (у різдвяній вірші „Христос чортів, як ос, давить ногою“, у Котляревського царі й боги діють та поводяться, як прості люди, їдять найпримітивніші селянські страви), хоч це вже ближче до комізму ситуацій, і мовний гумор тут має тільки службову роль.

В „Енеїді“ Котляревського, крім усіх відзначених засобів, є ще один характерний — нагромадження синонімів та інших

характеризуючих слів (як от „Еней...моторний ...проворний, завзятіший од всіх бурлак”, Сивилла „тряслась, крєктала, побивалась”), а також уміятне, хоч для нормального слововжитку й недоречне вживання народних фразеологічних зворотів („нехай не вадить, як не чує” — про Вергілія).

Спорадично вживає Котляревський „бурсацької мови”: відоме „Борщів як три не поденькуєш”.

Але відзначеним загальним методом з його частковими засобами не вичерпуються засоби мовного гумору. Є ще, сказати б, побічні засоби. Через те, що це тексти красного письменства, у них нераз даються спроби мовної індивідуалізації персонажів чи зображуваних ситуацій. Так, у вертепній драмі дано мовні характеристики заступників різних народностей — москаля, поляка, угорця, цигана, жида, стилізацію під їхню мову, цар Ірод і люди, зв'язані з церквою (дяки, школярі), характеризуються церковно-слов'янською мовою.

В „Интермедіумъ жидъ изъ русиномъ” жид вимовляє З замість Ж („Боже зивий”), Ц замість Ч („горілоцку”), в інтермедії Гаватовича беззубі дід та баба балакають шепеляво.

В пляні плутання високого й низького можна відзначити а/ прикладання селянських слів до високих осіб та явищ і б/ навпаки — елементів високого стилю — до низьких явищ. Так, у різдвяній вірші „Христос чортів, як ос, давить ногою”, у Котляревського царський побут богів характеризується тими ж мовними засобами (лексика), що й побут селян.

Близьке до цього називання високих осіб та античних героїв українськими селянськими іменами: у великодній вірші — замість „Авраам” — „Оврам”, замість „Мойсей” — „Мусій”, у Котляревського замість „Невтеса” — „Охрім”.

Невтесом всі його дражнили,

По-нашому ж він звався Охрім.

Взагалі Котляревський вільно користувався селянськими українськими йменнями, прикладаючи їх до троянців. Так, Еней у пеклі побачив:

Педька, Терешка, Шелифона,

Панька, Охріма і Харка,

Леська, Олешка і Сизьона,

Пархома, Іська і Феська.

Прикладання елементів високого стилю до низьких явищ трапляється рідше. Так, у вертепній драмі дяк селянське ім'я „Клим” вимовляє „Климій”, і це звучить комічно, як та-

кож дає мовний гумор і дякова церковно-слов'янська мова про свиню, що її подарував селянин. У Довгалевського комічний ефект справляє церковно-слов'янська форма в оцьому, наприклад, вірші (слова запорожця):

Або ляхів на той час трапляється піймати

І сим кием козацьким по ребесах дати.

Або в нього ж слово „іже“ в реченні про блощиці: „іже купно мандрують по стіні к трубі“.

Котляревський в „Енеїді“ теж уживає книжних та церковно-слов'янських слів і зворотів з цією метою: „во дні они“, „єсть черв і прах“, або відома, згадувана в одному з попередніх параграфів, промова „філозопа“ над Паллантовою могилою.

Як відомо, це той різновид мовного гумору, що його називають б у р л е с к о м.

Така стилістична подоба ранніх українських текстів. Її, як бачимо, цілком зумовили жанри та суспільна функція перших літературних спроб, властивою українською мовою писаних*. Але попри жанрову та функційну обмеженість цей стиль мав те позитивне значення, що був здоровою життєвою реакцією на мертво-схолястичні стилі тодішньої літературної мови („слов'яно-української“ та російської).

*Цей висновок можна підтвердити ще й тим, що, з одного боку, вульгаризації мовної в історії російської літературної мови не було, а з другого — в білоруській, навпаки, була, бож білоруська перебувала в аналогічних до української умовах. Так, наприклад, гумор і комізм в російській „Енеїді“ Осіпова та Котельницького, в „Душеньці“ Богдановича, в „Блісеї“ Майкова створені тільки літературними засобами; а в мові... навіть „високий стиль“ (знижений, що-гравда, комічними ситуаціями). Ось, наприклад, в „Блісеї“:

Встаєть и безъ портокъ (комізм ситуації) подходит ко каприлу:

Отмсти, — кричитъ, — отмсти, чесной каприл, нахалу.

Або:

Надълазь и казнѣ и мнѣ при томъ убытку,

И, коль запретя он, готов терпѣть я пытку.

А в білоруській „Енеїді“ та в „Тарасі на Парнасі“ вульгаризація повною мірою наявна, бо в білорусів, як і в нас, перші письменники (панського походження) писали „як-бы смеючися“, як писав пізніше, протестуючи проти цього, пізніший білоруський діяч Ф. Багумевіч.

РАННІ СПРОБИ ПОВАЖНОГО СТИЛЮ

Наукове народолобство і українська мова наприкінці ХУІІІ і на початку ХІХ ст.

Наприкінці ХУІІІ та на початку ХІХ ст. в Росії і на Україні серед освічених кіл замість колишнього зневажливого ставлення до простолюду виникає сантиментально-романтичне зацікавлення ним. В основному це було відгуком західноєвропейських народолобних ідей — сантименталізму та романтизму в письменстві — діяльності французьких енциклопедистів у філософії та політиці. Але на Україні — попри типовий для всієї імперії характер цього впливу — ці ідеї поєдналися ще й з демократичними козацькими традиціями. Ці традиції насправді не завмирили на Україні ніколи, навіть такого глухого, як друга половина ХУІІІ ст., часу. Відбив ці традиції Г. Сковорода, славлячи Богдана Хмельницького („Будь славень во вѣкъ, о муже избранне, вольности отче, герою Богдане!“) та беручи під свою оборону „чорний народ“. „Барская умность, — писав він, — будто простой народ есть черный, видится мнѣ смѣшная, какъ и умность тѣхъ названныхъ философовъ, что земля есть мертвая“. Далі відгуки цих ідей можна бачити в наріканнях автора „Історіи Русовъ“ на егоїзм вищих клас, що, „льстя себя надѣждою содѣлаться на счетъ націи владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Стча свыше“, або в його ж згадуваній уже обороні українських козаків з їхньою простою мовою проти знущань московських начальників.

Під впливом цих ідей учені почали вивчати народній побут, народній світогляд, фолклор, а також мову. Але на передній плян у цих дослідях передусім висунулась народна словесність (казки, пісні) та мова.

На український фолклор звернено увагу досить рано. Так, ще в збірниках Чулкова-Попова (1770-76 рр.), а також у збірниках Трутовського (починаючи з 1776 р.) й пізніших того ж таки Чулкова надруковано скількись десятків українських пісень.

Рокв 1777 вийшло „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ“ Калиновського.

До народньої мови привертали увагу й спеціальні теоретичні думки, що їх висловлювано в тодішніх виданнях. Цікаві думки про мову були висловлені в згадуваній уже перекладній статті (невідомого автора, „О языкѣ“, надрукованої в „Опытї трудовъ Вольного Россійского собранія при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ“ за 1783 р., чУІ. Це була, на думку Булича, найкраща стаття про мову за все ХУІІІ ст. Ось які думки були в ній висловлені: „Языкъ народа есть изображеніе его дарованія. Языкъ выражаетъ впечатленіе мыслей націи“. Поки мова природна, панує „златый вѣкъ“, і вона править тоді за „дарованію помощное средство; но буде (языкъ) сдѣлается неестественень, тогда онъ размышленію есть важнымъ препятствіемъ“. „Чистота природного языка почти у всѣхъ народовъ была началомъ художествъ и наукъ.“*

„Природна“ мова — це жива народна мова, що протиставилась „неприродним“ літературним мовам, таким, видимо, як латина тощо. Таке високе поцінування народньої мови підказувало думку про потребу вивчати її. І справді, досліджування народньої мови тоді ж таки й почалось. У виданні „Новыя ежемѣсячныя сочиненія“, ч. ХІ за 1787 р. була надрукована стаття Фоміна „Къ любителямъ Россійского языка“, а при ній дано й перші записи народніх слів „Двинскія страны“. Року 1789 в „Положеніи собранія университетскихъ питомцевъ“ (при Московському університеті) поміщено заклик щодо збирання різних „нужныхъ и любопытныхъ свѣденій“ етнографічного характеру, а серед них згадано й про потребу збирати й те, що відноситься „къ отечественному языку нашему“, з поясненням, що мова йде про „разнообразныя его нарѣчія, корни словъ, особенныя изрѣченія и обороты, пословицы, поговорки, прибаски и прочее“. Чимала кількість „обласних“ слів була поміщена в словнику Академії наук, що виходив 1789-94 р.

А що з української мови було найяскравіше (найвідмінніше) явище на діалектному тлі „россійского языка“ (українську мову вважали за діалект цього останнього), то кінець-кінцем і склалося так, що в вивченні „обласних“ слів на перше місце висунулась якраз українська мова. Так, уже в „Сравнительномъ словарѣ всѣхъ языковъ и нарѣчій“, що вийшов 1787-89 роками, а потім був перевиданий за редакцією Пал-

*„Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи“, ст. 314.

ласа 1790-91 р., було вже вміщено 65 народніх „малоросійських“ слів, серед них більшість — справді, українські слова.

А року 1793 Ф. С. Туманський (українець) помістив у своєму часописі „Російській магазинъ“ (ч. 1,2,3) „Изъясненіе Малоросійскихъ рѣченій, в лѣтописцѣ встрѣтившихся“). разом 333 слова. Року 1789 М. Парпура, видаючи „Енеїду“ Котляревського, надрукував при ній і слівничок українських слів, разом 972. В другому виданні „Енеїди“ 1809 р. додано ще 153 слова.

Коли роками 1809-17 Аделюнг укладав свого *Mithridates'a*, що охопив 500 мов світу, то відрізнив „діялект малоросійський або український“ від „суздальського“, кажучи, що перший близький до сербського. Відзначив він уже вихід „Енеїди“ І. Котляревського.

Десь на початку XIX ст. (достеменно невідомо, але до 1813 р., до смерти здогадного автора сенатського оберсекретаря Новацького) був складений слівник „Малорусского съ Русскимъ“. Його мала видати Академія наук, а редагування доручено 1818 р. членові Академії Гнідичу „и при немъ двумъ любителямъ словесности, знающимъ Малорусское нарѣчіе и согласившимся изъ усердія къ общей пользѣ содѣйствовать въ семъ предприемлемомъ трудѣ, а именно г. Капнисту и кн. Цертелеву“. Слівник цей не побачив світу, бо був загублений, але громадянство про нього знало, як про це свідчить лист І. Котляревського до Гнідича з 1821 р.

Року 1805 та ж таки Академія наук придбала „Обозрѣніе Малоросійского нарѣчія или грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ сіе нарѣчіе отъ чистаго російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочиненіями А. Павловскаго. У цій праці вперше була дана граматична характеристика української мови (з помилками, та й взагалі вона була здебільшого складена поверхово“, як каже І. Огієнко, що перевидав її 1918 р.), висловлено певні про неї думки (хоч і „исчезающее нарѣчіе“, але таке, що „составляетъ почти настоящій языкъ“), додано слівник на 1113 слів, а також зразки літературних творів українською мовою: народна пісня „Гомін, гомін по діброві“, „Изъ исторіи нѣкотога Малоросіянина“ і чимале віршоване оповідання „Вакула Чмир“ (з російським перекладом). Хоч граматика ця вийшла аж 1818 р., але про неї, як і про отой слівник, українське громадянство знало, бо року 1805 про неї повідомлювано в „Сѣверномъ

вѣстникъ“, ч. 5.

Нарешті цими часами вперше ставиться питання і про створення української літературної мови. У „Вѣстнику Европы“ за 1815 р. була надрукована (в російському перекладі) стаття польського вченого Бандтке „Замѣчанія о языкѣ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ“, а в тій статті автор заперечував „німецький“ погляд на українську мову, як на наріччя „русского языка, испорченное примѣсю къ нему языка польского“ і стверджував, що „языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ) какъ не уступающій въ старшинствѣ Великороссійскому не можетъ быть нарѣчіемъ послѣднего“. Далі автор висловив побажання: „Дай, Боже, чтобы языкъ Малороссійскій сталъ в ряду ученыхъ языковъ славянскихъ“. Хоч цей погляд і викликав заперечення з боку редактора „Вѣстника Европы“ Каченовського, цього, як каже Булич, першого ворога української літературної мови („при нынѣшнемъ своемъ состояніи способенъ только къ шуточнымъ сочиненіямъ, какова „Енеїда“ и двѣ или три извѣстныя оды, когда же догонитъ — рос. мову, В. Ч. — Малороссійскій почти съ одною своею „Энеидой“, и къ чему бы послужило его возвышеніе на степень ученого языка, сопряженное съ непреодолимыми трудами“), але з цим не всі вже згоджувались і в Росії. Так, року 1816 Левшин у своїх „Письмахъ изъ Малороссіи“ (Харків) знов порушує це питання. „Но ежели гении здѣшной страны обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда Малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы“.

І що далі, то більше ставало таких висловлювань, як також збільшувалось і самих видань, що, з одного боку, просували далі справу вивчення українського народу та його духового багатства („Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ Цертелева, 1819 р., „Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія І. Войцеховського, 1823 р. збірник Максимовича, 1827 р.) і, з другого — збільшували число творів, написаних українською мовою (п'єси І. Котляревського, твори Гулака-Артемовського).

Нарешті цими ж часами з'являються й перші періодичні видання, присвячені вивчанню України (у Харкові), як також і взагалі всяково посилюється інтерес до України, а в російській літературі стає модною українська тематика.

Це все створювало нову ситуацію для української літературної мови і могло підказувати українським письменникам інше, ніж то було раніш, ставлення до творчості українською мовою, воно могло підказувати поважне ставлення до цієї справи. Насправді так і вийшло, як це показує пізніша творчість І. Котляревського та Гулака-Артемовського.

Нове в мовній діяльності І. Котляревського.

Із поданого в попередньому параграфі знати, що Котляревський виступив за інших, аніж його попередники, культурно-історичних умов. До того ще він був не тільки сторонній спостерігач цього процесу, а й діяльний його учасник. Відомо, що він брав участь у збиранні українських етнографічних матеріалів. Стеблін-Каменський свідчить, що він „по окончаніи курса въ семинаріи бываль... на сходбищахъ и играхъ народныхъ и самъ, переодѣтый, участвовалъ въ нихъ, прилежно вслушивался въ народный говоръ, записывалъ пѣсни и слова, изучалъ языкъ, нравы, обычаи, обряды, повѣрья украинцевъ“*. При цьому він, видимо, не просто записував, констатуючи тільки з антикварним, мовляв М. Грушевський, ставленням до виучуваного матеріялу (як це робили етнографи-неукраїнці, напр., Цертелев), а й проймався любов'ю до народного побуту, народних звичаїв, мови тощо. Пізніше в своїй комедії „Москаль-чарівник“ він висміяв зневажливе ставлення „міської“ людини — Финтика до сільського українського одягу („что всего для меня несноснѣе, что въ нынѣшнее просвѣщенное время одѣвается (його мати) по-старинному и носитъ очипок, намітку, плахту и прочіе мужицкіе наряды“).

Його демократичні (і сквородинські) погляди,** що відбилися в усій його творчості, теж повинні були зміцнити його українську національну і зокрема мовну свідомість, бо не можна любити народу (селян), зневажаючи його „душу“ —

*Наводжу за „Історією українського письменства“ С.Бфремова, т. I, ст. 353.

**Всупереч апріорному твердженню П. Куліша, що казав, нібито І. Котляревський „панський писатель“ („Дві мові, книжня й народна“). Проти цього промовляють відомі висловлювання Котляревського про „мужичу правду“ і про „панську“ в „Енеїді“, а також багато даних із його п'єс.

національні прикмети, мову.*

Як ретельний читач тодішніх видань і людина причетна до літератури (адже він був навіть членом „Вольного общества любителей Россійской словесности“), він, напевне, читав усе, що тоді писано про Україну, про українську мову й літературу, і це теж могло впливати на нього в позитивному для української літературної мови розумінні. Відомо, напр., що він передплачував „Вѣстникъ Европы“, в якому була надрукована стаття Бандтке з наведеними вище думками про українську мову. Питання про створення літературної української мови повинне було для нього бути особливо близьким з огляду на те, що в центрі цієї на той час проблеми стояв його власний твір — „Енеїда“. З його листа до Гнідича ми знаємо, що він дуже цікавився українським словником Новацького. „Жаль, что словарь Малороссійскій уснул, — писав він, — но сонъ — не смерть“.

Отже можна цілком правдоподібно припустити, що, коли не на початку своєї діяльності — як він ще не мав виразного погляду на свою письменницьку творчість, — так пізніше він мав глибшу проти своїх попередників національну, а разом і мовну свідомість. Те, що він кінець-кінцем зрозумів не абияку вагу своєї „Енеїди“, знати з того, уже згаданого листа до Гнідича. „Я над Малороссійскою „Энеидою“ 26 лѣтъ баюшки-баю, а надѣюсь, что воскреснетъ, или, потерявши терпѣніе, пошлю ее въ огонь вѣчный. Ежели „Энеида“ моя что-нибудь значитъ, то всесоуженіе ее будетъ еще значительнѣе“. Це ж розпачливий крик діяча, що болів своїм ділом! Важкі бо й несприятливі в моральному й матеріальному розумінні були умови його піонерської (фактично) діяльності.

А вже зовсім виразна національна свідомість відбилася в його п'єсах „Наталка-Полтавка“ і „Москаль-чарівник“, написаних у пору його дозрілості. Ось відповідні місця з цих творів:

(З „Наталки-Полтавки“)

Петро. Мені полюбилась наша малоросійська кумедія. Там була Маруся, був Климовський, Пруднус і Грицько...

Виборний. Розкажи ж мені, що вони робили, що говорили.

*Те, що Скворода, люблячи „торний народ“, не писав його мовою, не свідчить про зневагу цієї останньої: він тільки не розумів потреби нею писати чи, як ми вже сказали, не мав української мовної свідомості.

Петро. Співали московські пісні на наш голос. Климовський танцював з москалем, а що говорили, то трудно було розібрати, бо цю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова.

Виборний, Москаль? Нічого й говорити. Мабуть, вельми нашкодив і наколтив гороху з капустою ...

Висновок із цього зробив Виборний:

Ото тільки нечепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши краю і не знавши звичаїв і повір'я нашого. Коли не піп ...

(З „Москаля-чарівника“)

Москаль. Да спой-ка ти, хохлач, хотя одну русскую песню. Ну, спой! Е брат, стал?

Михайло. Вашу? А яку? Може, соколика або кукушечку? Може, лапушку або кумушку? Може, рукавичку або подпоясочку? Убирайся з своїми піснями! Правду сказати — єсть що переймати! Жінко! Заспівай лишень ти своєму ту пісню, що москаль співав!

Москаль. Ну, что і говоріть! Вєдь ви пріродние певци. У нас пословица єсть: хохла нікуда не годятся, да голос у нїх хорощ.

Михайло. Нікуди не годяться? Ні, служивий, така ваша пословица нікуди тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу. Іскра дотепу розжевілась. Ось заглянь у столицю, в одну і в другу, та заглянь і в сенат, та кинься по міністрах—тоді й говори, чи годяться наші вуди, чи ні.

Москаль. Спору нет, что ничне і ваших много єсть заслужонних, способних і отличних людей даже в армії, да пословица то ідыот, вїш ти.

Михайло. Пословица? Коли на те пішло, так і у нас єсть їх про москалів не трохи. Так, наприклад: з москалем дружи, а камінь за пазухою держи. Од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік догадаєшся.

Цю оборону національної гідности українського народу, особливо аргумент із міністрами („заглянь у столицю, в одну і в другу, та заглянь і в сенат, та кинься по міністрах — та тоді й говори, чи годяться наші куди, чи ні”), історики письменства (С. Єфремов, М. Зеров, особливо останній) вважають „наївною“, але це помилка: не в формі бо тут справа, а в суті. Форму, спосіб аргументації Котляревський запозичив, либонь, із тодішньої публіцистики (напр., вона є в книжці Павловського, де сказано: „И не видимъ ли мы уже великихъ Пастырей, Министровъ, Полководцевъ, Сочинителей, произшедшихъ изъ Малороссіянъ“). Суть же тут та, що Котляревський гостро висловлює свою національну свідомість — „з москалем дружи, а камінь за пазухою держи“.*

*У світлі цих даних нам видається марною вся складна полеміка навколо національної та мовної позиції Котляревського. Див. про це в кн. М. Зерова.

Відзначені обставини, поглиблення його національної свідомості призвели кінець-кінцем до зміни мовостилю Котляревського: від мовного бурлеску „Енеїди“ він перейшов до поважного стилю в своїх пізніших писаннях. Цю нову мовну позицію конкретно могли йому підказати, з одного боку, в пляні негативному, вороги (Каченовський), з другого — прихильники української мови (Павловський), бож і ті й ті ганили „грубість“ попередньої української мови.

Нове в мовостилі Котляревського є, либонь, уже в „Оді до князя Куракіна“ з огляду на те, що ця ода „була не зовсім пародією, бурлеском, не травестією, а в значній мірі писалася їй сприймалася серйозно“ (Айзеншток).

Нове тут передусім було те, що поет поширив українську мову на новий жанр — оду, жанр, що вимагав, як відомо, „високого стилю“. А втім, це була ода не чистого типу, а ода з елементами сатири на зразок хоч би державінських од „Фелица“ та „Вельможа“ або пародією на оду (як каже М. Зеров), і в ній елементи гумору таки переважають. Тим то в ній і наявні признаки такого самого мовного гумору, як в „Енеїді“, напр., вульгаризми: „кобзура“, „плюгавство“, „аж у князі їх упер“ тощо *

Цілком нове маємо в п'єсах Котляревського, написаних в дусі сентиментально- („Наталка-Полтавка“) та моралізаційно-реалістичному („Москаль-чарівник“). Поважний стиль виступає в цих творах уже в прямій своїй функції з огляду на наявність у них цілком позитивних персонажів та ідей. Отим то Наталчина, Петрова та Миколина мова — в „Наталці-Полтавці“, Тетянина та Михайлова в „Москалі-чарівнику“ звучить цілком нормально. Це справжня розмовна мова українських селян з Полтавщини в тих її лексично-граматич-

*Наявність елементів поважного стилю в останніх частинах „Енеїди“ не слід розуміти як свідому зміну мовостилю (а так думали Зеров і Айзеншток). Це, либонь, тільки невдачі авторів, що вичерпавсь чималою мірою в процесі дилеги писання твору, піби втомився „сміятись“. Йому вже наче не хотілось так писати, хоч стиль розпочатого замолоду з гумористичними завданнями твору й вимагав жартівливої мови. Крім того, не треба слускати в ока й того, що в гумористичному контексті й оті г. зв. „серйозні“ вислови, що їх наводять згадані дослідники, мають гумористичне забарвлення. Справді бо, поряд із реченням „Дали (Низ і Евріял) якраз до лісу тягу, бистріше бігли од хортів“ звучать гумористично й такі вислови, як „Так пара горличок невипиних летять спастись в лісах обширних“.

них формах, що й взагалі характерні для мови Котляревського. В ній нема тих помилок (росіянізмів), що є в „Енеїді“ та в „Оді“, де їх зумовила віршована форма. Але й тут вони є в співах „щаслив був“, „мні“. У співах же є й оті характерні для української „пісенної“ мови повні прикметникові форми — „шляхи полтавській“, „сільськую“. Крім того, є книжні форми, що їх Котляревський ужив з причин неунормованости української літературної мови, як от: „умираючи“, „запропастившогося“.

Але даючи новий мовостиль, Котляревський разом із тим не спрощує мовної картини. Бувши в цих творах переважно реалістом, він і в мові додержується цього принципу та дає в межах нормального звучання всі потрібні для характеристики персонажів мовні відтінки. Так, у мові Наталки та її матері наявні властиві „жіночій мові“ відтінки (є й такий мовостилевий відтінок!), емоційно насичені вислови: „і, мамо,“ „Наталко, дочко моя“, „мое дитятко“. У мові Виборного є характерні для поважної людини вислови (там, де він тверезий): „Помагайбі, Наталко, як ся маеш, як поживаєш?“ У його ж мові приказки: „Заміж вийти — не дощову годину пересидіти“ теж поважні змістом. У Петровій мові є нотки чутливости: „О, злая доле, чом ти не такая, як у других?“

Але особливо показове для нової мовної позиції Котляревського його мовне оформлення в цих п'єсах комічних ситуацій. Тут він не вживає вульгаризмів, перекручених слів тощо, не „п'ятакає“, „не варнякає“, а користується для створення комічного ефекту засобом повторення (семиразового в розмові Возного з п'яним Виборним) того самого вислову: „А ви ж їй (вона ж вам) що?“ або характеристичного для мови Возного „теє то як його?“ Це принципово зовсім новий засіб мовного гумору. З іншомовних елементів „високого стилю“ тут він використовує для гумору не тільки церковнослов'янізми (як це ми відзначили в „перших спробах“ і „Енеїді“), а й російську літературну мову (у мові Финтика). Від цього, мабуть, ведуть початок пізніші негативні поцінування російської мови взагалі в таких українських письменників, як Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко й ін.

Поважний стиль у Гулака-Артемівського. Талановитий і своєрідний у своїй літературній творчості Гулак-Артемівський виступив і в українському мовот-

воренні як свідомий шукач нових вислівних можливостей української літературної мови. Цьому, як і відповідним шуканням І. Котляревського посприяли оті нові суспільно-культурні обставини — сантиментально-романтичне зацікавлення народом.

Бувши високоосвіченою людиною свого часу та ще й філологом (він знав латину, німецьку, французьку, польську мови), він, безперечно, був добре обізнаний з новою течією в літературі — з романтизмом і з поглядами учених на народню, зокрема українську мову як одну з рівноцінних слов'янських мов. Цю останню думку — що українська мова — самостійна мова, а не наріччя російської — він висловив у своїй промові на відкритті катедри польської мови в харківському університеті... „В составъ занятой нашихъ — казав він, — а особливо при разборѣ Польськихъ сочиненій, войдуть діалекти и языки: Польскій, Россійскій, Славянскій церковный, Богемскій или Чешскій, Боснійскій, Корніольскій или Крайнскій, Далматскій, Рагусскій, Славенскій, Словацкій, Сербскій верхней и нижней Лузаціи, Венгерскій (закарпатсько-український, В. Ч.), Виндійскій, также многіе нарѣчія Моравскіе и Силезскіе, нѣкоторые даже изъ иноплеменныхъ и новѣйшихъ языковъ, а наконецъ по необходимости и самый Малороссійскій“.*

Свою українську діяльність Гулак-Артемівський розпочав у Харкові, що в зв'язку з наявністю там університету (першого на Україні) був тоді центром наукового та літературного життя. Це ж у Харкові появились перші на Україні часописи („Українскій вѣстникъ“, 1816-19 р., „Харьковскій Демокритъ“, 1816 р., „Українскій журнал“, 1823 р.), що в них з одного боку, пропаговано оті передові погляди (напр. 1816 р. була надрукована стаття Левшина), а з другого — друковано твори, українською мовою писані (1816 р. в „Харьковскому Демокрит-і“ два українські віоші — „Отъѣздъ студента на учительство в Олешки“ та „Пѣснь семейству“). Там же, в Харкові, утворився був тоді гурток активної української інтелігенції, що до нього входили такі, як Квітка-Основ'яненко, Маслович, а також сам Гулак-Артемівський.

Це все призвело до вироблення в нього (себто в Гулака-Артемівського) української мовної свідомости. Цю свідомість, мабуть, треба розуміти як тільки визнання окремости

*Погадамо за працею А. Шахрая „Харківська школа романтиків“.

української мови, а не категоричне переконання в її незамінності для культурного життя українського народу, бож великої послідовності, як відомо, щодо цього в нього не було (згадаймо його вірш „Козацька мати“, що в ньому він наприкінці свого життя каже: „А що ж робить, що сталось так?“ — що вмерла Україна — „Царство їй небесне“).

Але окремість української мови від російської у своїх писаннях він підкреслював не раз. Так, у „Супліці до Грицька Квітки“ він дає негативну оцінку російської мови („та вот! та штьо!.. та как!“), протиставлячи її позитивним якостям української мови. Або ще в зверненні до українських читачів „Пана та Собаки“: „Сказано: москаль, — він без „вот“ і не ступить, язик мов у постолах, який же його одмінок утромає, що він верзе“.

Ще в „Дещо про того Гараська“:

„О, вже вони (москалі) хоч що перековеркають по-своему, — там то вже предивенна йому мова! От тільки буцім то й дочуваеш, що „вот-с“ та „што-с“, та „да-с“, та „нет-с“, „гаварю-кажу“, „гаварю-кажу“, а що він там говорить-каже, то, дalebі, що і з попом не розбереш“.

Хоч заяви ці до певної міри знецінені бурлескним стилем, хоч їх висловлено під знаком невігластва неписьменної людини, але зерно думки про відмінність двох мов, української та російської, тут, безперечно, є.

Треба також відзначити його певну нерішучість у визнанні придатності української мови для поважного стилю, як це знати з його „спору“ на цю тему з Квіткою-Основ'яненком (див. ст. 70-71).

Новим у мовній діяльності Гулака-Артемівського було передусім те, що він поширив українську мову на нові жанри — послання, романтичну баладу, байку, віршований переспів псалмів і дав перші спроби української прозової мови (в пляні публіцистичному).

Елементи поважного мовостилю, хоч, мабуть, і несвідомо дані, є вже в першому його творі „Справжня добрість“. Це слова й звороти, розраховані не на комічний ефект, а на добродушно-глузливий усміх, такі, як от:

Не любить добрість слів.

Вона на всіх глядить так гарно й веселенько,

Як дівка, од свого ідучи пан-отця
До церкви, до вінця ...

Найхарактерніші для цього мовостилю голубливі форми, досить рясно подані в тексті: „веселенько“, „ясочка“, „пильненько“, „чорнявенька“, „більшенько“, „слізонька“, „частенько“, „рученька“, „швиденько“. Проте не вони, ці форми, в загальній картині стилевих засобів вирішальні для тексту: їх виразно переважають ще елементи бурлескного мовостилю.

Перший твір, що його Гулак-Артемівський написав уже цілком у поважному стилі, — це його „малоросійська балада“ „Рибалка“ (переробка „Fischer“ Гете), надрукована 1827 р. в „Вѣстнику Европы“. До твору був доданий дуже цікавий для історика української літературної мови теоретичний супровід — увага від редактора, що переповів зміст листа самого поета. „Почтенный авторъ, упомянувъ о нѣкоторыхъ особливыхъ побужденіяхъ, заставившихъ его передать на родномъ языкѣ... своемъ Гетову балладу, говоритъ далѣе въ обстоятельномъ письмѣ къ редактору, что между прочимъ и по влеченію любопытства захотѣлъ онъ попробовать, нельзя ли на малороссійскомъ языкѣ передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя, не заставляя читателя или слушателя смѣяться, какъ отъ „Энеиды“ Котляревського и отъ другихъ, съ тою же цѣлью писанныхъ стихотвореній. Указывая далѣе на нѣкоторыя народныя пѣсни малороссійскія, на пѣсни самыя нѣжныя, самыя трогательныя, онъ съ благородною увѣренностью въ успѣхѣ, выдаетъ балладу свою единственно какъ простой опытъ“.

З цієї уваги знати не тільки мотиви, що спонукали поета дати свідомо цей свій „опытъ“ („попробовать, нельзя ли...“), а й те нове джерело, що його відкрив він для розбудови української літературної мови, — українські народні пісні. Основна стилістична риса, що її Гулак-Артемівський узяв із пісні — це була ота „нѣжность“ чи, як він висловився в одному із своїх листів, „женственный способъ выражения“. Психологічний шлях відкриття цього елемента (тону) цілком зрозумілий. Відштовхуючись від бурлескного тону як „Гробого“, він (а разом з ним, як побачимо далі, й інші діячі того часу) кинувся в діаметрально-протилежний бік — у бік

„ніжного“, „зворушливого“. Річ зрозуміла, що цей новий напрям спирався ще і на сентименталізм як загально-культурну течію в європейському масштабі.

„Пристрастные къ отчизнѣ своей сочинители, — свідчив про ці настрої ще О. Павловський у своїй „Іраматиці“, — говорять, что языкъ Малороссійскій есть нѣжень“. „Нѣжность, пріятность, патетическія выраженія, уменьшительные слова“ хотів бачити в українській мові з цієї позиції один з таких „сочинителей“ — Я. Маркович („Записки о Малороссіи“).

А що насправді українська народна мова, як і всяка інша, у звичайному своєму тоні якщо не конче груба, то й не якась там надмірно ніжна, найшвидше вона стилістично неутральна, така, як її дав у мові своїх п'єс Котляревський, — то вона цієї нової настави не задовольняла. Тим то ці письменники й звернулися до іншого джерела — до щойно відкритих скарбів української народної пісні, її переважно ліричних жанрів, що були насичені саме отими „ніжними“, „патетичними“ висловами.

І Гулак-Артемівський взяв з мови пісень переважно здрібнілі, голубливі слова та форми, створивши тим уперше в українській літературній мові не просто „поважний“ стиль, а „ніжний“. І в „Рибалці“ текст просто рясніє цими формами. Ось вони (не всі): „молоденький“, „серденько“, „рибалочці“, „дівчинонька“, „червоненький“, „ніженьки“ (разом 18 слів у невеличкому тексті). Близька до „Рибалки“ своїм мовостилем поезія „До Любки“, але вона написана аж року 1856 і такого історичного значення, як „Рибалка“, не мала.

Елементи цього стилю, оті голубливі форми, є ще в таких віршах, як „Рибка“, „Дві пташки в клітці“, але меншою мірою.

Поважний стиль у строгому цього слова розумінні Гулак-Артемівський дав у переспівах псалмів, але це теж пізні його твори, написані в 50-их роках.

НА МАНІВЦЯХ „МОВНОЇ КОТЛЯ- РЕВЩИНИ“

Що таке „мовна Ранні спроби поважного стилю як вищий котляревщина“? проти попереднього щабель у розвитку української літературної мови не змогли зразу забити потужну течію бурлескного мовостилу. Це була манера, вироблена за довгий час, звична й зручна для засвоєння через нескладність її засобів. Тим то її й бралися не тільки письменники з покликання, а й усі, в кого була, мовляв С. Єфремов, „сверблячка до писання“. До того ще її підтримувала своїм впливом невмируща „Енеїда“ (не зважаючи на те, що сам Котляревський у цей час уже змінив свій мовостиль). А втім, не можна цілком ототожнювати історичну суть мови „Енеїди“ з бурлескною мовою її наслідувачів. Передусім була чимала різниця в культурних умовах. Якщо жартівливо-реалістична мова перших спроб та „Енеїди“ — це було нове й свіже слово проти мертвої „слов'яно-української“ та чужих польської та російської мов, що ним (словом) починався новий історично-культурний процес, то „мовна котляревщина“ — це вже було запізніле епігонство, що розминалося з новими вимогами в творенні української літературної мови. Друге. Тоді як мовний гумор (бурлескний стиль) ранніх творів і „Енеїди“ був стилем виключно гумористичних жанрів і тим самим доречний у них, у творах заступників „котляревщини“ цей стиль охопив геть чисто всі практиковані в них жанри мововжитку, — отже не тільки травестію (як Гулакові переробки Горацієвих од, як „Горпинида“ Білецького-Носенка, як „Жабомишодраківка“ Копитька-Думитрашкова), оду з елементами сатири („Вояжъ по Малой Россії“ й ін.), байку (байки Білецького-Носенка, Л. Боровиковського), а й побутове оповідання („Вечорниці“ Коренецького, „Вовкулака“ Олександрова), історичну поему („Харко, запорожський кошовий“ Я. Кухаренка), переклади негумористичних творів („Полтави“ О. Пушкіна, переклад Є. Гребінки), ба й такі далекі від гумористики жанри, як романтична балада „Пан Твардовський“ Гулака-Артемовського), як перші

публіцистичні спроби — „писульки“, „супліки“ тощо (Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки). Навіть приватне листування — віршоване (Гулак-Артемовський) і невіршоване (український лист М. Гоголя до Б. Залеського) та літературні псевдоніми — „Грицько Шереперя“, „Скубент Чуприна“ — не обминули цієї напасти.

Через повну невідповідність у негумористичних жанрах стилю й жанру першій (стиль) і став сприйматись як якась нісенітниця, став справляти вражіння карикатурно-каліченої мови, недоречного варнякання. Ось як влучно охарактеризував С. Єфремов відношення творчості наслідувачів Котляревського до його „Енеїди“: „Взагалі всі письменники, що силкувалися наслідувати автора „Енеїди“, найбільше переймали його зверхню манеру й не дбали про внутрішню вартість“. „Зв'язки з Котляревським та й з усім українським письменством у них тільки формальні; не зрозумівши духу й напрямку „Енеїди“, не маючи літературного хисту, а тільки сверблячку до писання, вони копіювали саму зверхню сторону поеми Котляревського і вкинулись у надзвичайну утробку і безглузду карикатурність.“*

У суто-мовному пляні ми визначили б „мовну котляревщину“ як недоцільний мовний гумор, побудований за зразком бурлескного стилю.

„Мовна котляревщина“ була дуже живуча на українському ґрунті, і її засяг був широкий не тільки в пляні жанровому, а й у часі, бо вона жила не тільки тоді, коли з неї була панівна в кількісному розумінні течія (20-30 р. XIX ст.), а й тоді, як в основній лінії розвитку української літературної мови зайшли принципово-нові зміни — у середині XIX ст. (Ващенко-Захарченко, В. та С. Карпенки), у другій половині XIX в. (анекдоти Раєвського, анонімний „Гевал“) і навіть у XX ст. „В газетних фейлетонах та агітаційних листівках“, як це констатує М. Зеров). „Своєрідна“ пам'ятка „мовної котляревщини“ була створена під час революції 1905 року в Росії — український переклад маніфесту 17 листопада та „пояснення“ до нього, що його „склала громада (?) за приводом пана добродія М. В. Родзянка“. Ось один рядок із „пояснен-

* „Історія українського письменства“, т. I. Київ-Ляйпціг, 1924 р., ст. 373-374

ня": „Ні начальство, ні сусіда по (?) своїй витівці (?) не може самовільно рішати (?) слободи (?) узяти під калавур (?) замкнути в холодну (?) чи риштанську (?)“. Ворожим відригом цього явища за революції 1917 року були всякі отглузування з української мови — „самопер попер до мордописця“, „залізяку на пузяку геп“ тощо.

Крім того, „мовна котляревщина“ промикувалася впродовж довгого часу і в оті принципово-відмінні тексти поважного стилю (у романтиків і в реалістів), фатально занецищуючи та знецінюючи їх (напр., у О. Кониського, у Нечуя-Левицького).

Проте сила „мовної котляревщини“ — це була тільки сила інерції, і вона діяла тільки там, де не було творчої в іншому дусі ініціативи, не було протидії, як у бездарних наслідувачів Котляревського, або ж там, де письменник ставився не досить активно до мовного оформлення свого задуму. Цим останнім можна, либонь, пояснити наявність бурлескного тексту в Шевченка — післямова до „Гайдамаків“. А втім, тут могла бути й свідомо стилізація, літературний жарт, як це ми маємо ще в його листах до Я. Кухаренка й ін.

Історична вага „мовної котляревщини“ мінімальна, щоб не сказати більше. Деяка позитивність її в тому, що вона живила інтерес провінціальних читачів (з неї ж бо було суто провінціальне явище!) до української мови незалежно від її мовостилю, множила факти її вжитку. Але супроти основної лінії розвитку української літературної мови вона була тільки „хвилевим одбігом, ненормальним збоченням“ (С. Єфремов), „хворобою українського слова“ (М. Зеров).

Бурлескний мовостиль у У багатьох своїх творах Гулак-Артемовський був яскравим заступником бурлескного стилю, можна навіть сказати, що кількісно бурлескні тексти в нього переважають. А М. Зеров навіть вражає, що „мало не над усією літературною спадщиною Гулака стоїть досить виразний душок тої „кабацької р'вчі“, яку ставлено колись на рахунок Котляревського“ (не зовсім, як ми бачили, слушно).

Найяскравіше виражений бурлескний стиль у таких його творах, як „До Пархома“. „XXXIX ода Горація“. IX ода Горація“, „VII ода Горація“, „Солопій та Хівря“, „писульки“, „Воз-

зване кь Франції“, „Упадок віка“ тощо. Не вільні від цієї риси й такі твори, як „Пан та Собака“, що в ньому, на думку М. Зерова, „мова груба“ і „бурлескний тон“, як „Справжня добрість“, у якій бурлескна осуга забиває елементи поважного стилю. Навіть у переробках псалмів, що їх високо ставив з мовно-стилевого боку С. Єфремов і цього не заперечував М. Зеров, трапляються такі несподіванки, як от: „Прочуваюся ... зирк“.

В основному його бурлескний мовостиль твориться з тих же елементів, що й мовний гумор „перших спроб“ та „Енеїди“ Котляревського. Є в ньому перекручені слова („хуртуна“, „пранці“ — французи, „ягличванці“, „патрет“, „ехлейтар“, „ахвинські“), хоч чужомовних слів він взагалі — про це мова далі — мало вживає. Чужомовні ймення він систематично замінює українськими, іноді за зовнішніми (звуковими) уподібненнями в пляні народної етимології („Горацій“ — „Гарасько“), але здебільшого й цього не робить, і в нього „Хлоя“ — „Любка“, „Долій“ — „Пархім“ тощо. Є спрощення думки — „всі ласощі — паслін, цибуля“.

Та чи не найяскравіша риса його стилю — безмірне накопичування вульгаризмів. У цьому він усіх своїх попередників перевершив і, може, більше, ніж Котляревський, задав тон усім вульгаризаторам. Хоч і серед попередників, ще в ХУІІІ ст., були такі „яскраві“ „зразки“ спеціально звульгаризованої мови, як от „Сатира на слобожан“.

Він уперто й послідовно обминає нейтральні слова і добирає натомість самі вульгаризми. Якщо взяти, напр., його речення

„Ну ж, цуп останню ти гривняку з кашука,
Поки стара пере ганчірки“,

то його можна б так „нормально“ передати: „Виймай же останню гривню з калитки (гаманця), поки твоя жінка (дружина) пере сорочки (білля)“. У цій останній передачі немає ні одного новотвору, ні одного такого слова, що його не міг би тоді використати Гулак-Артемовський, — отже, ясно, автор умисне згустив грубий тон свого речення. І так у більшості його текстів. Приклялів більше не наводимо: їх сила.

Друга яскрава риса його мовостилю — пясне вживання ідіомів. Ось деякі з них: „москаля підвіз“, „пішов до голови по розум“, „москаля не зачепа — лихо, а зачепиш, то й десять“.

„на пана закривився“, „годи, мов боляці й чиряку“, „з пантелику збився“, „хоч верть-круть, хоч круть-верть — все знайде він собі хоч в черепочку смерть“. І так далі.

Далі треба відзначити наявність у його мові слів типу „тьох“, „шубовств“, „зирк“, „смик“, що їх він, як уже казано, не міг уникнути навіть у строгому „жованому“ перекладі (С. Єфремов) псалмів. Характерні також для його мови явища „оповіді“ — вставні слова („бач“, „крий Боже“, „мовляв“, „каже“ тощо та недоказування речень („що бісів син, коли не таке сказав, що ... Та ба!“ Ось хоч би й ... хіба нищечком скажу... Ба ні“). І це є не тільки в „писульках“, а й у віршах, як от: „Ви, дурні, я ж кажу“... „Вже, каже, й могорич в Варшаві запивали“.

Це все разом, від вульгаризмів почавши, свідчить справді про антикварне ставлення Гулака-Артемівського до української мови, а відбивається в цьому психологічна потреба підкреслити все відмінне, не схоже на іншу, в даному разі російську мову. Цю думку підтримує й факт майже повної за винятком небагатьох наведених, відсутності в нього етранжизмів, в тому числі й росіянізмів. Це вже справді „чиста“ пуристично витримана українська мова. Це й відзначили ще перші критики Гулакової творчості. „Артемівській-Гулакъ, — писав М. Костомаров, — владѣлъ народной рѣчью въ такомъ совершенствѣ, выше которого не доходилъ ни одинъ изъ малорусскихъ писателей“.

Це так, але... чистота негативно (як це й повинно бути за законами літературної мови) відбилася на стилістиці: ці Гулакові тексти стали зразками „мовної котляревщини“, а не повноцінними зразками літературної мови.

Проте не можна заперечувати заслуги Артемівського саме в цій площині: він на практиці відмежував українську мову від тієї чужої мови, що найдужче її чистоті загрожувала, — від російської. І в цьому історичне значення цієї Гулакової мови, чого не можна сказати про інших заступників „котляревщини“. Можна сказати, що пуристична тенденція в українській мові веде свій початок від цього письменника.

„Жартлива“ мова у Білельцького-Носенка. Є Гребінки й ін.

Інші заступники „мовної котляревщини“ — це були кругом безбарвні люди, так би мовити, ніякі діячі в

царині української літературної мови. З боку національної української свідомости взагалі — вузькі патріоти своїх закутків — Прилук (Білецький-Носенко), Пирятина (Є. Гребінка), Золотоноші (Думитрашко). Але цей „патріотизм“ вони легко поєднували з усеросійським монархічним патріотизмом. А один з них, Білецький-Носенко замолоду навіть ненавидів „дух малоросіянізму“. Не підносячись ідейно понад провінціяльну обивательщину, вони й українську мову розглядали, як таку, що її вживання — „од безділля лиш забава“ (Білецький-Носенко). Їм імпувала ось така, приміром, картина:

Вездѣ языкъ славянскій,
Вездѣ святая праведная вѣра,
И править имъ одинъ великій царь,
И царство то чудесное — Росія.

(Є. Гребінка).

І вони „серйозні“ речі писали оцим „языкомъ славянскимъ“ — російським, як, наприклад, Гребінка, що його українські твори супроти російських — одна краплина. До того ще ці письменники були неталановиті, або й просто графомани, і їхні українські твори (за винятком Гребінчиних байок) нічого не варті. Отже вони й піддержали своїми „пробами пера“ інерцію бурлескного мовостилю тоді, як він мав би вже відійти в минуле. Річ зрозуміла, що вони нічого не змогли внести нового в цей стиль і тільки повторювали утерті засоби. Тож їхня „жартлива мова“ (вислів Білецького-Носенка) прикметна а/перекрученими словами („хвабрий“, „страженіє“, „кумедія“ — в Білецького-Носенка); б/перекрученими або заміненними чужомовними іменами („Про зерпина“ — „Горпина“, „Явропа“). Ця заміна йде в них свідомо в пляні травестування, лицювання, як про це каже Білецький-Носенко:

Піп дав їй ім'я Прозерпини
Що ж? Люди, звикши лицювать,
Переіначили: Горпина.
І мні нельзя вередувать.

Але особливо багато в них вульгаризмів (у пізніших текстах тут можна добачити вплив Гулакової мови). Ось приклади з Гребінчиного перекладу „Полтави“ Пушкіна: „свати товчуться“, „його чорти у пеклі ждуть“, „махне, і жаба циць-

ки дасть“, „і згинув Чечель, як блоха“, „пресучий гетьман“, „в Москві не дошли б козаки“.

Є також у них патякання в пляні спрощеної думки. У того ж таки Гребінки фігурують „песиголовці“, шведський король Карл „стягає німців силу“, усі — і „наші (?), і москалі, і німці, і турки „говорють“ по-російському, вживаючи її як зищої мови: „хоть хахоль, а выкинулъ штуку знатную“.

Всі ці ознаки — „умисне простацьку“, мовляв Зеров, мову, маємо і в приватному листі Є. Гребінки до Квітки-Основ'яненка: „Як що напише (мова про Т. Шевченка), тільки цмокни та вдар об поли руками“. Або ще: „як прочитав та аж обдизався“ (про Квітчину „Козир-дівку“).

МОВА КВІТЧИНОЇ ПРОЗИ

Національна позиція Г. Квітка-Основ'яненко виступив в українському письменстві на початку 30-их років за тих же культурно-історичних умов, що й Гулак-Артемовський — у Харкові, за наявності там гуртка української інтелігенції, і був сам членом того гуртка. Є в нього чимало схожого з Гулаком і в його національній позиції. І в нього, як і в Гулака, не було великої послідовності в поглядах, а навпаки, були хитання й суперечності.

Справді, з одного боку, є в нього сервілістично-російські заяви і те, що він російською мовою написав більше, ніж українською, а з другого — виразна оборона українського народу та його найбільшого скарбу — мови.

Дані першої групи маємо в його „Листах до любезних земляків“ і навіть у приватних листах (до Плетньова). У „Листах до любезних земляків“ він писав: „Є в нашому царстві одна голова, один начальник, один государ наш імператор Николай Павлович, нехай Бог для нашого й дітей, і унучат наших щастя довго на світі придержить у щасті і здоров'ї. Як Бог на небесах, так він на землі. І що то? Як отець милосердний!“ А в листі до Плетньова він виправдує миколаївську цензуру: „Благодѣтельное правительство, видя, что проказа может усилиться, приступило къ дѣйствию, восстановило опеку надъ угнетеннымъ русскимъ словомъ и представило ей дѣйствовать для спасенія гонимаго сироты; для чего и избраны въ опекуны мужи, знающіе дѣло, ревности исполненные, съ твердою волею, съ силою могущею поднять его на незыблемомъ основаніи“*

Дані другої групи є в нього в чималій кількості. От, напр., у „Суплиці до пана іздателя“ (до видавця „Утренней Звѣзды“; 1833 р) він підкреслює окремість українського народу від росіян і відмінність його культурних інтересів, мовляв, „не все ж для москалів. може б. треба і для нас щонебудь“. У „Салдацькому патреті“ він зазначає відмінність української

*Подаю за кн. П. Петренка „Квітка-Основ'яненко“, ст. 67 ДВУ, Харків, 1930.

мови супроти російсько : „Гай, гай! Йому каеш: „блакитна“, а він товче : „сіня-ста“. Йому каеш: „не годиться“, а він гукається та кає: „нічаво-ста: для хахлов і такой Бог бряде“. Гьфу на їх голову!“ Далі є в нього й спеціальна заява в поважному тоні, що прямо свідчить про наявність у нього української національної й мовної свідомости.

„Трудно увѣрить, — писав він у листі до ^{А. Князьковського} того ж Плетньова, — десятки мільйонів людей, на своєму языкѣ говорящихъ, читающихъ съ наслажденіемъ, трудно людям, не знающимъ того языка увѣрить, что они не имѣють его. Зачѣмъ же издаются ихъ книги? Требують второго, третьего издания? Все, могущее писать, старается (разумѣется, изъ нашихъ) писать по-нашему... Языкъ, имѣющий свою грамматику, свои правила, свои обороты въ рѣчи, неподражаемые, неизъяснимые на другомъ; а его поезія... Пусть попробуютъ передать всю силу, все величіе, изящность на другомъ! Тот же. Опять къ малороссійской литературѣ. Она движется и будетъ жить. Журнали (не къ Вашему рѣчь) не сотрутъ ее съ лица земли; одолѣеть противниковъ и гонителей, въ продолженіе года выйдеть кое-что. Вы можете содѣйствовать ей. Дайте ей законный пріютъ въ Вашемъ журналѣ между обзорѣнями другихъ литературъ. Пусть патріотъ Гребенка одинъ судить и рядить въ нем. Хоть через три мѣсяца выйдеть статья, но Вы увидите, что она принесеть пользу и какъ воодушевлятся наши, и, ей Богу, языкъ и литература русская выиграють... ну, выиграють. Прочтите и нашу литературу съ басурманскимъ и, не включая обзорѣніе книгъ нашихъ въ росейскіе (іронія? В. Ч.), сдѣлайте особое отдѣленіе между нѣмцами, французами и прочими“.)

Звертає тут на себе увагу те, що він домагається, щоб українське письменство розглядали не разом з російським, а поряд з іншими чужоземними як самостійне („Прочтите и нашу литературу...“)

З огляду на наявність тих і тих даних щодо Квітчиної національної позиції, історики літератури не стали в цьому питанні на згоді. Так, С. Єфремов прямо каже, що Квітка знає, „що робить“, що він був цілком свідомий своєї справи. Але один із пізніших дослідувачів Квітчиної творчости — П. Петренко, робить із цих даних обережніші висновки. „Усе це, —

каже він, — взявши разом, і змушує мене скептично поставитися до національної позиції автора „Малоросійських повістей“, отже й до спроби пояснити діянням цього чинника симпатії Квітчині до української літератури“.* Далі Петренко уґрунтовує своє „скептичне ставлення“ ще й на тому, що Квітка, мовляв, уважав українську мову за наріччя російської („є підстави гадати, що українська мова для Квітки є діалект проти „общерусского языка“), та на тому, що сам письменник заявляв про несерйозне ставлення до своєї української творчості, кажучи, що він писав „для одной забавы себѣ, веселаго чтенія съ женою и видя, что землякамъ то нравится“ або „отъ нечего дѣлать“.

На нашу думку, треба таки визнати перевагу в Квітки національної й мовної свідомості. Оті ж його сервілістично-монархістичні заяви та думки про цензуру слід розглядати як дзнину обставинам, що на них доводиться кожному зважати, хто хоче в ворожих умовах працювати легально (мовляв: на чийм возі їдеш, того й пісню співай). Це в нього могла бути свого роду „мімікрія“ з метою здобути можливість працювати в своїй царині (друкуватись у російських журналах, а це якраз і залежало від такої людини, як Плетньов). Не має ніякої ваги для цього питання й те, як він розглядав українську мову — як діалект чи самостійну мову. Він був практик у мововживанні, користувався українською мовою, і це було вирішне. Та й наведені в Петренка дані щодо цього чималою мірою невиразні, а Квітчині надії на те, що від розвитку українського письменства „языкъ и литература русская выиграють“... це ж і була ота „мімікрія“. Про це свідчить і форма „выиграють... ну, выиграють“, що зраджує нещирість думки. Заяви Квітчиної про те, що він начебто знечев'я писав, не слід брати поважно: це така потульність, про яку кажуть, що вона паче гордості. Зате всі його протилежні, на користь української свідомості заяви справляють враження, безперечно, щирих, перейнятих гарячою любов'ю до українського письменства й мови. Візьмімо хоч би його наведені вище з листа до Плетньова думки: так патріотично ніхто до того про українську мову та літературу не писав! А цією ж думкою він не обмежився. „Мы должны, — писав

*Згадувана праця, ст. 84.

він у листі до М. Максимовича, — пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіємъ гласно проповѣдывающихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 милліоновъ говорятъ, который имѣеть свою силу, свои красоты, неудобоиъяснимые на другомъ, свои обороты, юморъ, иронию”.

Це заява людини й письменника, що з практики знав естетичну функцію рідної мови і розумів її незамінність на даному історичному етапі для українського народу. Це останнє — естетичну функцію української мови він прямо розкриває в листі до Плетньова. „Потрудитесь вникнуть въ видимую разницу нашей литературы ну, именно (знов якесь свідоме „затемнення думки, В. Ч.) языковъ русскаго и малороссійскаго: что на одномъ будетъ сильно, звучно, гладко, то на другомъ не произведетъ никакого дѣйствія, сухо, холодно. Въ примѣрѣ „Маруся“, произведение трогательное, положеніе лицъ привлекаетъ участіе, а рассказъ ни се ни то; я говорю о русской, какъ, напротивъ, малорусская будетъ рассказомъ, игрою словъ, оборотами, краткостью выражений, имѣющихъ силу. Малороссійская не смертію интересуєть, но житнію своєю (підкреслення наше, В. Ч.). „Ні, мамо“, „а тож“, „але“, у мѣста сказанное, въ русское того не одѣнешь. Примѣрѣ Вамъ „Праздникъ мертвецовъ“. Это легенда, мѣстный рассказ, ежегодное напoминаніе въ семье о Терешкѣ, попавшемъ къ мертвецамъ. Рассказанное по-нашему, какъ всѣ передають, это преданіе нравилось, перечитывали, затверживали. Перешло въ русское, и вышло ни се ни то, поводъ журналисту трунить, чего я и ожидалъ при прочтеніи ее въ Вашемъ журналѣ.“*

З цього знати, що він хоч і писав по-російському, але це була силувана творчість, писання для заробітку, тим часом як українська творчість давала йому самому естетичну насолоду, і тільки в ній він почував себе повноцінним творцем-письменником.

В українському літературно-мовному процесі Квітка-Основ'яненко був свідомим піонером прозової мови. У „Суплиці до пана іздателя“ (журнала „Утренняя Звѣзда“) він пе-

*П. Петренко. Згадувана праця, ст. 160.

релічивши тодішні віршовані твори Котляревського, Гулака-Артемовського та Гребінки, написав: „Та є другі-прочи, що на стихах — на стихах, а то таки й просто розмовою пишуть“.* Тут він мав на увазі, безперечно, себе.

У мовостилевих його прозових шуканнях українською мовою відбилася боротьба двох тодішніх основних напрямків — старого бурлескного і нового „поважного“.

Квітчині твори з мовним гумором (бурлескні). Перші свої твори Квітка написав у дусі українських висловах з його „Малоросійських анекдотів“, надрукованих 1822 року в „Вістнику Європы“, як також і в першому українському творі „Шпигачки, або, по-московському, епіграми“ („Молва“, 1833 р.). Те саме можна сказати й про його дальші твори: „Салдацький патрет“, „Пархімове снідання“, „От тобі й скарб“, „Підбрехач“, „На пущення як зав'язано“, „Купований розум“, „Конотопська відьма“. Перше з цих оповідань написане як травестія („латинська побрехенька, по-нашому розказана“), а інші мають тільки гумористично-бурлескне мовне оформлення. „Тон оповідання зумисне простакуватий, маніра широкомовна, трохи шаржована“, характеризує ці твори з мовостилевого боку М. Зеров.

Пригляньмося ж ближче, як саме цей „умисне простакуватий тон“ утворено!

З огляду на те, що розглядувані твори написані заспільно з оповідачем (Грицько Основ'яненко — це оповідач, що виступає як посередник між читачем чи слухачем і письменником), у цих текстах найяскравіше виявлені особливості цього засобу — засобу оповіді. Це: а/звертання до читача-слухача („Ви, що слухаєте або читаєте сюю книжку“... — „Салдацький патрет“, „Ось слухайте“... — „Підбрехач“, „А то і не досадно, скажете?“ — „Купований розум“); б/вставні звороти та речення як нагадування про оповідь („Не було дурнішого, як я кажу. Пархіма Шеревертня“ — „Пархімове снідання“, „Така бач, біда“ — „Пархімове снідання“); в/зачинні звороти („Ось слухайте“); г/вставні звороти й речення як оцінка поведіння персонажа („Старий, та не вмієш

*С. Бфремов, „Історія українського письменства, Київ-Ляйпціг, ст. 414.

розсудити — трохи не сказав батькові, що „дурний еси“ — „Купований розум“, „Бач, який швидкий! — се так син на батька каже“, „Щур дурня тобі, Пархоме — се усе сам собі каже“); е/ риторичні запитання, оклики („Та чого так у сотенному містечку, у Конотопі, чого так стало смирно, тихо? Де се вони подівалися?“ „Після такої розмови що батькові та матері Хівриним робити?“ — „Підбрехач“, „Так що ж бо!“ — „Салдацький патрет“. „А й слобода була!“ — „Пархімове снідання“); е/уривання речень як ознака забудькуватости („Еге, об чім я? Так отож!); ж/натяк („Гм! На здогад ... се-то против ... та ви й самі, здорові знаєте“). Останні два засоби особливо поширені в бурлескній українській мові, особливо в перших прозових спробах, як от у „писульках“ Гулака-Артемовського.

Друге явище Квітчиної прози — ймення оповідачів як за-сіб ховання автора, мовляв Ю. Савченко, за маску оповідача. Ці ймення в Квітки з огляду на ціль мововжитку (гумор) забарвлені в комічний тон і як правило вульгарні — „Панас Пістряк“ (пістряк — хвороба), „Юхим Хвойда“, „пан Симе-йон джигунівський дяк“.

Третя група явищ — показники засобу невігластва, мало-уцтва, спрощення чи зниження думки. Це: а/ удавана, нас-правді неможлива для автора як освіченої людини семанти-ка слів („Та й як не дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з сього ні з того полетів як птах. І коли б се опівно-чі ...“ „Тут же був хрін, ріпа, гартоплі, що вже скоро хліб свя-тий з світа Божого зженуть“...“Таки видимо-невидимо їх сто-яло. Коли сказати, то підвід двадцять їх тут було“); б/ аб-сурдне поєднання відмінних семантичних рядів („Кузьма Трохимович таки що вздрить, так з нього патрет і вчеше: хоч би тобі відро або свиня, таки живісенько воно й є“, „По-становили обідати — борщ з сулою ... — іде перелік бага-тьох страв — та молошної каші півмакітри — тільки й усьо-го“); в/перекручування чужомовних слів („кумандує“, „пар-суна“, „мундер“, „командер“, „калавур“, „скусно“, „не дай нас ув абеда“ — останнє — явище гіперурбанізму, що звичай-но характеризує психологічне почуття меншої вартости).

Перекручених слів у Квітки не дуже багато. Це явище об-межується ще й тим, що нам не завжди ясно, де тут пере-кручення, а де просто невиробленість української мови. За

цю останню можливість свідчить наявність ніби перекручених слів у негумористичних, як побачимо далі, Квітчиних текстах „Листів до любезних земляків“. А слова, напр., „кусно“ вживав М. Драгоманов у своїй статті про Квітку. Щодо чужомовних слів західньо-європейського походження, то Квітка стояв на позиції демократичного пуризму В. Даля, як це доводить П. Петренко в згадуваній уже праці (ст. 143).

Четверта група явищ — наведення іншомовних слів у „попсованій“ формі з метою негативного їх поцінування і порівняння з позитивними рисами української мови. Це: а/ російські слова („расейські“, „бряде“, „сіня-ста“, „нічаво-ста“); б/ слов'яно-книжні та канцелярські слова й звороти (яскравий приклад — мова писаря Ригоровича в „Конотопській відьмі“: „несорозмірно суть человічеству єдинопрєбиваніє і в дому, і в господарстві“, „сотворяйте ж ділоначинаніє, угобзіте у нашій палєстині порадою“).

Ці останні явища — четвертої групи — пояснюються національною свідомістю й патріотизмом Квітки-Основ'яненка. Це та стилістична риса, що її вперше відзначили ми в мові Котляревського й Гулака-Артемівського.

П'ята група явищ — вульгаризми. Це: а/ загальні назви („А худобини до гаспида“, „уписав“ — поїв, „тирить і вареників макітру“, „потім та так обрепаюсь“, „грошки процвиндрив“); б/ власні назви (згадувані з іншого приводу). А втім, вульгаризмів у Квітки менше, ніж можна було б сподіватись, ніж, наприклад, у Гулака-Артемівського.

Шосте — здрібніло-голубливі форми, що ними просто таки рясніють Квітчині гумористичні тексти („маслечко“, „сметанку“, „яечок“, „гвіздочками“, „неділенька“ — „Пархімове снідання“; „чималенько“, „кожушок“, „веселенький“ — „Купований розум“; „гарненько“, „близенько“, „сонечко“ — „Салдацький патрет“). В гумористичному контексті й ці форми набувають гумористичного забарвлення (напр., про п'яного попа: „іде наш отець Микита, та ще, мабуть, було і в головці“), а в кінцевому висліді наявність їх надає Квітчиному мовному гуморові добродушно-глузливого, „доброго“ відтінку. Характерний у цьому розумінні гумор діалог в оповіданні „Підбрєхач“, побудований на зіставленні здрібнених форм із звичайними:

— Б і в о л о ж и к и .

— Та які волики? Таки настоящі воли.

— Ї овечата.

— Та які овечата? Таки настоящі вівці.

Сьоме явище — зіставлення семантично близьких форм чи слів — уживання (як у Котляревського) синонімів. „Тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекоренить і батька й матір“ („Пархімове снідання“), „Забризкався, захлюстася“ („Салдацький патрет“). „Заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дітвора“ („Конотопська відьма“).

І наостанку — це восьме — уживання ідіоматичних явищ, переважно вульгарних своїм стилевим відтінком. „Цур дурня та масла грудка“ („Конотопська відьма“). „Бачили очі, що купували: їкте, хоч повилазьте“, „обміняв личко на ремінець“, „на пущення як зав'язано“, „Цур йому вдень іти“ й ін.

Переліченими явищами, можливо, не вичерпуються засоби мовного гумору в Квітчиній мові. Але й те, що тут відзначено, свідчить про не абияку складність цього його мовостилю. Це ні в якому разі не той примітивний гумор, що його ми відзначили в мові Білецького-Носенка, Думитрашкова й інших заступників „мовної котляревщини“ (хоч спільні моменти й є) і що складається здебільшого тільки з вульгаризмів та перекручених слів.

Квітка-Основ'яненко широко використовує всі явища української народної мови, а передусім лексико-семантичні, морфологічні, синтаксично-фразеологічні, все те, що, мовляв, має „свою силу, свої красоти, неудообоизъяснимые на другомъ, свои обороты, юморъ, иронию“. Отже це живий гумор, вихоплений з реальної, хоч і препарованої в певному напрямку (тим то це все таки бурлеск) мови. В цьому, як і в інших моментах, виявився великий хист першого українського повістяра.

Поважний мовостиль Пишучи бурлескним стилем, Квітка у Квітчиних творах. рівнобіжно дбав і про створення українського поважного мовостилю. Отже в нього, як і в Гулака, обидва стилі не були двома різними етапами, а двома рівнобіжними методами. Поважним мовостилем Квітка користувався цілком свідомо, як це знати з його власних слів: „Быль у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ

нарѣччї — писав Квітка до Плетньова, — Я его просияь написать что-либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказываль, что языкъ неудобень и вовсе неспособень. Знавъ его удобство, я написалъ „Марусю“ и доказаль, что отъ малороссійского языка можно растрогаться“.

Про це ж саме він писав і у „Суплиці до пана іздателя“: „Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять і пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що,стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати.“

З цих його заяв знати, що його поважний стиль, — це передусім „ніжний стиль“ — „трогательное“, „ніжненьке“, як це ми відзначили й у Гулака. Ця спільність із Гулаком пояснюється не тільки загальним настроєм доби (сантименталізм і початки народництва), а й тим, що ці письменники спільно його, цей мовостиль, „продумали“. бо отой „спор“ Квітчин з Гулаком, як про це пізніше посвідчила Квітчина дружина — Анна Григорівна Вольф („Артемовській говориль, что малороссійскій языкъ грубъ, а Григорій Федоровичъ написалъ „Марусю“).

Свій „ніжний“ мовостиль Квітка побудував, користуючись, як це робив і Гулак, пісенною мовою, взявши з неї, головним чином, голубливі форми і чималою мірою їх згустивши. Яскраво це видно з ось цих уривків:

„Схаменулась травонька, як окропила її небесна рісонька, піднялись стебелючки, розпускались цвіточки і пороззівляли ріточки свої, надихали на всю долину таким пахом, що, почувши його, забудеш про все і, тільки відхнувши, подумаш: „Боже милосердний““.

„Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шурочку, личком червона, як панська роза, що у саду цвіте, носочок так собі прямесенький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна на ниточці навізані“ („Маруся“).

Річ ясна, що тут здрібнілі форми добрано згущено, умисне, щоб відштовхнутись від вульгарно-бурлескних текстів.

І це переконливо показав А. Шамрай, порівнявши такі місця з Квітчиних творів із мовою українських казок. А як увесь час не можна так згущувати, то й Квітка в інших місцях давав значне розрідження здрібнілих форм. Ось перший, що

трапився, уривок з тієї ж таки „Марусі“:

„Не пошла ж Маруса до танців, а одні собі сумуючи на призьбі біля хати та ті горішки, що взяла у Василя, усе у жмені перемина та назирцем за Василям поганда. Що ж у неї на душі, того й сама не розбере.“

Це вже, як бачимо, цілком „нормальна“, стилістично майже неутральна мова, за винятком, може, одного образного слова „назирцем“. Саме ймення „Маруса“, правда, голубливе, але не надміру (та воно й потрібне для відштовху від вульгарних імен). Синтаксичні ознаки цієї мови вказують на її джерело — розмовну народну мову: характерна для цього стилю частка „ж“, еліптичність підрядного речення („що ж у неї на душі“, — пропущено „діється“).

Цілком поважний стиль („розумне й полезне“) Квітка дав у своїх моралізаційно-публіцистичних писаннях — у „Листах“ та в відповідних уступах його белетристичних творів (напр., початок „Марусі“). Можливо, що глибше розробив це в „Священній історії“, про яку є відомості, але тексту її ми не маємо.

Самі „Листи“ як на тодішній стан української літературної мови — серйозна спроба. Адже тодішній українській мові бракувало найзвичайнісінських термінів та висловів етичних, суспільно-політичних, і Квітці довелося на свій ризик і страх добирати відповідний матеріал. А втім, він пішов тут лінією найменшого опору, ставши на шлях запозичень з російської літературної мови — російських слів та тих європеїзмів, що в ній були.

Ось деякі з тих запозик: а/ адміністративно-державні терміни — „крестьяне казенні“, „одставні“, „виморочні“, „поміщичі“, „подушне“, „становий“, „вірнопідданий“, „государь“, „імператор“, „команда“, „улани“, „гусари“; б/ слова „високого стилю“ — „так Бог у святому писанію своєму повеліва“, „начальника від його поставленого“, „чи зволив же почивать“ і ін.

Це все свідчить про свідоме шукання відповідного мови-стилевого оформлення жанру, в даному разі моралізаційно-публіцистичного, і докидає ще одну рисочку до характеристики Квітки як одного з найвидатніших творців української літературної мови.

Якщо мати на увазі ті жанри, що їх Квітка оформив українською мовою, то треба відзначити анекдоту, оповідання,

повість (сентиментально-моралізаційна), „повчання“, драму, приватний лист (писав українською мовою до Шевченка). Але в драмі він однієї проблеми не спромігся не тільки розв'язати, а й поставити — проблеми мови зросійщених персонажів чи заступників вищої кляси: у нього вони говорять російською мовою („Шельменко-денщик“, „Дворянські вибори“, „Щира любов“).

Тільки ж треба зазначити, що ця проблема ще й пізніше довго не була розв'язана. Так, в опері „Запорожець за Дунаєм“ С. Артемовського султан (отже турок!) співає російською мовою. Ці труднощі знали Старицький, Кропивницький (у них писарі, як освічені люди, говорять нераз своїм канцелярським російським жаргоном). Навіть уже в ХХ ст В. Винниченко не знав, як із цим бути, і в деяких його п'єсах міські люди говорять по-російському („Дисгармонія“, „Між двох сил“).

Лексико-граматичний характер квітчиної мови. Лексичну характеристику Квітчиної мови почасти дали ми в характеристиці його мовостилю.

З наведених там прикладів знати, що його лексика походить з а/народної розмовної й фолклірної мови, б/з російської та церковно-слов'янської мов (незначна кількість) і в/ почасти, з огляду на пуристичну тенденцію, з інших чужих (європейських) мов. Семантично ця лексика охоплює побут і світогляд низів соціальних (селян, міщан), хоч заторкує й окремі прошарки з вищих кляс (офіцер-дворянин у „Щирій любові“). Новотворів майже немає, тільки „шпигачка“ (епіграма), „збірник“. До цього можна додати ті своєрідно-основ'яненківські слова, що їх підказала йому місцева мова (м. Харкова й околиць). Це такі слова, як: „год“ (є й „рік“), „зиськати“, „озьме“, „зділай милость“, „дівка бойка“, „збитень“, „алтин“. „дядюшка“, „совітується“, „полезний“ „любезний“, „стало бить“, „жалає“, „пожалуста“, „требує“, „бумага“, „риженький“ (руденький), „красний“ (червоний), „усегда“, „отець“. „кає“ (каже) й ін. Це (за винятком останнього слова) здебільшого росіянізми, що їх засвоювала тоді міська людина на Україні. Але поряд із цим треба відзначити в його мові й наявність таких яскравих для Слобожанщини „українізмів“, як от: „але“, „є“ (не „єсть“), „господарь“, „певно“,

„тее“, „за сюю“, „буцім то“, „далебі“, „бачиться“ (здається), „агу“ (своєрідний вигук), „себто“, „Пархім би то“; „обтяті“ дієслівні форми типу „дяк рип у хату“, а також численні ідіоматизми („цур дурня“, „дрижаки їсти“ тощо).

З граматичного боку Квітчина мова прикметна особливостями слобідських говорів. А як ці говори — частина південно-східнього піднаріччя (чи наріччя), то й усі основні риси цього піднаріччя наявні в мові Квітки-Основ'яненка. З цього особливо треба підкреслити яскраве виявлення ікання (навіть у прийменнику „від“ — „видрекаться видь свого щастья“, „уві сні“). Далі — ненаголошене И як Е („лебонь“), „середне“ Л („тилки“), здовження приголосних у формах типу „кулаччям“ (хоч у його правописі й помилкове „дастьтя“) переважно м'яке Р („по базарю“, „господарь“), заміна чужомовного Ф звуками Х („хранцюзьких“), ХВ („ахвицер“), КТ — ХТ („Венедихт“) і ін. Є окремі місцеві явища, як от: „ійде“, „озьметь“, „приньмаю“.

У морфологічних явищах треба відзначити досить послідовне вживання кличної форми (навіть у назві по-батькові „Йване Хведоровичу“), вживання повної (членної) форми прикметників. А з своєрідних особливостей його мови („слобожанських“ діалектизмів) — форми „жметь“, „тямитиметь“, наросток дієслівний -ова (-ува) — „згодовавши“, форма „Микитови“ зам. „Микитині“, прийменник „о“ („об“) „ік“ („об Новому году“ „ік Семену“), прийм. „ув“ („кохавсь ув обох“), в дав. дві форми — „отцю“ і „синові“.

У синтаксі багато своєрідних (українських) конструкцій, як от: „отця Микити кобилу“ і „пан-отцевого двора“, дієприслівникові звороти („не вмівши назвати“), такі, як „обступивши дівчата, стали“..., конструкції з „обтятими“ дієслівними формами („квсь його!“). Багато також, як уже сказано, різних фразеологізмів (ідіоматизмів). Є окремі пос. конструкції, як от „по уїздам“. Взагалі синтакса — це чи не найяскравіша особливість Квітчиної мови, що її пізніше повторила, може, тільки Марко Вовчок.

Історичне значення Квітчиної мови дуже велике: це перша українська прозова мова, вжита в творах талановитого письменника.

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ 30-40 РОКІВ

Національно-мовні погляди українських діячів 30-40 р.р.

Якщо перші ранні відгуки західно-європейського наукового народолюбства та романтизму зробили були вплив, за нашими здогадами, на мовну діяльність Котляревського, Гулака та Квітки-Основ'яненка, то повне перенесення романтизму в Росію й на Україну вже ґрунтовно змінило поставу „українського питання“.

Саме вивчення в цей час — 30-40 р.р. — українського народу набувало іншого змісту.

„То, что до сихъ поръ, — пише М. Грушевський у своїй праці „Развитіе украинскихъ изученій в XIX в. и раскрытіе въ нихъ основныхъ вопросовъ украиновѣденія“,* — было предметомъ піетизма разныхъ „Малой Россіи сыновъ“, семейнаго, такъ сказать, почитанія, ни для кого не обязательнаго, искавшаго для себя оправданія въ естественной привязанности къ родинѣ и родному — получаетъ совершенно новую, объективную цѣнность и право претендовать на нее въ глазахъ просвѣщеннаго человѣчества“. А також, додамо ми, право на розвиток виявлених національних цінностей, на створення нових у такому ж дусі. Інакше сказати, романтизм призвів на Україні (як і в інших, особливо слов'янських народів) до зародження ідеї відродження поневоленого народу, спочатку, мовляв Боровиковський, „въ ее словесномъ значеніи“, а потім і в політичному.

Найраніш цю ідею виявила в своїй діяльності харківська група романтиків, що до її складу входили: І. Срезневський, Шпигоцький, Боровиковський (найстарша, за класифікацією А. Шамбрая, генерація), Метлинський, Костомаров (середня генерація), Петренко, Корсун, Щоголів (наймолодша генерація). Але тоді ж виступив киянин М. Максимович та „руська трійця“ в Галичині,** а трохи пізніше (в 40-их роках) — кирило-методіївці як перша українська політична організація.

*„Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. І. Москва, 1916 р.

**М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький — це взагалі були піонери укра-

Перші ознаки такої національної свідомості — „відродженської“, виявилися в ідеалізації минулого, у тузі за тим минулим та жалі з приводу того, що „рідна мова занепадає-конає“. З таким, либонь, жалем називав Левко Боровиковський українську мову „полузабытымъ нарѣчіемъ“. Такий, мабуть, сенс мала й заява А. Метлинського (у передмові до збірки „Думки і пісні“) про те, що „южно-русскій языкъ со дня на день забывается и молкнетъ“. А в „Смерті бандуриста“ він розпачливо скрикує:

Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені, і в бандурі вже глас замирає.

І далі:

Вже не гримітимо, вже не горітимо, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає.

Але це була активна туга, і вона стала психологічною передумовою до ... рятування від загибелі, до реставрації того, що мало зникнути. Тим то це романтичне констатування занепаду української мови насправді йшло в цих діячів упарі з досить енергійними заходами щодо творення української літературної мови. Не випадково, отже, Метлинський прохопився був крізь отой сум та тугу такими словами: „Но

їнського відродження на Зах. Україні. Року 1833 один із „руської трійці“ — М. Шашкевич склав збірничок поезій „Син Русі“ українською мовою, а року 1835 видрукував цією мовою оду „Голос Галичанина“ (це й треба вважати початковою датою „друкованої“ української літературної мови на Західній Україні). Але ефективним початком нової літературної мови в Галичині було надрукування „Русалки Дністрової“ 1837 р. У цьому виданні М. Шашкевич писав: „Письменство у кожного народу — це його життя, його способи думати, його душі образ: воно повинно заквітчатися і вирости серед народу і розквітнути на його ж таки ниві, щоб не скидатися на того райського птаха, про якого розповідають, що не має ніг, а через те мусить до віку висіти в повітрі. Письменство — найперша потреба всякого народу.“ (Подаємо за „Історією українського письменства“ С. Єфремова, Київ-Львів, 1919 р., ст. 109).

Це, як бачимо, типово-романтичне визначення письменства.

А в своїх поетичних творах М. Шашкевич писав:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила, —
Чом же мова ей не мила?
Чом ся ней встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

можетъ быть и то, что въ эпоху пренебреженія южно-рускаго языка любовь къ нему проснется“.

Серед цих заходів найперше йшли спроби науково уgruntувати право української мови на саме звання „мови“, а не „наріччя“. І. Срезневський у своєму відкритому листі до проф. І. М. Снегірьова писав:

„Въ настоящее время, кажется, уже не для кого доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другимъ: малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые; и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ, на примѣръ, богемскому въ обилии словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности; что этотъ языкъ, который, будучи еще необработан, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, языкъ поэтической, музыкальный, живописный.“*

А. Метлинскій дав одну з раннях спроб наукового опису звукової системи української мови (додав до збірки своїх віршів), хоч і примітивно, з грубими помилками, а з того опису зробив романтично-патетичний висновок, що, мовляв, „языкъ южно-русскій своею мягкостью и нѣгою похож то на віолончель, то на флейту и общею мелодіей приближается къ словеночерковному, который звучитъ величественнымъ органомъ“. Обороняв науково українську мову й Костомаров. У своєму „Обзор-і сочиненій, писанихъ на малороссійскомъ языкѣ“, він писав, що українська мова — „не нарѣчіе языка русскаго, образовавшегося въ послѣднее время: онъ существовалъ издавна и теперь существуетъ какъ нарѣчіе славянскаго корня, занимающее по своему грамматическому и лексическому устройству средину между восточными и западными нарѣчіями огромного славянскаго племени, нарѣчіе правильное, богатое, гармоническое, способное къ развитію литературной образованности“ („Молодик“ на 1844 р.).

1844 року П. Білецький-Носенко подав на розгляд міністрові освіти рукописи слівника й граматики української мови. Цей рукопис проблував упродовж довгого часу по різних інстанціях, аж поки Київська шкільна округа передала його

*За „Історією українського письменства“ С. Бфремова, Клів-Ляйпціг, 1919 р., т. I, ст. 289.

М. Максимовичеві, і той написав на ці рукописи рецензію, з висновком, що вони „имѣють несомненные достоинства, особенно словарь“. Та разом із цим він (Максимович би то) запропонував авторові запровадити його (Максимовичів) правопис (О й Е з „дашками“), щоб таким чином наблизити правопис цих праць до „загальноросійського“. Білецький Носенко написав контр-рецензію, обстоюючи свій фонетичний правопис (на місці „ѣ“ І, апостроф — „паерок“), і відмовився переробляти. Через десять років Погодін згадував ці праці Білецького-Носенка в „Москвитянин“¹-і, зазначивши, що в словнику понад двадцять тисяч слів. Праці ці ніколи не були видані. Та треба сказати, що в поглядах Білецького-Носенка на походження української мови було багато фантастичного. Це, зокрема, знати з його статті про походження української мови, надрукованої в „Полтавскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“. Він уважав, що українська мова походить від церковнослов'янської, а окремі її слова нібито поперекручували запорожці („ведмідь“, „горобець“, „намісто“, „тверезий“).*

Важливе далі те, що український романтизм — це заразом було й усеукраїнство: з одного боку, східньо-українські діячі визначають мовну територію „од Висли до Кубані“, а з другого — романтики-галичани визнають за свою мову Котляревського, Квітки й інших. На галицькому ґрунті в цей час уже українські діячі всіх земель спробували були об'єднати свої зусилля, скеровані на відродження українського народу. Так, у національних починаннях галичан підбадьорював М. Максимович, що, протестуючи проти вживання у них „язичія“, вказував на живе джерело для літературної мови — народну мову. „Вѣковой опытъ нашего Русскаго стихотворства долженъ послужить въ урокъ для писателей Червонорусскихъ. Живая литература можетъ у нихъ процвѣсти только на ихъ народномъ живомъ языкѣ: пусть они изучаютъ его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказках и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ (наддніпряньскихъ), гдѣ народное выражение процвѣло съ наибольшею силою и красотою. Тѣмъ болѣе это прилично Червонорусской музѣ, которая возрождается въ средоточіи славенского міра въ ту именно пору, когда почти

*Відомості про ці праці подав Б. Бутник-Сіверський у „Наукових записках“, Академії наук УРСР, т. II-III, Київ, 1946 р., 207.

всѣ славяне сознали цѣну своей народности и такъ горячо за нее ухватились“.*

Другим наддніпрянцем, що цікавився „червоноруським“ відродженням, був П. Лукашевич, збирач народних пісень у всеукраїнському масштабі (видав „Малорусскія и Червонорусскія думи и пѣсни“, 1836 р.). Він відвідав року 1839-го Львів і нав'язав безпосередні зв'язки з галичанами, зокрема з Я. Головацьким. Цікаве засвідчення цього раннього всеукраїнського єднання ми знаходимо в листуванні Головацького з Лукашевичем.

„Ох не забувайте, будьте ласкави, на свою хоть положенієм далеку, — писав Головацький Лукашевичеві 1839 р. — але серцем дуже близьку братію“.

Лукашевич надсилав йому українські видання, і той за це дякував:

„Спасибіг вам, українцям, що ви не цураєтесь тим паростком, віддаленим від рідного кореня, приглушеним чужими бур'янами, але живим, продираючимся скрізь колючі бодаки до світлого сонінка і обіцяючим цвіт, а колись і торонкіі плоди видати. Поможіть, братія, продратися до сонця, щоб цвіт у пуп'яшках не загиб“ (лист з 1840 р.).

Кульмінацією в розвитку української національної свідомости всеукраїнського засягу на східніх землях було Кирило-Методіївське братство (1846-47 р., а на західніх — діяльність „Головної Ради Руської“ (1848 р.).

Кирило-методіївці у своїх програмових документах (в „Книзі битія українського народу“ й ін.) домагалися рівноправности українського народу серед інших слов'янських, поєднаних у формі всеслов'янської федерації.

У „Відозві до українців“ кирило-методіївці писали:

„Ми приймаємо, що всі слав'яни повинні з собою поєднатися. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ посполиту і управлявся незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язык, свою літературу і свою справу общественну.“*

Головна Руська Рада у своїй відозві писала: „Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (українського, В. Ч.) народу, котрий одним говорить языком і 15 міліонів виносить, з котрого півтретя міліюна землю галицьку замеш-

* За „Історією українського письменства“ С. Єфремова, II, ст. 105, Київ-Львів, 1919 р.

**М. Костомаров, Книги битія українського народу, Авґсбург, 1947 р., ст. 25.

кує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик (?) своїх власних князів, — одним словом був у добрім буттю заможним і сильним. Але ж, браття, сини так великої руської родини, мали би сьмо самі одні на світі позістати нададі в тім нещаснім замертвінні? Ні. Пробудився вже й наш лєт Руський і красну нам ворожить пришлість. Вставайте ж браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час.

...Будьмо тим, чим бути можемо і повинні сьмо! Будьмо народом!*

Тоді ж появилася й перша українська газета на Зах. Україні — орган Ради „Зоря Галицька“, що виходила від 1848 до 1857 року. Того ж року (1848) ухвалено було запровадити українську мову в гімназіях та Львівському університеті (кафедра української мови та літератури на чолі з Я. Головацьким).

Скликаний 1848 року собор руських учених заснував Галицько-Руську Матицю, 1849 року засновано „Народній дім“ як осередок культурно-національної праці.

Мовотворчі завдання романтиків 30-40 р.р.

У своїй мовній діяльності романтики найперше піддали критиці та огуді мовну діяльність своїх попередників, особливо Котляревського з його „Енеїдою“ і взагалі діячів т. зв. „котляревщини“. Ця критика в основному зводилась до заперечення „трактирно-бурлацьких форм“, як це сформулював був Євген Гребінка (діяч переходового типу від бурлеску, що його він відбив у перекладі „Полтави“ А. Пушкіна, до нового, романтично-поважного стилю — в поезіях „Українська мелодія“, „Човен“) у листі до свого вчителя І. Кульжинського з 1833 р. Боровиковський висловлювався в такому ж дусі, коли писав: „Мнїніе ложно, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшнаго и низкаго.“ Засуджував навмисну „простонародність“ М. Костомаров, кажучи (в листі до І. Срезневського з 1840 р.): „Старанія прикидываться мужикомъ портятъ нашу бѣдную литературу“.

Аналогічні заяви були й на Західній Україні. Так, Я. Головацький у своїх „Вступительныхъ преподаваніяхъ“ назвав мову перших українських письменників „простонародним невмісним висловлінням“. „Коли ще досі, — казав він, — старі сліпці-бандуристи виспівують при торбані давну козаць-

* За „Історією українського письменства“ С. Вфремова, II, ст. 118.

ку славу і розповідають чудні казки о давних лицарях-козаках, а народ з гордістю споминає о них і живе в тих давних часах, тогди найлучшіі народні писателі винайшли смішную еї сторону і бавлять народ своїми жартами."

Поряд із такими „теоретичними“ висловлюваннями ішло й практичне заперечення старого та ствердження нового — конкретна літературно-мовна діяльність. Напочатку найпомітнішу в цьому розумінні ролю відіграв Л. Боровиковський, що його історики літератури вважають за першого виразного українського романтика, поета, що вперше „дав зразки лірики, писані в новому стилі, позбавленому бурлескних і трагедійних елементів“.* Так розуміли Боровиковського й його сучасники. Це ж про нього писав у згаданому вже листі Є. Гребінка: „Боровиковській въ „Козакъ“ неподражаемъ: онъ облагородилъ языкъ малоросійській, представленый на судъ господиномъ Котляревскимъ въ трактирно-бурацкихъ формахъ“.

Та й сам він, Боровиковський, був свідомий цієї нової своєї ролі в царині українського мовотворення. „В моихъ (творях), — писав він у листі до І. Срезневського 1834 р. — надѣюсь, публика замѣтитъ и ту новость, которая, кажется, доселе была непрístupна для малоросійскихъ поэтовъ: это серьезность, противная несправедливому мненію, что на малоросійскомъ языкѣ кромѣ шуточного, смѣшного писать нельзя“.

Але „серйозне“ як антитезу жартівливому романтики зрозуміли глибше і ширше, ніж то було в Гулака-Артемовського та Квітки, що зводили це поняття фактично до „ніжного“ тільки (хоч Квітка й писав ще й про „розумне й полезне“): вони вкладали в це поняття всі відтінки, аж до „високого стилю“ включно. Адже А. Метлинський, відзначаючи „м'якість“ і „нѣгу“ української мови, водночас добачив у ній і те, що вона „приближается къ словеноцерковному, который звучитъ величественнымъ органомъ“. А М. Костомаров (як романтик) вважав, що вона взагалі придатна „къ развитію літературной образованности“ без будь-якого обмеження.

Тим то ці романтики й охопили своєю творчістю всі, які тоді були, літературні жанри, а саме: романтична балада („Корній Овара“ Срезневського, „Малоросійская баллада“ Шпигоцького, „Маруся“ Боровиковського), романс („Українская мелодія“ Є. Гребінки), елегію, історичну драму („Са-

* А. Шамрай, .. Харківська школа романтики

ва Чалий“ М. Костомарова), ба навіть трагедію („Переясла
ська ніч“ Костомарова). Якже згадати тут ще творчість ра
ніх Т. Шевченка та П. Куліша, то до цих жанрів треба додат
ще ліро-епічну поему (у Шевченка) та історичний рома
 („Чорна рада“ П. Куліша). У віршовій техніці можна відзна
чити спроби гексаметра — у Костомарова (хоч гексаметро
пробував писати ще Думитрашков, але в гумористичном
тексті, в „Жабомишподраківці“).

Крім того, романтики не обмежувались тільки цариною
красного письменства, а й проектували вживання українсь
кої літературної мови в освіченому товаристві як розмовно
мови, а також запровадження її в науці. Це питання порушу
вав Срезневський у згадуваному вже листі до Снегірьова.

„Но можетъ ли, долженъ ли онъ (укр. языкъ) въ настоя
щихъ обстоятельствахъ продолжать развитіе и сдѣлаться
языкомъ литературы, а потомъ и общества, какъ было от
части преждѣ, или же его удѣлъ остаеться навсегда языкомъ
простого народа, безпрерывно искажаться, мало-помалу вя
нуть, глохнуть среди терній другихъ языковъ и наконецъ ис
чезнуть съ лица земли, не оставивши по себѣ ни слѣда, ни
воспоминанія? Нѣтъ! Какая бы участь не ожидала его, что
бы ни дѣлало съ нимъ легкомысліе и случай, онъ не исчез
нетъ, и если бъ даже онъ не имѣлъ надѣжды на славу лите
ратурную, сказалъ я, но онъ имѣеть и сію надѣжду, хотя и
слабую, хотя еще въ зародышѣ, но имѣеть. И почему же глу
бокомысленный Сковорода, простодушный Котляревскій,
богатый фантазією Артемовскій, всегда игривый, всегда у
влекательный Основьяненко и еще несколько другихъ, поль
стившихъ обѣцаніями и надѣждой выждать отъ нихъ что
нибудь достойное Украины, — почему они должны остаться
одни въ доселѣ дикой пустынѣ Украинской Литературы?

Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочу
бея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомств
у славу сихъ великихъ людей Украины!“

Боровиковський теж у листі до Срезневського висловлю
вав побажання, щоб українська мова обшліхувалась „въ об
ществахъ и салонах“. А серед кирило-методіівців, що в сво
ій відозві до українців домагались, як ми бачили, права на
окрему республіку з своєю мовою, питання про розвиток у
країнської літературної мови ставлено так, щоб вона розви
нулась „до такой степени, что не только отечественная и все
мирная исторія, но даже и точные науки будутъ
излагаться на этомъ языкѣ“. Само собою зрозу-

міло, що вони без вагання хотіли запровадити українську мову до публіцистики, і це знати зокрема з їхнього наміру видавати часопис українською мовою для пропаганди своїх ідей (це питання вони обговорювали 26. XII. 1846 р. в Костомарова.) та різні видання для народу. Ба навіть робили спроби захитати, сказати б, найміцнішу фортецю церковнослов'янщини — запровадити українську мову до церковного вжитку. Про це свідчить спроба М. Шашкевича в Галичині перекласти українською мовою євангелію (він переклав усю євангелію від Йоана та 1-5 розділи від Матвія), а на Наддніпрянщині задум Квітки-Основ'яненка видати „Священну історію“ по-українському.

А. Метлинський, що хоч і не належав до кирило-методіївців, але відбивав загальні настрої, коли писав у 40-их роках до М. Костомарова: „Задумали есте (в Києві) издания для простого народу: чого б, кажу, лучше. Почав було і сам пригласити декого писати, що можна для того благого діла з людей, знаючих науку добре. Общества для печатанія не гудю, тільки нужно його утворити гаразд, а то ніхто не пристане з посторонніх“.

Але й ще одна риса характеризує їхню мовну діяльність — прагнення синтезувати в українській літературній мові всі говори народньої мови, загально кажучи, східні й західні. Тоді, як Максимович радив західньо-українським письменникам вивчати мову наддніпрянських пісень, наддніпрянські романтики, здійснюючи ідею всеукраїнства в своєму мовотворенні, вивчали й мову західньо-українських пісень (а думали, десь мабуть, що вивчають західньо-українську мову взагалі, отже й розмовну). Особливо виразно знати цю тенденцію в мовотворчості А. Метлинського та М. Костомарова. Перший у своїх „Замѣткахъ“ прямо писав: „Отѣнки нарѣчія червонорускаго не важны, и почти всѣ состоятъ: въ употребленіи мѣстоименій — мя, ты, ся, ми, ти, си, вм. мене, тебе, себе, менѣ, тобѣ, собѣ; въ отдѣляемости прилагательнаго мѣстоименія „ся“ — ся взять, вм. взятъся, ся забарить, вм. забариться и т. п.; въ опущеніи „тъ“ въ 3 лицѣ единственнаго числа настоящего времени въ глаголахъ на ся — вкриваеся вм. вкривається, двигается вм. двигается и т. п. Всѣ эти свойства придаютъ языку червоноруссовъ много нѣжности, и могли бы быть съ поль-

* „Україна“, кн. 3, 1925 р., ст. 69.

зою введені в язык малоруссовъ“.

І він, справді, уживав цих форм у своїх віршах, зокрема спеціально з ними написав „Думи червонорусця“, де ми знаходимо ось ці звороти:

Вже ся втихомирило, либонь, заснуло.

Деколи гукне на башті й понесеса
Гук по городові, і маде жажнеся.

Форми типу „жажнеся“ він уживає ще в поезії „Козача смерть“: „розлягаєся“, „ховаєся“. Брав він і слова західньо-українські, як от „пукає“ (стукає). Костомаров узяв двовірш із галицької пісні до свого збірника „Українські балади“:

На Україні всього много: меду і горівки,
Дівки красні й молодіці, усі чорнобривки.

А в своїх текстах він уживав часто таких займенникових форм, як „мому“, „твому“, „свому“, сполучник „нім“ („нім на сході зірка устала“). Крім того, він запозичив із галицьких пісень цілу низку характерних пісенно-ліричних слів, що пізніше твердо увійшли в лексику української любовної лірики: „коханнє“, „поцілунок“ (це слово є й у Метлинського, навіть у російському тексті „Замѣтокъ“), „коханка“, „коханок“, „самотній“ (це слово й у Метлинського — „Самотні співці“), „панна“, як також слова „промінь“, „співаночка“, „отруї“, „муж“, „жона“. Першу групу слів Костомаров, мабуть, узяв з тих пісень, що їх Я. Головацький пізніше (у своєму збірнику) назвав „думками образованного сословія“. Цих слів (таких, як „коханок“ тощо) в наддніпрянському фолклорі, в тих бодай записах, що на той час уже були,* або не було зовсім, або ж вони були не характерні, бо траплялися рідко.

І навпаки, галичанин Шашкевич уживав сх.-укр. м'якого-ць в таких словах, як „конець“, „горобець“ „відерець“.

Джерела розвитку української літературної мови в практиці романтиків.

Якими ж мовними засобами користувались ці діячі для розвитку української літературної мови в таких широких межах і що саме з наміченого вони здійснили? Попередні письменники, як це ми бачили, користалися майже виключно двома джерелами — ук-

*Пізніше в збірниках акад. А. Церетца вже були.

раїнською розмовною мовою (в основному селянською) та українською фолклорною (пісенною переважно) мовою.

З цих двох джерел перше — українська розмовна мова, з її великою конкретністю в семантиці, не надавалась для романтичного стилю, ба й суперечила йому, але вони (письменники-романтики) не могли нею користуватися, бо це ж була основа тієї літературної мови, що нею вони писали. Тільки ж брали вони з неї здебільшого стилістично нейтральні елементи, такі, що не порушували „серйозности“ їхніх творів, та такі, що давали характерне романтичне забарвлення, переважно похмурий кольорит, бож останне — притаманна ознака цього романтизму.

Це такі слова, як от: „хмара“, „вітер“, „буря“, „вити-завивати“, „місяць“, „туман сивий“ („сідий“), „степи“, „могила“, „бір“, „мара“, „мана“, „смерть“, „сови сірі“, „кров“ тощо.

Ось який, наприклад, ефект давали ці слова в контексті:

Ватагами ходили хмари,
Між ними молодик блукав,
Вітри в очеретах бурхали,
І Псьоля стогнав і клекотав.

(Боровиковський, „Молодиця“).

Буря вис-завиває,
І основий бір тріщить,
В хмарах блискавка палає,
Грім за громом грохотить (?)

(Метлинський, „Смерть бандуриста“)

А ось із іншим, уже „людським“ змістом:

Поміж трупами стогне, мов розмовляє.
То старий козак із сином віку доживає
І, порубаний, з посіченим він розмовляє.
— Батьку, батьку! Мені душно, мені пече.
— Синку, синку! Біла мене все кров тече.
— Батьку, батьку! Хто по нас в степу заплаче?
Хто нас поховає?
— Чуєш, синку! Чорний ворон в'ється, криче,
За дяка співає.
— Батьку, із-за плечей мороз подирає,
В серці стине, стине...
— Трупом вкрійся, кров'ю вражою умийся,
Й їх не трохи гине..
Отак розмовляло, далі застогло,

А далі й замовкло, тільки кров дзюрчала ...

(Метлинський, „Козача смерть”)

Як бачимо, ці тексти складаються з „звичайних“ слів та висловів української розмовної мови (наявні в них росіянізми: „мороз подирає“, „стине“, „грохотить“, пояснюються тільки неповним знанням української мови, а не їх незамінністю), тільки вони відповідно добрані, згущені. В останньому тексті використано й формальні засоби української мови — форми середнього роду дієслова для підсилення таємності („розмовляло“, „застогнало“, „замовкло“).

Друге джерело — фолкльорна мова, сказати б, а ригію відповідало романтичному мовостилеві, бо фолкльор навіть і в його реалістичних текстах ніколи не дає конкретних явищ дійсності, а тільки широкі в часі та просторі узагальнення.* „Узагальнений“ характер має й фолкльорна мова — в ній багато старого, такого, що не в'яжеться безпосередньо з живою дійсністю і що сприймається як умовні в естетично-фолкльорному розумінні форми. Це ж фолкльор та фолкльорна мова зробили „неправдивою“ (на думку, наприклад, П. Куліша) українську дійсність у Миколиних Гоголевих творах.

Тим то цілком натурально поети-романтики й повинні були звертатися до цього джерела, до мови українських пісень у першу чергу. Крім того, цей шлях був почасти вже уторований в літературній творчості попереднього покоління — в „поважних“ творах Гулака-Артемовського чи в романтичних творах М. Гоголя. Відомо бо, як Гоголь пильно вивчав і використовував у своєму мовостилі українські народні пісні, хоч і писав не по-українському.** Це робити радив українським письменникам і такий авторитетний для того часу діяч, як М. Максимович. Хоч Максимович з такою порадою звертався до галицьких романтиків („пусть они изучают его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказкахъ и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особливо Украинскихъ, гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшою силою и красотою“), але на це могли зважати й наддніпрянські романтики. І, наприклад, для Костомарова пісенні форми мови були критерієм не тільки з боку стилістичного, а й з боку граматичного. „Какъ Вамъ кажется правильнѣе пи-

* Див. мою працю „Фольклор в творчестве Гоголя”. „Лит. учеба“, ч. 12, 1937.

** Див. мою працю „Українами в мові Гоголя”. Авдсбург, 1946 р.

сать, — запитував він Срезневського, — „забирає козаки свої“ или „забирає козаків своїх“, „любить діти“ или „любить дітей“? Вь пѣсняхъ, кажется, больше „діти“, „козаки“. Також, напр., „усіх людей докупи злучає, луччих із їх одбирає“ или „усі люди докупи злучає, луччих з тих одбирає“ и пр.“

Що всі ці письменники користувались пісенною мовою, це з першого погляду впадає в очі. Є бо в них поезії, написані пісенною мовою, як от „Журба“, „Убийство“, „Рибалка“ — Боровиковського, „В'язонько“, „Розмова з покійними“ — Метлинського, „Поцілунок“, „Стежки“, „Зірка“, „Зозуля“ й інші в Костомарова.

Дуже ясно в цих поезіях трапляються характерні пісенні вислови, як от „густий гай“, „сивенькі голуб'ята“, „ясний місяць“, а часто навіть цілі куплети переносяться, як от у вірші Боровиковського „Убийство“:

На заході раннє небо,
Мов кров'ю залито,
Пришли вісті до милої,
Що милого вбито.
Не на війні його вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Рученьки прикрито,
Зеленою оливою
Очиці залито.

У народній пісні (подаємо за А. Шамраєм):

Ой на горі просо, під горою жито;
Пришла вістка до милої, що милого вбито,
Зеленою оливою очиці залито.

Ясно, що такі перенесення мусили бути в фальшованих думках, що їх, як відомо, складали видавці „Запорожско-ї Старини“ (здогадно — Розковшенко), а також у Кулішевій епопеї „Україна“.

Найчастіше ці поети використовували з пісенної мови (як це робили й Гулак-Артемівський та Квітка) здібніло-голубливі форми. Наприклад, у Костомарова в одному невеличкому вірші „Зозуля“ маємо ось ці слова: „сонечко“, „віконечко“, „пташечка“, „щобетушечка“, „козаченькова душев'яка“, „ранесенько“, „білесенька“, „зелененькеє“, „коханочком“, „милесеньким“, „доленька“, „молодесенький“, „рученьки“, „ніженьки“, „воріженьки“, „крученьки“, „оченьки“, „головонька“, „зіллячко“, „часинонька“, „годинонька“, „гореч-

ко“, „тополенька“, „вершиночка“, „вірнесенький“, „дружечки“, „дружиночку“, „дитиночку“.

Але ці форми є і в інших поетів-романтиків, аж до галицької „Руської трійці“ включно. Ось у Шашкевича в його „Бандуристі“ можна відзначити такі, як „рибонька“, „пісенька“, „ясненький“, „старенький“. У Вагилевича в „Медєї“ — „вороненьких“, „легіників“, „зозуленька“, „жалібненько“. У Головацького у „Двох віночках“ — „рутонька“, „козаченько“.

У цьому факті, безперечно, відбито те постійне підкреслювання „ніжності“ української мови, що її українські патріоти висували на противагу твердженню ворогів про її „грубість“.

Ці форми відзначив А. Метлинський у своїх „Замѣткахъ“: „Изъ свойства южнорусскаго языка достойно особенного вниманія его богатство на уменьшительные формы: мати, матіночка, матенька (?), матінка“... І далі багато цих форм.

Свідоме згущування цих форм у текстах — це те саме, що ми відзначили в Квітки в його повісті „Маруся“.

Але в текстах, написаних у стилі дум, ці форми були не до речі, бо в них, за характеристикою упорядників „Запорожско-ї Старини“, не повинно бути „ни чопорнаго сладкогласія, ни изнѣженности чувствъ, ни роскоши выражений“.

Проте, таке надмірне захоплення фолклорним стилем — це з одного боку була теж крайність (як і „бурлескна вульгаризація“ розмовної селянської мови в письменників попереднього покоління), а з другого — воно не давало виходу за межі тільки ліричної (в ліриці) та розповідно-історичної (у думах) сфер і не забезпечувало здійснення тих широких жанрових та стилістичних завдань, що їх перед собою поставили романтики 30-40 років. Ці письменники зіткнулися з тим, що ресурсів цих двох джерел — розмовної української мови (якою, до того ще, як уже казано, вони користувались обережно) та фолклорної мови — для досягнення їхніх цілей не вистачало. Особливо виразно ці труднощі стали в практиці перекладів з чужих мов, що їх (перекладів) ці письменники бралися свідомо, уважаючи їх цілком слушно за один з важливих шляхів удосконалення української літературної мови. Про таке значення перекладів говорить у своєму листі до Максимовича Боровиковський:

„Истинно жаль, что желаніе мое служить Малороссіи — пять лѣтъ остається только желаніемъ, а это отнимаетъ возможность употребить въ пользу любовь и пытливость мою

ко всему родному, малоросійському въ отношеніи языка. Это была цѣль, для коей изучилъ я и языкъ польскій“.

Перекладали ці поети (всі) з латинської, німецької, польської (Боровиковський), чеської (Шашкевич) і російської (Боровиковський, Гребінка) мов. Про „бѣдность полузабытого нарѣчія“, його невистачальність для перекладу говорить той же Боровиковський у примітці до перекладу „Свѣтланы“ Жуковського. „Маруся, т.-е. Марья, есть подражаніе „Свѣтланѣ“ Жуковскаго; ежели въ немъ очень мало складу, то принесу въ извиненіе бѣдность полузабытого нарѣчія моея родины“. Так само зазначав він і в примітці до перекладу Міцкевичевого „Фариса“: „Что дѣлать? Міцкевич неподражаемъ, темъ болѣе на ограниченномъ языкѣ Малороссіи“*

Звідси виникла потреба шукати додаткових джерел для розвитку мови. Куди ж вони звернулись? Шлях прямих свідомих запозичень з російської мови (як то робив почасти Квітка) та з польської був для них виключений з огляду на їхню мовно-патріотичну позицію, що вела до відштовху від цих мов. Ті нечисленні польонізми („літавче“, „ошуканий“, „повітря“, „одповідь“, „поступ“—у Боровиковського, „варунок“, „валка“ — війна, „шпони“, „гасло“, „сукня“, „туляче життя“ — у Костомарова) та численні росіянізми (лексичні й морфологічні, і є вони у всіх поетів), що трапляються в їхніх текстах, запозичені несвідомо, внаслідок недостатнього знання української мови та недостатньої „розмежованости“ цих мов — української з російською та польською.

Опинившись перед такими труднощами, ці письменники (це вперше в історії української літературної мови!) стали на шлях а/семантичного перетямлення старого лексичного запасу та б/творення нових слів (неологізмів). На цей шлях стали вони, видимо, стихійно, без твердого теоретичного усвідомлення нового методу. У всякому разі серед матеріалів цих письменників на це немає ні одного відповідного свідчення. Найімовірніше, що на цей метод наштовхнув їх загальний закон творення літературних мов, що, як відомо, не обходиться без роблених елементів.

Семантична перетяма зводилась у них до того, що вони звичне слово переінакшували з тьмового боку, надаючи йому ширшого або просто іншого значення.

*А Метлинський, напакки, казав, що засобів народної мови на все вистачить, але це був загальник, без огляду на конкретні завдання.

Ось, наприклад, у Боровиковського вислів „розпістерлось мое око“. У селянській розмовній мові це слово має вужче значення: „Ніяк ніде розпістертись“, кажуть про тісну хату. Ще у нього ж: „Не хоче він ради ні з ким розділить“. Останнє слово має нове, абстрактніше значення проти значення, наприклад, ділити щось матеріяльне. Або от слово „старець“ у вислові „у головах старців сидих“ усвідомлено по-новому проти звичного — „старець“ — „жебрак“. (У Метлинського це слово вжите ще без зміни — вірш „Старець“).

А втім, не всі спроби Боровиковського в цьому розумінні вийшли вдалі: таке речення, як „Затрубили в жерстяний ріг в гетьманським дворі“ звучить не так, як треба б йому, за авторовим задумом, звучати.

Ще більше спроб за допомогою цього методу дав Костомаров. Напр.: „славу залучають“ (у селянській мові „залучають“ телят), „норов“ (у селянській мові це „примха“, а в нього „нрав“, „герць“ (в розумінні „лицарський поєдинок“), „ступінь“ (крок). Але й у нього є невдалі спроби, як от „харцизтво“ (в розумінні „завзяття“), „прийшла поплакати череда моя“ в розумінні „черга“), „під явором ступи знати“ (ступні), „раховати“ (в розумінні „обмірковувати“).

Вдало перетямив слово „луна“ А. Метлинський в заголовку „Луна із Славонії“, себто вжив цього слова перенесено.

Але взагалі цей метод не міг багато дати: звичні слова були обтяжені звичними тямовими (семантичними) ознаками, що викликали небажані асоціації, як це видно з прикладів „жерстяний ріг“, „череда моя“, „ступи“. Тим то природно цим письменникам довелося удатися (хоч, як уже казано, й несвідомо) до методу словотворення чи, як пізніше, в другій половині XIX ст., стали казати, „кування слів“, що давало більші можливості щодо інакшення тямових елементів мови.

У Боровиковського можна відзначити такі лексичні новотвори (в заголовках затрачених перекладів Міцкевичевих сонетів): „розваління замку“, „людська ненагля“, „материна устріча“, „заманка“, „вигуба“ „вивідка“.

У А. Метлинського — „Словація“, „Німечія“ (останнє без потреби, бо було готове „Німеччина“), „садівничий“, „навіщення“ (відвідання).

У Костомарова — „ліснярі“, „немає визволу“, „підмова“, „позбава“ (рос. „лишення“), „гид“ („омерженіє“). Поряд із цими безнаростковими новотворами у нього є й наросткові (віддієслівні) новотвори (у інших романтиків їх майже не-

має), вжиті на позначення процесів чи результатів дії: „сховання“, „заклинання“, „наругання“, „волення“, „стереження“, „відпочиння“ (і „відпочинок“).

З інших новотворів у Костомарова можна відзначити ще: „прохожалі“, „визволитель“, „оборонник“, „оддячка“, „послужник“ (церкви), „всеміцна десниця“, „тусан“ (без потреби, бо було готове „стусан“), „хвиляв“, „спокоїти“ (заспокоїти).

У галицьких романтиків „передговор“, „передслів'я“, „согамор“ (відгомін), „вотхновене“ тощо.

Але й ці надбаня — „перетямлені“ слова й новотвори, збагачуючи українську мову лексично, могли задовольнити лише певні мовостилеві шукання наших письменників, бо здебільша виступали як нейтральні елементи мови, як терміни.

А тим часом цим письменникам потрібні були ще такі мовні засоби, що давали б звучання „величественного органа“ (А. Метлинський), елементи „високого стилю“. З цією проблемою зіткнувся Костомаров у своїх „роздумових“ та історичних творах, таких, як „Еллада“, „Співець Митуса“, „Ластівка“, „Погибель Єрусалиму“, „Турнія“ (переклад з чеського) та п'єси „Сава Чалий“, „Переяславська ніч“, „Українські сцени 1649“.

Для того, щоб створити „високий стиль“ та історичний кольорит, він удався до нових джерел — до а/українських архаїзмів та б/до церковнослов'янїзмів. Перше джерело — це мова стародавніх літописів та таких пам'яток, як „Слово о полку Ігоревім“ (звідси в нього слова „коромола“ та вивідне „коромолить“, а також „буїсть“), мова козацьких літописів (звідси слова „рихтувати“, „шерегувати війська“, „рачитель“), мова красногo письменства ХУІІ-ХУІІІ в. (звідси „братища“, „оспалі“ — з віршів гетьмана Мазепи).

Шашкевич з такою ж метою ужив таких слів, як „враг“ (вогo), „перст“, „глас“, „дивий“ (дикий), „крамола“.

Костомаров цими мовними засобами створив історичний кольорит у „Переяславській ночі“ та в „Сценах“. При чому в останньому творі він додав ще „транслітеровані“ латинські звороти та елементи польської мови, щоб схарактеризувати добу й дієвих осіб. Взагалі він дав у цьому творі вже складний щодо стилістичної будови текст, єдиний і безпрецедентний на той час. Другим джерелом Костомаров скористався для створення урочисто-піднесеного мовостилю. Це ми маємо, наприклад, у мові священника Анастасія („Переяславська

ніч“): „Воістину, кажу вам“, „лик святий“, „воїтелі“, „кожна твар да веселиться“, „воскрес і в гробі дарував живот“ і ін. Цим джерелом скористувався Костомаров і для „Книги битія українського народу“, надаючи їй євангельського мовостилю. Про це він і каже в своїй автобіографії: „Я написав твір про слов'янську федерацію, намагаючись у стилі засвоїти біблійний тон.“* Тут ужив він таких слів та зворотів, як от: „род чоловічеський“, „отець страстей“, „іже вездісій“, „чуствія“ (взяв, можливо, й з народних уст, бо це слово ще й тепер трапляється в селянській мові як запозика з церковної мови), „муж“, „родителей“, „общество“ і ін. В синтаксі цієї мови переважають розмовно-сурядні конструкції („а то вже стали пани, а у їх невольники“), але є й цікаві складно-підрядні побудови, як от: „І хоч з української крови були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзеними української мови і самі не називали себе українцями“.*

„Можна сказати, — писав А. Шамрай про мову „Переяславської ночі“, — що автор спромігся дати високий стиль у тих лексичних формах, які можливі були при тодішньому стані української літературної мови“. Але правильніше буде, коли сказати, що це він, власне, й створив уперше зразки такого мовостилю і що вони показали це джерело пізніше Шевченкові та П. Кулішеві.

Треба також відзначити й те, що трохи чи не він таки (Костомаров би то) вперше вільно (свідомо!) став уживати й чужомовних слів:

Взагалі ж про романтиків 30-40 років (харківська школа, а заразом і всеукраїнська; бо в інших містах тодішньої України, за винятком Львова, нічого в цьому розумінні не зроблено) можна сказати, що вони спромоглися на цілком задовільне мовостилеве оформлення всіх притаманних цій течії літературних жанрів.

Але тільки цим, цариною красного письменства в його переважно ліричних, ліро-епічних (балади) та почасти драматичних жанрах (в душі романтичної драми Шіллера, а може й трагедії Шекспіра) їхня мовна практика й обмежилась. Вони зовсім нічого не дали в галузі мистецької прози (тільки геть пізніше, бо аж у 50-их роках, це надолужив П. Куліш своєю „Чорною Радою“), як також нічого не здійснили з

* Подаю за згадуваним виданням — Микола Костомаров, „Книги битія українського народу“, Австрбурґ, 1947 р.

своїх плянів у царині наукового та публіцистичного мововжитку (за винятком відозви Кирило-методіївського братства та „Книги битія“, але мовостиль цієї останньої специфічний — евангельський).

Не багато, мабуть, зробили вони й у царині побутового мововжитку, бо, наприклад, листувалися поміж собою переважно російською мовою. Ми знаємо тільки про один український лист А. Метлинського та шість листів, із них два невеличкі, розміру записочок, М. Костомарова. Яка це нелегка була для них річ — писати листи українською мовою, це знати із слів Костомарова в листі до Срезневського 1839 р.: „Та просіте у його (у Метлинського) вибачення, бо вже я знаю, що як він прочита отсей лист, так зараз і закепкує“.

У листі Метлинського наявна деяка осуга бурлескного мовостилу, є цього трохи і в листі Костомарова до Срезневського (з 1839 р.), але в інших листах цього останнього уже маємо спроби поважного епістолярного стилю, з наявними в них характерними висловами та звертаннями, як от „ласкавий і коханий пане“, „ласкавий мій добродію“, „з щирим шануванням маю честь зоставитися приятний до Вас“, „бувайте здорові“, „до зобачення“.

Якою мірою „шліфували“ ці діячі українську мову в „салонах“, себто чи розмовляли між собою і в освіченому товаристві, про це немає певних відомостей (хоч є, наприклад, дані, що О. Бодянський розмовляв з М. Гоголем по-українському).

Історичне значення мовної діяльності романтиків 30-40 рр. Історичне значення мовної діяльності романтиків чимале, а в деяких момен-тах навіть дуже значне (напр., у драмах Костомарова).

В основному їхня заслуга зводиться до того, що вони а/дали вперше поважний стиль з головними його відтінками — „нейтральним“, „ніжним“, „високим“, б/збагатили українську мову багатьма словами культурного та абстрактного вжитку,* в/намітили нові джерела для розвитку української

* Після них увійшли в українську літературну мову такі слова, як „самотній“, „коханий“, „коханка“, „поцілунок“, „подарунок“, „промінь“, „проміння“, „поступ“, „злочинство“, „запевняти“, „бранець“, „полог“, „північ“ (у Костомарова „північною добою“), „визволитель“, „життя“, „відпочинок“, „хоробрий“, „градник“, „зобачення“ (змінене пізніше на „зобачення“), „година“, „визволення“, „вибачити“, „зневажати“.

літературної мови (до них була народна розмовна та фольклорна мова, вони приєднали до цього ще семантичне інакшення та новотвори, а також архаїзми та церковнослов'янськими) і г/започаткували всеукраїнський засяг у мовотворенні.

Інакше сказати, вони намітили ті основні шляхи, що ними пішов найближчого часу розвиток української літературної мови. Якщо до цього додати ще те, що продовженням їхньої діяльності була рання мовотворчість Т. Шевченка та П. Куліша, то їхня діяльність в історичному аспекті покажеться ще значнішою.

Знецінює ж їхню мовотворчість те, що а/їхні тексти — це продукція молодих літ, себто такого віку, коли люди рідко дають повноцінні досяги. б/найдіяльніші з них (Срезневський та Костомаров) були щодо української мови „неофітами“ (вислів з листа Костомарова), люди чужонаціонального походження й культури, і через те не могли мати органічного чуття мови і в/нарешті всі вони були неталановиті — і в поезії, і в мовостилі і через те не змогли дати досконалих текстів.

З причин, відзначених у п.п. а/ та б/, в їхній мові сила всяких неправильностей та порушень української граматичної системи („під скелей“, „мні“, „з кравчиной“, „зубами клаць“, „пре“ — пере ганчірки й інше у Срезневського: „спиливши“, „застряває“, „із радощу“, „під новий год“, „сіла у вікна“ й інше в Боровиковського; „рідокоханку“, „в порога“, „татару“ - татаринів й інше в Метлинського; „пообвішана“ зам. „пообвішувана“, „зеленький“ зам. „зелененький“, „очиці жгучі“ й інше в Костомарова), а з причини, відзначеної у п. б/, у цих поетів маємо нераз просто такі абсурдні з семантично-стилістичного боку місця. Ось, наприклад, у Метлинського:

Галас, гук і крик,
Аж трясеться шинк.
Хто пісню заводить,
Далі й занявчить,
Із барил дзюрчить,
Все ходором ходить:
Брязкотня чарок,
Шваркотня любок,
Тріскотня лавок,
Трасеться шинок.

Тут „пісню заводить, далі й занявчить“ сприймається як

нісенітниця через оте „далі й“, там, де „все ходором ходить“, „тріскотять (?) лавки“, навряд чи буває чутно „шкваркотню люльок“. Такі самі абсурдні контексти є й у Костомарова, от хоч би в „Нічній розмові“:

Ой ти дівчано,
Гожого стану,
Вийди до гаю
Або к бур'яну.

Тут „гай“ і „бур'ян“ — цілком недоречне поєднання, що дискредитує найкращі ліричні наміри авторові. А далі в цьому вірші є ще більші недоладності, як от заклик схватися в очерет, де м'яко та тихо і де персонажі мають намір

щось ...

Нишком зробити”.

Це ж просто непристойне місце! А автор же нічого лихого не мав на думці! Навпаки, він хотів дати таку картину, яку дав Т. Шевченко в своєму чарівному „У гаю, гаю вітру немає“. Алеж яка величезна різниця між тим і тим!

Такі стилістичні невдачі (а їх дуже багато в творчості цих поетів) могли так само дискредитувати саму українську мову, як і варнякання вульгаризаторів.*

У царині суто-граматичного нормування української літературної мови ці романтики зробили дуже мало, а може й нічого, бож вони, виходячи з хибної думки про рівноправність усіх говорів у справі творення літературної мови, намагалися вводити до нашої літературної мови різнодіалектні явища.** Тим то в їхній мові є й південно-східні явища, і південно-західні (а в галицьких романтиків ці останні навіть переважають). Взагалі ж у них можна відзначити такі граматичні форми: 1) дав. від. іменника чол. р. на -у і на-ові; 2) інфінітив на -ть і на -ти' 3) в наказовому способі досить час-

*Вони ж, либонь, привели і до тих гостро-негативних оцінок поезії і мовної діяльності цих поетів, що їх дав, наприклад, П. Куліш. „Боровиковський не поет, — писав він у листі до О. Барвінського, — а до того має такі вірші, що не їмеш віри очам, як таке написати та ще й напечатати.” „Костомаров має велику заслугу в історії, — писав він до того ж таки О. Барвінського 1869 р. — а в розвою слова ніякієнької. Метлинський у всьому нікчемний, навіть у виданні збірника пісень. Вірші його — горох у шкурятяному решеті.”

Але їхні мовні заслуги не зовсім, як ми бачили, нікчемні.

**Цього не треба плутати з принциповою наставою на всеукраїнський засяг літературної мови, і це в їхній діяльності було позитивне.

то вживають форми на -іте (ідіте); 4) у 3 ос. дієслова Костомаров уживає ф. типу „живеть“; 5) усі вживають членної прикметникової форми („крупній“, „зеленая“); 6) постійно вживають займенникових форм „ся“, „сюю“, „се“, а „це“ майже не вживають; 7) прийменник „від“ у двох формах — „від“ і „од“; 8) сполучник „але“ майже тільки в галичан, а в наддніпрянців це слово в функції тільки вигука.

ШЕВЧЕНКОВА МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Національно-мовна по- Людина, що з найбільшою, яка ли-
зиця Т. Шевченка. ще може бути, щирістю сказала:

Я так її люблю,
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю,

і в мовотворенні повинна була дати якнайвищий вияв української національно-мовної свідомості.

Цей патріотизм з теоретичного боку на початку Шевченкової діяльності був поєднаний з романтизмом та слов'янофільством, з ідеєю відродження недержавних націй, передусім слов'янських. Ці ідеї найповніше виявили на Україні в 40-их роках кирило-методіївці, що з ними був близько зв'язаний (організаційно чи ні — це не має ваги) й Шевченко. Ба більше: Шевченко був серед кирило-методіївців ідейним надхненником, як про це свідчать сучасники, він своїм вогненным словом запаливав братчиків, роздирав перед ними, як казав Костомаров, завісу народного життя.

Романтично-слов'янофільська позиція була для Шевченка теоретичною базою для ґрунтування права української мови на рівний з іншими мовами розвиток. Так, у передмові до задуманого на початку 40-их років видання свого „другого кобзаря“ він, навівши як мотто слова Гріб'єдова

Воскреснем ли когда от чужезастья мод,

Чтоб умный, добрый наш народ

Хотя по языку нас не считал за немцев,

писав: „Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгари, чорногори, москалі — всі друкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило“.*

Але додержуючись цього, слов'янофільського погляду, Шевченко розумів його глибше, здійснював послідовніше, ніж інші його сучасники й поплічники в боротьбі. Тим то він і дорікав декотрим:

І Коллара читаєте

З усієї сил,

* „Україна“, ч. 1-2 за 1925 р. ст. 72.

І Шафарика, і Гангу,
І в слов'янофілі
Так і претесь ... І всі мови
Слов'янського люду, —
Всі знаєте, а своєї
Дастьбі.

(„Послание”).

Для нього бо особисто життєве користування українською мовою було не тільки теоретичною модою, а й питанням національної та просто людської гідності. Тим то він це питання ставить кожного разу гостро, упірливо і навіть з якимсь болючим почуттям.

„Хай я буду й мужицький поет (себто український, В. Ч.) аби поет“, — заявляв він гордо. Або казав з любов'ю до рідної мови: „Буде з мене, поки живу, і мертвого слова, щоб вилити журбу-сльози.“ А на поради (рецензентів) писати російською мовою відповідав відомим

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

І далі:

А за раду спасбі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб вилити журбу-сльози ...

(Пролог до „Гайдамаків”).

„Хіба ж я винен,— писав він у листі до Я.Кухаренка* з приводу поеми „Слепая“, написаної російською мовою, тим „черствим кацапським словом“, — що я уродився не кацапом або не французом“. І далі в цьому ж листі: „Що нам робить, отамане-брате: прать проти рожна чи закопатися за живо в землю?“

Він уперто, використовуючи для цього кожную нагоду, дбає про побутово-ділове вживання української мови, зокрема в листуванні: писав сам, кому тільки можна було, листи українською мовою.

*Всі наступні цитати з Шевченкових листів подані за виданням „Повне зібрання творів Тараса Шевченка“, вид. Української Академії Наук, т. 5, Київ, 1927 р.

їнською мовою і того ж вимагав від інших. Особливо пильнував цього у зносинах з людьми свого соціального середовища — у листуванні з братами й родичами, як також взагалі з селянами. „Напиши до мене так, — писав він у листі до брата Микити, — як я до тебе пишу — не по-московському, а по-нашому ...

Бо москалі — чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити ...

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово“... І, закінчуючи листа, знов за те саме нагадує: „Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму“... Це в листі з 15 листопада 1839 р., а в листі з березня 1840 р. він нарікає на брата, що не написав „по-своєму“, і кінчає цього листа такою вимогою: „Скажи Іванові Федьорці, нехай він напише до мене письмо окреме, та тільки не по-московському, а то читать не буду“... Про це ж пише й Варфоломееві Шевченкові: „Шкода, що твої хлопці написали до мене чорт-зна по-якому, вони хоч би у Прісі вчилися писати по-людському“...

Його власні листи (що збереглися) писані на 70% українською мовою.

Дбав Шевченко і про наукове вживання української мови. Так, заходжуючись біля видання „Живописної України“, він турбується про український текст до історичних малюнків. „Історичний текст, — писав він О. Бодянському, — будете ви компонувати, бо треба, бачте, по-нашому“... І знов: „На види й на людський бит текст писати буду сам або Куліша проситиму, а на історію будьте ласкаві ви писати, три листочки в год, тільки по-нашому, щоб тямилі безглузді кацапи“ (лист із 13 травня 1844 р.). Була в нього думка й про запровадження української мови в школі, ба навіть він видав був „Южно-русскій букварь“ (1860 р.) та плянував видання географії, етнографії, „лічби“ й історії.

Отже ясно, що Т. Шевченко свідомо прагнув того, щоб створити українську літературну мову на повний засяг громадсько-національного культурного вживання.

Маємо й цікаві дані про те, що Шевченкові були відомі всеукраїнські настави українських романтиків у мовотворенні.

З одного листа П. Лукашевича до Я. Головацького знаємо, що Шевченко з Лукашевичем читали „Русалку Дністровую“ і говорили про мову вміщених у ній творів саме в такому ас-

пекті (всеукраїнському). „Коли Вашу листину получив, — писав Лукашевич, — в той час з паном Шевченком цитовали Вашого „Медея“, що есте напечатали в Бодині, дуже жалко, що такову поезію народную оставили; дарите нас чисто мовою Бескедською, ібо вона наша прадідівська“. І далі: „Коли був у мене Шевченко, я запропонував йому запозичити у Вас деякі слова і форми Ваші, і він згодився“.*

Тільки ж насправді, як це побачимо далі, Шевченко цієї порадою не скористувався і не вжив ні однієї з західньо-українських мовних особливостей, хіба, може, тільки слово „русин“**

Шевченко і російська мова. Ненормальне, залежне культурно-політичне становище українського народу зробило й Шевченків мовний шлях не таким простим, як він мав би бути при нормальному становищі. Відомо, що й Шевченко (як і всі українські письменники до нього, та й багато хто після нього), попри свій безпрецедентно-ширий патріотизм, чималу частину своїх творів написав чужою мовою — російською.*** Це: дві поеми — „Тризна“ та „Слѣпая“, дев'ять повістей (збереглося, а написав більше, як сам писав в одному з своїх листів, коло двох десятків), уривки з драми „Никита Гайдай“, російський текст „Назаря Стодолі“ і на решті „Щоденник“.

Отже навіть найінтимніше своє писання — щоденник — він написав чужою мовою!

„Як пояснити ці факти? — запитував акад. Лобода в статті „Між двох стихій“. — „За випадкові їх не можна вважати: за надто багато місця займають вони в житті поета.“****

І, відповідаючи на це питання, він пояснював це тим, що мовляв, Шевченко був між двох стихій, і хоч перемогла українська стихія, але й російська залишила значні сліди.

* Подаю за працею Павла Зайцева „Життя Тараса Шевченка“, Львів, 1939 р. ст. 137.

** Б. Пеленський. „Шевченко й Галичина“, 1942 р.

*** За підрахунком акад. Лободи, у „Повному збірнику творів Т. Г. Шевченка“, Катеринослав, 1914 р., „на 319 сторінок української частини припадає 315 сторінок того ж формату віршів, повістей, уривків з драми, що їх наш автор написав, а почасти й пустив до друку по-російському“. „Шевченківський збірник“, I, 1920 р.

**** Той же збірник.

Це пояснення хоч у головному й вірне, але дуже загальне, та ще й обидві „стихії“ взято як рівнозначні в побутово-культурному та психологічно-творчому сприйманні поета. Із наведених у попередньому параграфі та й інших даних знати, що це далеко не так: українська стихія — це була, справді, стихія, близька й рідна, а російська — далека й чужа, накидвана живосилом від панівної держави й культури.

Щоб зрозуміти до краю цю, мовляв той таки Лобода, „трагедію Шевченка“ (а це була трагедія всього українського народу), треба взяти до уваги всі ті конкретні історично-культурні умови, що в них доводилось нашому поетові жити й творити.

Передусім міг Шевченко писати по-російському з огляду на побутове взаємнення (близьке чи то листовне) з освіченими росіянами, такими, як наприклад, кн. Репніна, що їй, до речі, й був присвячений один із російських творів — поема „Тризна“, а в тій поемі є й безпосередня вказівка на побутове зумовлення: „посвящаю на память 9 ноября 1843 г.“ Таке саме побутове зумовлення можна додати також у тому, що Шевченко хотів „уподобатись“ своїми російськими творами („Матрозом“) чомусь авторитетному для нього С. Т. Аксакову. „Нужно будетъ прочесть это рукодѣліе, — писав він у „Щоденнику“ про повість „Матроз“, — что изъ него выйdetъ. Какъ приметъ его С. Т. Аксаков? Мнѣ ужасно хочется ему нравиться и только ему“. А були ж іще серед цих росіян і такі, що від них нераз його доля залежала, як, напр., граф та графиня Толсті!

Далі. Писання російською мовою могли виникнути внаслідок освітньо-культурного оббуття в російській культурній стихії (школа, читання книжок та часописів, відвідування театрів тощо). Звідси, з цього оббуття, походить і його називання російських діячів — Кольцова, Гоголя, Соловйова, Аксакова „нашими“, це для нього були „имена, хорошо известны въ нашей (себто російській) литературѣ“. Це психологічне при звичаєння й підказувало йому писати російською мовою: коли це „наше“, то й йому можна писати тією мовою, що всі пишуть, навіть його близькі друзі — П. Куліш, М. Костомаров і ін.

Великою спонукою до писання російською мовою могла бути для Шевченка російська критика (а вона тоді фактично тільки й була). Ця критика, як відомо, то гудила (Белінський в журналі „Отечественныя Записки“, 1842 р., висміяв ав-

тора „Гайдамаків“ за „вульгарні й базарні слова“), то хвала. Якщо на першу Шевченко, відчувши образу, міг відповісти з гордістю словами „Хай я буду й мужицький поет, аби поет“, то друга могла викликати зовсім інший психологічно-творчий відгук. Яскравий факт у цьому розумінні (з боку критики) — критичні завваги „Бібліотеки для читенія“ XXXIX, з приводу „Кобзаря“: „А есть поэты (поряд з поетими): по временам доходятъ до нашего слуха прекрасныя пѣсни, отрадные явленія, носящія на себѣ отпечатокъ несомненнаго дарованія. Къ такимъ явленіямъ принадлежитъ „Кобзарь“ г-на Шевченко. Жаль только, что эта книга не можетъ быть принята нашею літературою, что эти стихи не русскіе, что они писаны на особенномъ провинціальномъ нарѣчій, непонятномъ для большей части нашихъ читателей, притомъ малороссійскіе поэты, какъ намъ кажется, не довольно обращаютъ вниманія на то, что они пишутъ часто такимъ нарѣчіемъ, котораго даже не существуетъ въ Россіи: они безъ церемоніи передѣлываютъ великороссійскіе слова и фразы на малороссійскій манеръ, создаютъ себѣ языкъ небывалый ... Тутъ нѣтъ въ виду никакихъ личныхъ примѣненій къ „Кобзарю“: авторъ его, какъ человекъ съ дарованіемъ, самъ пойметъ нужную для себя пользу.“

Інакше кажучи, критик лукаво (оте „жаль только“, „человекъ съ дарованіемъ“) спокушавъ нашого поета широкою літературною славою на полі російської літератури. І це тоді як в українському письменстві таких перспектив не було!

Отже, він міг „зрозуміти потрібну для себе користь“ спробувати писати по-російському. У листі до В.Тарнавського з 21.І.43 р. написання „обіцянки ... по-московському скомпонованої“ він пояснює бажанням показати, що й він російську мову знає („щоб не сказали москалі, що я їх языкъ не знаю“). Це ж таки при звичаєнні до російської культури, ба можливо, й деяке психологічне споріднення з нею могло підказати йому й намір написати „епопею“ „Сатрапъ и дerviшъ“ російською мовою, як про це він пише в „Щоденнику“. „При лучшихъ обстоятельствахъ я непременно исполнилъ этотъ удачно проэктированный планъ. Жаль, что я плохо владѣю русскимъ стихомъ, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски“.

Дуже ймовірно, що писанню російською мовою сприяли й більші технічні можливості реалізації (друкування) російських творів (наявність літературних журналів тощо), а то

й міркування матеріального характеру, просто кажучи, заробітку (а це ж для Шевченка, як людини незаможної, мало не абияку вагу).

Ясно, що всі ці моменти (причини) могли переплітатись і діяти разом. Але всі вони пояснюють виникнення тільки тих Шевченкових творів, російською мовою писаних, що їх він призначав до друку, і ніяк не пояснюють, чому він і свої інтимні записки — „Щоденник“ писав по-російському. Можна б, здавалось, тут подумати, що він це робив, боячись трусів, які, справді, постійно йому загрожували. Але ж у змісті його записок так багато протиурядових і протицарських думок, що проти них українська мова (тоді ще, до речі, спеціально їй не переслідувана) — ніякий злочин.

Не можна згодитись і з думкою акад. Лободи, який казав, що „на такі теми, як у Тарасовому „Деннику“, тогочасна українська мова ще мало надавалась“. У таких випадках звичайно буває так, що геній письменника з непридатної мови робить придатну. Непридатною була українська мова до Шевченка і для таких творів, як його „Кавказ“, „Сон“ тощо, а він же зумів знайти в ній відповідні для своїх творчих завдань вислівно-стилістичні можливості.

Найімовірніше, на нашу думку, можна пояснити російську мову „Щоденника“ просто психологічною депресією, коли поет внаслідок багаторічних поневірянь ніби збайдужів до „мовної справи“, мовляв, однаково, якою мовою писати, аби писати. Такі явища при фактичній двомовності людини цілком можливі.

Але відзначаючи Шевченкові писання російською мовою, треба відзначити й болючість цієї його творчости. Це була справжня його трагедія, навіть „гріх“, як він писав у листі до Кухаренка 1855 р.

Мучило його й те, що, попри великі зусилля, його російські твори не мали ніякого успіху. Навпаки, їх просто гудили і свої, і чужі (зокрема С. Т. Аксаков, що йому Шевченко так хотів „уподобатись“).

„Про московські ж повісті скажу, — писав П. Куліш 1858 р. в листі до нього, — що зневажиш ти себе їми перед світом, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив“. „Не хапайся, братику, друкувати московські повісті“, радив Куліш іншим разом.

Таку ціну складали цим творам і по смерті Шевченка. М. Лазаревський, оповіщаючи року 1862 в „Основі“ про про-

даж рукописів цих повістей, зазначив у дужках: „довольно слабые“. Негативно оцінював їх Ю. Тиховський* („російські твори Шевченка здатні були на одно — мишам на снідання“ а також С. Єфремов у ст. „Спадщина кобзаря Дармограя.“

Тільки М. Костомаров у передмові до видання цих повістей 1888 р. назвав їх „драгоцінними каменями“. Та ще сучасні радянські „історики“, що на замовлення добачають цьому „доказ нерозривного зв'язку між двома братніми народами — російським та українським.“***

Та й знав Шевченко російську мову таки поганенько. „Російської мови глибоко Шевченко ніколи не знав, — пише Огієнко в праці „Російська мова в Шевченка“, — „Він учив її тільки „з голосу“, практично, але систематичного курсу ніколи не проходив“****

З огляду на це його російська мова (в рукописах, невідремонтована при редагуванні) справляє враження малописьменного писання, без будь-якої правописної системи. У ній багато українізмів, та ще й не тільки лексичних, а й фонетичних (вони виявлені в помилках проти російського правопису) та морфологічних. За незнання російської літературної мови свідчить і наявність суто-народних російських явищ таких, як от акання („каверъ“, „каснулися“, „секты Малакановъ“, „падлецъ“) та калічення чужомовних слів („верхвей“, „оклематизувались“, „корикатур“ і багато інших).

Отже, ті москалі, які думали, що наш поет не знав їхньої мови, не помилялись, і його російські писання — це тільки болюча трагедія нашого великого поета.

Жанрово-тематичний У своїй мовній діяльності Шевченко охопив тільки деякі жанри. Це перш за все поезія, а саме: а/ лірична пісня в фолкльорному дусі, б/ елегія („Думи мої“, „Минають дні“), в/ ліро-епічна — романтична й реалістична — поема, г/ байка („Сичі“), д/ громадсько-політична лірика, в різних відтінках, аж до своєрідного віршового публіцистичного жанру („Послание“, „Сон“). В цих жанрах Шевченко чималою мірою розширив царину українського

* „Українська Хата“, ч. 2, 1910 р.

** „Україна“ ч. 1-2, 1925 р.

*** А. Бронський. Повісті Т. Шевченка, Київ, 1939 р.

**** „Рідна мова“, ч. 10 за 1934 р.

літературного мововжитку, але разом був зв'язаний специфікою цих жанрів, тим, що це була віршована мова. Адже йому — попри те, що він вільно володів віршем — не раз, мабуть, доводилось відмовлятися від того чи того слова, від того чи того вислову з огляду на вимоги ритму й римування. Багато таких фактів залишились, як „секрети поетичної творчості“, нам невідомими, і ми можемо про них говорити тільки здогадно, але в одному творі — „У Вільні, городі преславнім“ — такий факт засвідчений прямо.

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно, —
Ще був тоді... (От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова!)
Тоді здоровий-прездоровий...

Не „вбгав“ Шевченко „у віршу“ слова „університет“, що мало римуватись із словом „лазарет“, був змушений до такого збіднення своєї лексики (взагалі цього слова він так і не вжив ніде більше).

Більші можливості давав Шевченкові жанр невіршованої драми, що його він теж використав у своїй творчості („Назар Стодоля“). Цей жанр дав йому змогу вільно виявити розмовні, діалогічні можливості української мови. Цей жанр давав можливість творення описової мови в ремарках, але Шевченко, на жаль, цим не скористувався: ремарки в „Назарі Стодолі“ написані російською мовою. Це пояснюється тим, що п'єсу поет призначав для російського театру (українських же театрів тоді ще не було). Адже й уся драма спочатку була написана по-російському! Справжню українську прозову мову Шевченко дав тільки в проекті передмови до „другого Кобзаря“ та в „Післямові“ до „Гайдамаків“ (але тут ця мова, як побачимо далі, мала чужий для Шевченка бурлескний мовостиль).

Найбільші спроби прозового мововжитку маємо в Шевченковому листуванні, отже, в епістолярнім жанрі. Але з огляду на те, що Шевченкові листи були опубліковані пізніше, вони свого часу не вплинули на розвиток української „описової“ мови.

Такий будь-що-будь неширокий жанровий засяг Шевченкової мовотворчості призводив пізніше не раз до прикрих непорозумінь в українському мовотворенні. Адже досить часто люди, недостатньо компетентні в мовознавстві, апріорно зважаючи на Шевченків авторитет, вимагали, щоб усю

практику українського культурного мововжитку (напр., гзетного) базувати на „Шевченковій мові“.

Проблема Шевченкових текстів. Вивчення Шевченкової мови натрапляє на великі труднощі з огляду на специфічні текстологічні проблеми Шевченкової спадщини. Ці останні випливають із своєрідної „безсистемности“ Шевченкового письма, що її можна б назвати просто правописно-малописьменністю, на яку нарікав свого часу ще П. Куліш. Чим це можна пояснити — чи його байдужістю до правопису (як думає І. Огієнко, коли каже, що „правописові Шевченко не надавав ніколи великого значення, зовсім мало ним цікавився“), чи браком систематичної школи, як це й буває звичайно в самоуків, — але Шевченкова „неакуратність“ письма, як казав П. Куліш, залишається фактом.

Користуючись традиційною з ХУІІІ ст. графікою, головні в її російському варіанті (писав велике „н“ як N), Шевченко не дбав ні про послідовність написань, ні про будь-який інший лад. Самих знаків-букв він уживає недбало, пишучи їх дуже невиразно, так, що різні букви часто схожі одна на одну (А й И, ы й И), раз-у-раз не дописував їх, не з'єднувавши. Часто повторював або переставляв склади; той самий звук И передавав то буквою „ы“, то „и“. Допускався великі неправильностей у написанні слів — або розривав їх („звернули“, „про снулся“ — в „Щоденнику“), або, навпаки, кілька слів писав укупі („ніврокуї“, „взяла заруку“). Те саме слово, нерозумно у тому самому рядку писав по-різному „Важкі“ щодо правопису слова, здебільшого чужомовні перекручував („верхвей“, „оляповато“, „оклематизувались“, „голантерейныхъ“, „корикатура“.* Характерне також для його текстів, мовляв Огієнко, „беззначчя“. Із знаків розділових він уживав тільки крапки та двокрапки, — першою за старою традицією в значенні коми, а другої — як знаку скорочення („К:П:Брюлов“).

Унаслідок цього Шевченкові рукописи такі, що їх просто не можна у виданнях відтворювати, а треба обов'язково робити поправки. Це й давало моральне право не тільки близькому другові Шевченка — П. Кулішеві, а й усім видавцям та редакторам „Кобзаря“, від Мартоса почавши, на свою владу впорядковувати його тексти. Тексти Семиренкового

* Подаємо за статтею І. Огієнка в ч. 10 „Рідної мови“ за 1934 р.

видання „Кобзаря“ 1860 року можна вважати за авторизовані, бо їх сам Шевченко переглядав, але „впорядковував“, безперечно, не він. Усі наступні видання другої половини XIX та початку XX віку. (Кожанчикова — 1867 р., празьке — 1876 р., петербурзьке — 1884 р., київське — 1889 р., Романчукове — 1907 р.) не мають і такої санкції від автора „Кобзаря“.

І всі ці видання дають великі різниці в текстах. Епохальною була в історії текстологічної інтерпретації Шевченкової спадщини праця В. Доманицького „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ на підставі безпосередніх даних із Шевченкових рукописів. Ці наново привернуті до пертворів тексти В. Доманицький видав 1910 р. Але пізніше, уже в 20-их роках XX ст. редактори С. Єфремов, Я. Айзеншток, Плевако й інші знайшли й у цих виданнях редакторські довільності та дали натомість нові поправки.

Зрозуміло, що такий стан текстової неустійнености не дає змоги досліджувачам Шевченкової мови виявляти автентичні явища. „Не можна, — пише О. Синявський у ст. „Дещо про Шевченкову мову“, — навести видання, де була б тільки Шевченкова фонетика.“* Але це можна сказати й про всі інші явища Шевченкової мови: скрізь стоять на перешкоді і редакторські довільності, і отой „Шевченків правопис“. Особливо „правопис“, бо редакторські поправки можна б якось обминати, маючи рукописи поетові (а вони в чималій кількості збереглися). Справді бо: як треба читати, наприклад, слово „трохи“, коли в ньому кінцева буква написана так, що її можна читати, як „а“ і як „и“. А до того ще й у мові с. Кирилівки є форма „троха“ („троха лишень“). Іноді невиразність цієї букви утруднює інтерпретацію навіть синтаксичних форм. Так, у виданні В. Доманицького 1910 р. читаємо „Скирти і клуня зайнялись“, а в виданні „Книгоспілки“ 1927 р. — „Скирти і клуня зайнялась“. У вірші „Між скалами, неначе злодій“ є неясне місце з огляду на такі написання в рукописі „Ишли мажери пьючи“, і його ніяк не можна задовільно впорядкувати. До таких труднощів призводить і відсутність пунктуації. Напр., у Доманицького надруковано:

Стоїть село невесело.

На горі палата почорніла.

А в виданні „Книгоспілки“:

Стоїть село. Невесело

* „Україна“, ч. 1-2, 1925 р., ст.100.

На горі паляти
Почорніли.

Крім того, є в Шевченковій мові й такі явища, що їх редактори й при ясності читання не відважуються, з огляду на іншу традицію в читанні „Кобзаря“, відтворювати. До таких явищ належить, наприклад, слово „руна“ — луна.

Оце все треба мати на увазі, говорячи про Шевченкову мову.

Джерела Шевче- У своїй мовотворчості Шевченко, в основно-
кової мови. новному, користувався тими джерелами, що їх відкрили його попередники — романтики, тільки він як геній зумів скористуватися тими джерелами з більшою, без порівняння, глибиною й доцільністю.

Отже це були згадані в попередніх параграфах джерела, а саме: а/ українська народна мова, б/ церковнослов'янськими, в/ етранжизми й г/ деякі дрібніші явища.

Співвідношення й питома вага цих мовних матеріалів (засобів) були в його мовотворчості різні і помітно змінювались упродовж його діяльності.

Річ зрозуміла, що українська народна (селянська) мова, як основа української літературної мови, була й у Шевченка основним джерелом мовотворення. І він користувався обома її різновидами — розмовною мовою і фолклорною, майже однаково (тим часом як романтики користувалися переважно фолклорною). Відношення між цими двома складниками не можна показати, оказати б, статистично, але така (майже однакова) наявність їх у Шевченкових текстах очевидна. Іноді переважає той чи той елемент, а іноді вони переплітаються так, що їх майже не можна розрізнити. Як правило, розмовні елементи переважають у реалістичних його творах, таких, як от „Катерина“, „Наймичка“, „Сотник“, у багатьох місцях „Гайдамаків“, у „Назарі Стодолі“, у багатьох дрібних речах („На Великдень на соломі“, „І досі сниться“ тощо). Розмовність цих засобів зберігає Шевченко в своїх віршованих текстах завдяки тому, що й у нього (як у Пушкіна, що про нього він так казав) вірш не заважає думці. Ось, наприклад, одно місце з „Катерини“, з такими елементами мови:

Іде Катерина

У личаках — лихо тяжке! —

І в одній свитині.

Іде Катря, шкандибає,
Дивиться: щось мріє ...
Либонь, ідуть москальки ...
Похетіла, зустрілася,
Лихо !.. Серце мліє ...
Пита: „Чи немає
Мого Івана чорнявого?“
А ті: „Ми не знаєм.“

Тут маємо „буденну“ розмовну лексику в „буденному оформленні“ („Катерина“, „Катря“, — не „Катруся“, „личаки“, „свитина“, „шкандибає“), суто розмовну синтаксу (еліптичні конструкції „дивиться: щось мріє“, „а ті“, вставне слово „либонь“, окликове слово „лихо!“).

Так само й текст „Наймички“ наскрізь (за винятком романтично-фолкльорного „Прологу“) розмовний. В ньому маємо характерно-оповідний „зачин“. „Був собі дід та баба“, а в тому „зачині“ такі розмовні форми, як от „удвох собі на хуторі жили, як діточок двоє“. „Ще змалечку у удвох ягнята пасли“, „Та діточок у їх Біг-ма“.

Ще яскравішу оповідність має початок „Сотника“:

У Оглаві ... Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий ?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху ...

Взагалі він (Шевченко) частенько дає для вмотивування розмовности (оповідности) своїх текстів оповідача: у „Москалевій криниці“, у „Варнаку“, в „Черниці Мар'яні“ (тут кобзар оповідає).

Річ ясна, що розмовність мови наявна повною мірою в діялогах, у драматичних частинах „Гайдамаків“, „Сотника“, як також і в цілому драматичному творі — „Назарі Стодолі“.

Немає потреби більше прикладів наводити: цих явищ у мові „Кобзаря“ повно. Тільки ж тут ми відзначаємо розмовні елементи як матеріал, а не як явища мовостилю, про ці останні буде мова далі.

З фолкльорної мови Шевченко використав майже саму тільки пісенну мову, трохи прислів'я, і зовсім мало уваги звернув на казкову мову (тим то перший рядок „зачину“ в „Наймичці“ справляє враження випадкового факту).

Пісенна мова наявна передусім у тих творах, що самим своїм жанром наближаються до пісень, у таких, як от „Нащо мені чорні брови“, „Якби мені черевики“, „І багата я“ тощо.

Частенько Шевченко вставляв цілі пісні чи уривки з них у свої тексти (у „Гайдамаках“, „Хустина“). Але й у текстах інших (неписаних) жанрів пісенні елементи мови трапляються дуже часто.

Це характерні для пісенної мови початкові вигуки („Ой я свого чоловіка“, „Ой вигострю товариша“), постійні епітети („карі очі“, „чорні брови“, „сизий орел“, „сизокрилі мої голуб'ята“ тощо), порівняння („Як та зозуленька кує“, „як билина при долині, в самотній самотині старіюся я“), пісенні форми прикметників (членні — „карії очі“, „свекруха злая“), здрібнілі форми прикметників та іменників („чумаченьки“, „А дівчині молоденькій“), займенники у функції означеного члена („кругом поле, як те море, широке синіє“, „Та піду шукати правди і тієї слави“), окремі лексичні явища, такі, як „сон-трава“, „м'ята-рута“, як також цілі неподільні звороти („така доля моя“, „безталанна я“).

Не раз уживає Шевченко цілих народних прислів'їв (в розмові старшини в „Гайдамаках“), а також сам утворює такі ж афористичні вислови („В своїй хаті своя правда і сила, і воля“).

Питома вага народномовних елементів у Шевченковій мові була більша на початку його творчості і менша наприкінці, коли вони поступились місцем іншим елементам (церковно-сло'янїзмам, етранжїзмам). Але й в останні дні свого життя наш поет не раз удавався до цього джерела (в таких своїх речах, як „Над Дніпровою сагою“, „Подражаніє сербському“, „Титарівна-Немирівна“, „Тече вода з-під явора“, в перекладах із „Слова о полку Ігоревім“).

Якого ж діалектного походження цей (народномовний) матеріал?

Він походить „із центру української етнографічної території, із місцевості (південна Київщина) хоч і безперечно мішаних новоукраїнських говорів, але найстарших і найменше підпалих чужомовним впливам (О. Синявський*). А як ці говори входять до південно-східнього піднаріччя української мови, що лягло в основу літературної української мови, то й Шевченкова мова основними своїми явищами збігається з українською літературною мовою.

Можна відзначити тільки деякі особливості його мови,

* „Елементи Шевченкової мови“ (Збірник „Культура українського слова“, 1929 р.).

відмінні супроти літературної мови.

У фонетиці:

- 1) Частіше, ніж у літературній мові (у відкритих складах) стоїть О замість І: „зов'яла“, „зо мною“, „дождуся“ (це сх.-укр. явище), хоч є й І („обікрадений“).
- 2) Досить часто в ненаголошених закритих складах стоїть О чи Е, а не І („явор“, „регот“, „обок“, „корень“, „сем'я“, „меж ними“, „щирість“, „Хвастов“). Це явище переходових говорів від південного до північного наріччя, хоч у таких фактах, як „Хвастов“ та наросток -ость, можна, на думку Синявського, добачити й вплив російської чи старої української літературної мови.
- 3) Л виразно „середнє“: „білш“, „неволник“ „мелник“ (хоч є й написання „невольник“).
- 4) Часто м'яке Р: „крюки“, „плугатарь“.
- 5) „Кровавий“, „чорнобровий“ і „чорнобровий“).

У морфології:

- 1) Прийменник „од“, а „від“ тільки в приростках („відкіля“, „відтіля“).
- 2) Рівнобіжне вживання в дав. в. -ові й -у („яворові корінь мие“, „голоду раді“).
- 3) Досить часто вживання повних форм прикметника („молодую“ й ін.).
- 4) Частіше, як у літературній мові, вживання коротких форм діеприкметника: „я стар був, немощен“.
- 5) Неузгоджена форма ступеня порівняння („мати чорніше чорної землі“).
- 6) Вживання форми наказового способу на -іте („окропіте“, „порвіте“).
- 7) Рівнобіжне вживання закінчень -ою й -ею в ор. в. іменників ж. р. („душею“, „Машою“ і „зорьою“).
- 8) Паралельно „мого“ й „мойого“, „сей“ і „цей“.
- 9) У присвійних прикметниках закінчення -ови, -(ин)и: „батькови“, „Адамови“, „Настусини коси“ (це сх.-укр. явище)
- 10) У дієсловах теперішнього часу тільки „хожу“ (не „ходю“ й не „ходжу“, хоч „перехрестюся“).
- 11) Інфінітив на -ти й на -ть.

У синтаксі немає виразних відмін (хоч є таке, як „розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить“), у лексиці також (за винятком окремих слів, як от сполучник „да“ замість „та“, як „руна“, „тойді“, „принамені“, „цу-цу“, „лучче“, „півчварта“).

Церковнослов'янїзмів Шевченко на початку своєї діяльності вживає мало. Їх, можна сказати, зовсім не було в „Кобзарі“ 1940 року, за винятком, може, тих слів, що дуже міцно ввійшли в народну мову під впливом церкви, як от: „Бог“, „праведна душа“, „єдиний“.

Та вже в „Гайдамаках“, творі тематично, образно й ідейно складнішому, йому довелося вдатися й до цього додаткового джерела: у промові благочинного („моліться, братія, моліться“), у передмові до „другого Кобзаря“ — „Начнем же убо начало книги сице“. І що далі, то частіше він цих мовних засобів уживає (пішовши в сліди, либонь, М. Костомарову). А в деяких пізніших творах, особливо з останнього періоду його творчості, є такі місця, що в них навіть фонетика не українська. Ось приклади: „Во Іудеї во дні они, во время Ірода-царя“. Або: „Достойно-питаея, благая царице неба і землі! Воньми їх стону і пошли благий кінець, о всеблагая“. Іноді вживає він церковнослов'янїзмів і там, де вони, з нашого теперішнього погляду, стилістично зайві, напр., у згадуваній вище „Передмові“: „До вас мое слово, о братія моя українская, возлюбленная!“ У цьому останньому тексті вони тим більше недоречні, що його написано бурлескним стилем. („Натовкмачать усяких індивідуалїзмів тощо, так що аж язык отерпне, поки вимовиш“).

О. Синявський у своїй праці „Елементи Шевченкової мови“ пояснює це тим, що Шевченко з огляду на дяківську школу і на те значення, що його мала церковнослов'янська мова в тодішньому культурному житті на Україні „відчував цю старокнижну українську і взагалі церковнослов'янську мову ближчою собі, ніж, наприклад, відчуваємо ми її“.* Але можливо, що тут відіграла деяку роль й ота Шевченкова думка писати такою мовою, щоб її не тільки українці розуміли, як він казав про це в розмові з Тургенєвим. („Спогади про Т. Шевченка“ в праському „Кобзарі“). А цю думку трохи чи не П. Куліш йому підказав, коли писав в „епілозі“ до „Чорної ради“, що Шевченкова мова однаково близька і українцям, і росіянам.**

*Згадуваний збірник.

**Но всего удивительнѣе и всего важнѣе въ этихъ стихахъ то, что она ближе нашихъ народныхъ пѣсенъ и ближе всего, что писано по-малороссійски, подходитъ къ языку великорусскому, не переставая въ то же время носить чистый характеръ украинской рѣчи. Тайна этого явленія заключается, быть мо-

Ясно вживав Шевченко й варваризмів (європеїзмів) і теж у творах здебільша не з українського, а західноєвропейського життя (в поемах „Іван Гус“, „Неофіти“ й ін.). Їх досить повно виписав М. Сулима в своїх статтях про Шевченкову мову. Ось його список: „автодафе“, „арена“, „армія“, „банкір“, „барон“, „вальс“, „гвардія“, „герольд“, „гетера“, „гімн“, „догмат“, „драма“, „елегія“, „епілог“, „інтродукція“, „епопея“, „інститут“, „інвалід“, „капрал“, „кардинал“, „кастрат“, „катакомба“, „колега“, „лазарет“, „леопард“, „маркіз“, „маг“, „муза“, „неофіт“, „німфа“, „оригінал“, „оргія“, „плекей“, „сенат“, „сфінкс“, „цитадель“, „фельдфебель“ і ін.

Серед чужомовних елементів є трохи в Шевченка польонізмів („конні народів“, „не позвалям“, „еще Польска не згінела“), росіянізмів (в „Катерині“ тощо) та тюркізмів („баша“, „яничари“, „гарем“, „султан“), ужитих з стилістичними цілями.

Новотворів, що звичайно входять у процес творення літературної мови, у Шевченка, може, з огляду на оту жанрову обмеженість його мовотворчості майже немає. Ті півтора десятка слів, що їх наводить О. Синявський у згаданій праці („душеубогі“, „беззвичні“, „давньоколишній“, „хребтноносили“, „билиця“, „своєволя“, „трибратні“, „повінчання“, „тихолюбці“, „себелюби“), можна тільки з певним застереженням уважати за такі. А деякі з них просто народні слова, — як от „повінчання“ і „трибратні“: перше трапляється в селянській мові (як „подзвіння“), а друге Шевченко записав, як об'їздив Україну з доручення Археографічної комісії. Та й сам Синявський каже з приводу цих слів так: „Дуже ймовірно, що деякі з цих нечисленних новотворів Шевченкових, власне й не новотвори, що Шевченко їх десь чув.“ У всякому разі ясно, що в Шевченка не було свідомого наміру їх творити, це, можливо, були стихійні утвори, що виникли з вимог ритму та звучання (розміру), як і його алітерації та інші високовартні явища його поезійної (від „поезії“) творчості. У прозі Шевченко вжив новотворів „передмова“, „передслово“, „разномова“.

жетъ въ томъ, что поэтъ неизъяснимымъ откровеніемъ прошедшего, которое сказывается въщей душой въ настоящемъ, угадалъ ту счастливую середину между двухъ разрознившихсяъ языковъ, которая была главнымъ условіемъ развитія каждаго изъ нихъ”

(„Русская бесѣда“, 1857 р., т. III, кн. 7, ст. 140-145).

Шевченків Дбаючи про розвиток української літературної мови, Шевченко повинен був дбати й про відмінне стилістичне збагачення її. Це збагачення він розумів як органічне, без чужомовного фальшу. Його, як людину, насправді „вродилась не кацапом“ (себто від матері чула українську мову), не задовольняла мова попередніх українських письменників, що виховувалися здебільшого в зросійщеній середовищі і через те не мали органічного чуття української мови. Ось яку загальну характеристику дав він заступникам „котляревщини“. „Прочитали собі по складах „Енеїда“ та потинялись по шинках та й думають, що „от коли вже ми розпізнали своїх мужиків“. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть — неначе справді в турецькій неволі або у польського магната кайдани волочать, — от тоді й скажете, що „Енеїда“ добра, а все таки сміховина на московський шталт“... „Щоб знати людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком, а не марнотратителем чорнила й паперу. От то пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним“.*

А ось що він сказав про діяльність Гулака-Артемівського та Квітки-Основ'яненка: „Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, не чув його колись від матері, а Гулак-Артемівський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся“.**

Маючи з огляду на своє походження повний контакт з властивим українським мовним середовищем, несучи в своїй свідомості відчуття стилю української народної мови, Шевченко тонко відчував будь-який фальш у мові інших письменників. „А тепер я, — писав він у листі до Я. Кухаренка, — захожусь сердитися на тебе, отамане, на батьку кошовий. Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї християнської мови не чував, що звеш мене за кадишним (підкреслення Шевченкове) другом? Чи ж чути було колинебудь між християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть, ти, батьку, нашу християнську мову забув і доценту побасурманився.“***

* „Україна“, ч. 1-2, 1925, ст. 73.

** Там же.

*** За згадуваним академічним виданням Шевченкового листування.

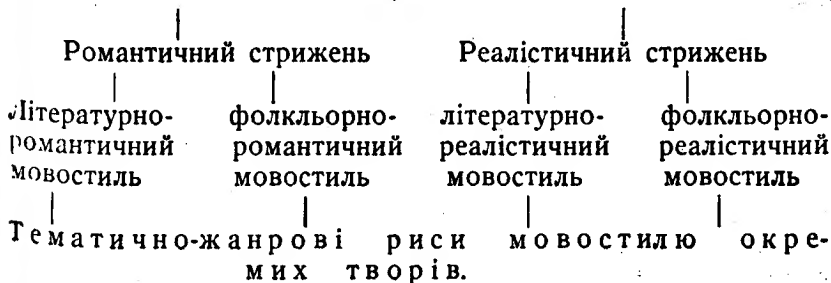
Тим то він уперше дав справді нормальні українські контексти, що якісно перевищили геть чисто всю попередню практику вживання української мови як літературної. Бо й мова романтиків, його попередників: А. Метлинського, Л. Боровиковського, М. Костомарова, ще мала в собі чимало „фальшу“, і насправді нова в них проти „котлярщини“ була тільки загальна принципова настанова на поважний стиль.

Користуючись усіма можливими на той час мовними засобами, Шевченко дав у межах основного нормального стилю української мови надзвичайно багату скалю мовостилевих відтінків.

Головні стрижні цих відтінків лежать у площинах двох методів Шевченкової творчости — романтизму (переважно ранні твори) і реалізму (переважно пізніші твори), а на їх тлі як історично-безпрецедентне в українській літературній мові багатство міняється всіма можливими барвами мовостилеві відбиття тем, мотивів і жанрів його поезії. Це багатство особливо помітне в великих його речах, таких, як „Гайдамаки“, що являють собою шедеври українського мовостилу взагалі.

Схематично загальне уявлення про Шевченків мовостиль можна показати так:

Основне тло Шевченкового мовостилу

Звичайно, таке зображення, як і всяка схематизація, чималою мірою спрощує складну картину Шевченкового мовостилу, але разом із тим вона дає змогу (як і всяка класифікація в науковому вивчанні) велику різноманітність фактів звести до меншої кількості груп типових явищ.

Основне тло Шевченкового мовостилу — це ті риси його

мови, що їх він виніс із свого соціального середовища (селянського, на той час майже єдиного властиво-українського мовного середовища), мови без будь-якого чужомовного „фальшу“ (явище історично-відносне, але на той час для української мови найтипівіше) плюс ті риси, що їх він дав від себе. Цієї основи Шевченкового мовостилю не можна визначити, але його легко відчуває і пізнає кожен, хто достатньо знає українську мову. Це те своєрідно-шевченківське, що його ніколи не сплутаєш з іншими українськими мовостиллями.

Але зате частковості його стилю, як певні визерунки на загальному тлі, визначаються легше. Полегшує тут визначення ще й те, що в цих визерунках наявні певні спільності з мовостилем ширших літературних явищ.

Так, романтичний стрижень Шевченкового мовостилю має ті риси, що ними характеризується романтичний мовостиль початку XIX ст. Цей мовостиль дав Шевченко в таких своїх творах, як „Причинна“, „На вічну пам'ять Котляревському“, „Тарасова ніч“, „Іван Підкова“, „Тополя“, „Перебендя“, „До Основ'яненка“, „Утоплена“, „Великий Лях“ тощо. Літературно-романтичні елементи в мовостилі цих творів такі, як і в мовостилі українських романтиків 20 — 30-их р.р. Це оті „стилістично-похмурі“ елементи, що їх можна відзначити в Боровиковського, Метлинського й ін. Адже початкові рядки „Причинної“ „Реве та стогне Дніпр широкий“ майже цілком збігаються своїм змістом (семантикою мовного матеріялу) з рядками Боровиковського:

Ватагами ходили хмари,
Між ними молодик блукав,
Вітри в очеретах бурхали
І Псьох стогнав і клекотав.

І таких елементів, як от „блідий місяць“, „сичі“, „русалки“, „відьми“, „ворожка“, „злодій з ножем у халяві“ тощо, у згаданих Шевченкових творах багато.

Фольклорно-романтичний мовостиль Шевченко, як і його попередники — українські романтики 20-30-их р., запозичив з українських народніх пісень. Це традиційні епітети („сине море“, „сизий голуб“, „козак молоденький“, „чорні брови“, „карі очі“ й ін.), голубливо-здрібнілі форми („русалонька“, „серденько“ тощо). Ці елементи великою мірою наповнюють мовостиль усіх Шевченкових романтичних творів (мішма з літературно-романтичним) і цілком з них складається мовостиль великих речей, написаних у душі народних

пісень, — таких, як от „Тече вода в синє море“, „Дівочії ночі“, „Ой одна я, одна“ і багато інших.

Реалістичний мовостиль характеризує вже „Катерину“. Це той літературно-реалістичний мовостиль, що його започаткував ще Котляревський в „Енеїді“. Він складається переважно з „побутових елементів“ української мови в її переважно селянському запасі (з огляду на відзначені вище історичні причини). Ось, наприклад, таке місце:

Вичуяла Катерина,
Одсує кватирку,
Поглядає на вулицю,
Колише дитинку.

Або ще:

У латаній свитиночці,
На плечах горбина,
В руці ціпок, а на другій —
Заснула дитина.

(Є в „Катерині“ й елементи романтичного мовостилю, як от „кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють“, але переважає реалістичний).

Цей мовостиль (літературно-реалістичний) переважає ще в „Москалевій криниці“, „Наймичці“, „Сотнику“, в двох „Снах“ — „На панщині пшеницю жала“ й „У всякого своє лихо“, в „Неофітах“, „Марії“, у багатьох дрібних творах, таких, як от „Садок вишневий коло хати“, „І досі сниться“ тощо.

Фолкльорно-реалістичний стиль найменшою мірою наявний у мовостилі Шевченковім. Це зачин у „Наймичці“, „Був собі дід та баба“, приповідки в „Гайдамаках“ („Де можна лантух, там торби не треба“ й ін.).

З окремих творів, що в них особливо своєрідно переплітаються два основні мовостилеві стрижні, — це „Гайдамаки“. Так, у пролозі „Сини мої гайдамаки“ наявні елементи романтичного стилю, те саме в „Інтродукції“, в „Яремі“ (фолкльорно-романтичне „Єсть карії очі“), в „Титарі“ (цікавий приклад фолкльорно-романтичного мовостилю в розмові Яреми з Оксаною), в „Третіх півнях“, в „Червоному бенкеті“, в „Гупалівщині“, в „Бенкеті в Лисянці“, в „Гонта в Умані“. Елементи реалістичного мовостилю в „Гайдамаках“ це: сатиричне місце в „Інтродукції“ („Співай про „Матрьошу“ й далі), початок „Яремо! Герш ту, хамів сину“), цілий розділ

„Конфедерати“, діялогізована частина „Свята в Чигирині“, розмова Залізняка з Галайдою, сцена з кобзарем у „Бенкеті в Лисянці“ (фолкльорно-реалістичний стиль — пісні „Гоп-гопака“... „Ой сип сирівець“). Стиль „Назара Стодола“ — це розмовний мовостиль.

З дрібніших мовостилевих явищ у Шевченковій мові треба насамперед відзначити оповідний стиль, збережений надзвичайно тонко в віршованій мові, без порушення звичайного українського словолу (без інверсій).

Це можна відзначити в „Наймичці“, в „Москалевій криниці“, в „Сотнику“ і т.ін.

Далі можна відзначити тонкий стиль любовної лірики, що для неї він використовує переважно засоби народної пісні. „Нащо мені чорні брови“, „І багата я, і вродлива я“ й ін.), мовостиль елегійної задуми („Думи мої“, „Доле, де ти...“), стиль філософської лірики („Вийде, все минає“ — пролог до „Гайдамаків“, „І день іде, і ніч іде“), бойовий стиль громадської лірики (численних творах публіцистичного характеру, як от „Послання“, „О люди, люди-небораци“, „Заповіт“ і ін.), стиль сатири („Якби ви знали, паничі“, „Сон“, „Кавказ“) чи протиронії... Цікаво, що для іронії він використовує елементи тодішнього (в російській мові) „високого стилю“ — церковнослов'янізми („Умре муж велій в власяниці“). А втім, це досить рідкісний факт і в нього: церковнослов'янізми він використовує таки для високого стилю (в поезії „Пророк“, поемі „Марія“, у наслідуваннях псалмів). Яскраве явище Шевченкового мовостилу — біблійний пророчий патос картанням негативних проявів у житті. Наприклад, в „Подражанні Іезікіїлю“:

Возглаголює пророче, сине Божий,
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята.

Або в „Осії глава ІУ“:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!

Оце ще не всі дрібні відтінки мовостилу Шевченкових поезій, всіх тут не можна вичерпати.

Прозового мовостилу Шевченко не дав. Ті невеличкі тексти, що їх він залишив у формі передмови до „другого Коб-

заря" та „Післямови" до „Гайдамаків", написані в чужому для нього стилі — в стилі „мовної котляревщини", бурлескних „писульок". Але варті уваги в цьому розумінні — в розумінні прозових спроб його листи, писані українською мовою: вони свідчать про його здібності „прозового стиліста". А пише він в листах різно — як до людини. У листах до Квітки-Основ'яненка переважає в нього чутливість в дусі стилістичних уподобань адресата. До Лизогуба (а з ним він поведився з певною обережністю та з навмисним святенництвом) він писав як релігійна людина. Ось уривок з листа до нього (1. II. 1848 р.): „Прочитав я вдруге вже о скорбі вашій, о вашій Лізі. Що маємо робити, коли того Бог хоче? Давид добре сказав: Кто возглаголет сили Господні: слишаци сотворит вся. Будемо плакати і радити і за все те хвалить милосердного Бога“...

Його листи до Якова Кухаренка та до (наприклад) Максимовички позначені жартом, але ці жарти різні — до першого він звертається в тоні бурлеску, бо й сам Кухаренко, як знаємо, належить до гурту „вульгаризаторів", до другої — з відтінком флірту та жартівливого залицяння. Ось одне місце з листа до Я. Кухаренка: „...Отамане! Шкода, що в тебе руки не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно добре було б... Проклятуща ота справа, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки очі заплющу, вареник так тобі й лізе в очі: перехристюся, заплющу очі, а він знову — хоч „да воскреснеть" читай“... А в листі з 26.XI.1844 р. (до Кухаренка ж таки) є навіть такий вислів, що його не можна й написати тут.

І, навпаки, до М. Лазаревського, до В. Шевченка, до братів він пише без найменшої вульгаризації: це все поважна ділова мова, витримана від початку й до кінця. Але через те, що Шевченкові листи не були надруковані, вони не вплинули на розвиток української прози. Це тільки блискучі зразки епістолярної прози, що не вийшли поза межі Шевченкового індивідуального вжитку.

Значення Шевченкової мовотворчості в історії української літературної мови.

Величезне значення Шевченкової літературної і мовотворчої діяльності зрозуміли ще його сучасники, такі, як Квітка-Основ'яненко, що йому аж волосся „настовбурчилось", коли він уперше читав Шевченкові твори, як М. Костомаров, якому здавалось, що Шевченкова муза роздирає завісу народного буття, як, на-

решті. П. Куліш, діяч, що з найбільшою свідомістю сам працював в українському мовотворенні, у своєму епілозі до „Чорної ради“ (1857 р.), Куліш писав, що Шевченко „в українській мові створив чи, краще сказати, знайшов такі форми яких до нього ніхто й не передчував... У його віршах мовна наша зробила великий поступ, що його звичайно робити спільними зусиллями народ та ще й упродовж довгого часу.“

Ці Кулішеві думки підтвердив пізніше дальший розвиток української літературної мови: цей розвиток ішов напрямком Шевченкової мовотворчості, тільки розширювався щодо охоплення більшої кількості мовних жанрів, збагачуючись у зв'язку з цим відповідними відтінками мовостилю. Авторитет Шевченкової мови визнали беззастережно всі українські землі, навіть ті, для кого ця мова формально була досить далека (західні землі). Ба більше: з неї хотіли робити всеосяжне знаряддя для всіх випадків (жанрів) культурного мововжитку, вимагаючи, наприклад, від газетних працівників початку ХХ віку на Наддніпрянщині й Кубані, щоб ті писали „Шевченковою мовою“. Це була хибна вимога, але вона свідчить як „психологічне“ свідчення (поряд із фактичним значенням) про те, що Шевченко, справді, був найбільшим творцем української літературної мови.

ПАНЬКОВА КУЛІШЕВА МОВА

Пантелеймон Куліш, як один із кирило-методіївців, стояв на їхній мовній позиції, себто прагнув створення всеосяжної щодо жанрів культурного мововжитку літературної мови, хотів „виробити форми нашої мови на послуги мислі всечоловічій“. Але на цьому загальному історичному тлі його творча індивідуальність вирізняється своєрідними тенденціями та досяганнями. Ніхто бо з-поміж його товаришів кирило-методіївців не заходжувався коло мовної справи так свідомо, ніхто не мав таких, як на той час досить високих, науково-філологічних даних і так наполегливо та багато не працював над українською мовою, як він. З огляду на це він мав повне моральне право сказати наприкінці своєї діяльності:

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мів (?) людських принижену, забвену
З народніх уст узять і в перло возвести.

(„До Ганни Барвінок”)

Практично Куліш охопив у своїй мовній діяльності такі жанри: перенесений в літературу жанр думи (епопея „Україна“), перенесена в літературу казка („Пів півника“), історичне оповідання („Орися“), історичний роман („Чорна Рада“), історичну поему („Великі проводи“), історично-побутову поему-ідилію („Настуся“), драматичну поему („Магомет і Хадиза“), драму („Байда князь Вишневецький“ і ін.), історично-наукове „оповідання“ як перші зразки української наукової прози („Історія України од найдавніших часів“, „Хмельницина“ й ін.), літературно-критична стаття („Чого стоїть Шевченко яко поет народній“), а також перекладав твори світових письменників: Шекспіра, Шіллера й інших.

Користуючись для творення української літературної мови тими самими джерелами, що й інші видатні кирило-методіївці (Костомаров, Шевченко), Куліш по-своєму визначив вагу окремих джерел, підпорядковуєчи їх завданню створення „вищого смаку.“ Хоч народну мову вважав за основне джерело („Щодо протонародньої речі, то то ґрунт усьому, і без неї нічого не вдієш“), але практично більшої ваги надавав фолькльорній мові та — в пізніший період своєї діяльності — іс-

торично-успадкованій церковнослов'янщині. Так, про користування мовою українського фолкльору він написав у листі до Милорадовичівни 1858 р.: „Я краще од Вас пишу по-нашому; не думайте ж, що так мені се й далось без праці. Употім читаю було пісні, поки в мене в пам'яті остануться“.* вплив фолкльорної мови виразно знати в мові його літературних творів. Так, у пісенно-фолкльорному стилі оформлено на його „Орися“ — у діялозі („моя дорога — до чийого порога, моя стежечка — до чийогось сердечка“) і в авторській мові („головку схилила“, „поцілував у тії губоньки“ і інші голубливі форми). У казках його („Циган“, „Пів півника“) дана свідома стилізація під мову народних казок („Бу собі колись якийсь то циган“, „Була собі колись гарна курочка“). Чимало елементів фолкльорної мови в тексті „Чорної Ради“, особливо виразно знати вплив мови дум.

„Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і витки од людей вимагати, жіпок та дівчат козацьких, міщанських і посполитих безчестить і мордувати, людей серед зими по хомках льодових у плуг запрягані в жидам приказовали їх бичувати й поганяти, щоб на один сміх і наругу в плугом орали й рисовали.“

Але найцікавіше, що Куліш характеристичні засоби фолкльорної мови переносив навіть у свою наукову мову. Ось як краве в цьому розумінні місце з його „Хмельнищини“:

„Тоді то єзуїти по Україні ликували; тоді то орендарі на орандах що-хотя творили... Которий козак перед орендарем шапки не зняв, вже його хопали, сядили й голову за той бунт стинали або перед орандою вішали“... „З міщанами вони (козаки, В. Ч.) за торги й ярмарки почасти билися; попившись у городах, по базарах розбешаками буяли, великий бешкет людям чинили, чесних міщанок ледачими словами зневажали, а як коли то й вічним соромом окривали на переходах по селах людей неоружних, смирних обижали-розоряли і все те що й жовніри, творили, тільки віри не займали.“

Це, як бачимо, виразний мовостиль дум з покладенням дієслівного присудка на кінець речення. Навіть ритмо-мелодика дум збережена в цьому тексті.

Своєрідність Кулішевого ставлення до елементів церковнослов'янської мови в тім, що він розширив її поняття до обсягу „староруської мови, залучивши до неї й „форми рускаго языка, которія выработались въ удѣльномъ періоді отечественной исторіи“. Це джерело згодом, уже в 70-80 рр. набуло в нього великої ваги, коли він, як колись Шишков

*О. Дорошкевич. „П. Куліш і Милорадовичівна“. „Слово“, Київ, 1925 р.

російській мові, став уживати його трохи чи не за основне джерело.

Оце ж уже тепер, поважні німці, знайте,

Що джерело мове живить наш руський дух, —

писав він у віршованій передмові до „Позиченої кобзи“. І право на використання цього джерела мали, на його думку, не стак росіяни („новороси“), як українці, ці нащадки давніх „киян“. А як давню українську мовну культуру використовували ще й поляки, то він казав, що треба і від поляків це відібрати. „Як більш читатимете по-нашому, — писав він у згаданому вже листі до Милорадовичівни, — то побачите, що наша мова із протонародньої ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із святого письма, а також із обох словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської.“

І в своїх писаннях, белетристичних і науково-прозових, навіть приватно-ділових (як от листи) він, справді, рясно вживає церковнослов'янізмів та росіянізмів. Особливо багато їх у пізніших його писаннях, як от у „Позиченій кобзі“, „Дзвони“, в поемі „Сковорода“ тощо. Можливо, що в цьому позначився вплив його роботи над перекладом Біблії, чи, як казав Драгоманов, йому „памороки забили пророки“.

Але й у цих перекладах він не завжди вмів їх до речі вживати. „Куліш, перекладаючи святе письмо на українську мову, — писав І. Франко, — не вмів ніколи знайти границі між народною і церковною мовою, і скрізь уживав такі слов'янізми, як „рече“, „глагола“ і т. ін. А поруч із тим ішла чудернацька українізація імен власних, таких, як „Мусій“ замість „Мойсей“, „Оврам“ замість „Авраам“ і „Сруль“ замість „Ізраїль“.*

Ось деякі з Кулішевих церковнослов'янізмів: „хлад“, „благо“, „(о)лжа“, „мрак“, „возвістить“, „они“ (вказівний займенник „ті“), „да возвеличиться“, „поставить во главизну“. Навіть слово „життя“, що його вживали романтики 30-40 р.р., показалося йому вульгарним, і він замість нього вживає слово „жизнь“.** Уживає він слово „мечта“ і навіть такий характерний для російської літературної мови вигук, як „уви“...

Ці елементи страшенно архаїзували його (Кулішеву) мову і звучали прикритим дисонансом у загальній орієнтації укра-

* „Нарис історії українсько-руської літератури“, у Львові, 1910 р., ст. 122.

** Хоч тоді цього слова вживали й інші, напр., І. Нечуй-Левицький.

їнського мовотворення на народну мову, робили його стилем якимсь старомодним проти нових, свіжих засобів, хай то були й „ковані слова“ (неологізми) чи етранжизми (про це в нас мова буде далі). А як узяти до уваги ще й те, що з Куліша був усупереч дуже поширеній серед дослідників думці важкий стиліст, такий, що не йде, на нашу думку, ні в яке порівняння не то з Шевченком, а й з такими не першорядними письменниками (поетами), як Руданський, Щоголів, тоді можна сказати, що великою мірою в неуспіхові багатьох його творів (віршованих), у зменшенні історичної ваги їх заважила саме оця його мова.* Візьмімо будь-який уривок з його пізніших писань, щоб цього пересвідчитись.

Отечество собі грунтуймо в ріднім слові:

Воно одно від пагуби втече,

Піддержить націю на предківській основі...

Хитатимуть її політики в отще!

Або:

Молюся вам, воістину блаженні,

На осіяних правди висотах...

Про ці церковнослов'янізми можна б сказати словами Івана Огієнка, що це „старі латки на новому вбранні“ української літературної мови.

Та чи не найпоказовіший „зразок“ його несмаку стилістичного вживанні церковнослов'янізмів — його листи до Милорадовичівни. Не зважаючи на те, що це були листи любовного характеру, у них він так густо пересипає свою мову церковнослов'янізмами, що це (разом із навчальними думками) робить їх схожими на якісь церковні проповіді. Ось окремі вислови з них: „Да воскресєть же рідна наша словесність і да расточатьєсь вразі її.“ „Радуймося ж серцем і благодарім Богові, що дав нам зрозуміти ціну сьому сокровищу.“

Цим таки, либонь, можна пояснити й те, що ніхто з письменників того часу не пішов Кулішевою стежкою, за винятком, може, тільки Кониського, що в своїй „Проповіді на горі“ вжив церковнослов'янізмів, але й у цьому творі вони були тематично вмотивовані.

*Він знав мову свого часу, цього не можна заперечувати. Але знання мови стилістично-доцільне її використання — це явища різні. З практики мовного життя можна згадати не один факт, коли найкращі знавці і навіть фахівці мови дають стилістично-незграбні тексти.

Побіч цих основних джерел Куліш частково вдавався до новотворів. Але його новотвори були дуже обережні, і його „кування“ слів має меншу питому вагу в його мовотворенні, аніж те думали декотрі з його сучасників (Горленко). Його метод „кування“ в основному зводиться до небагатьох раз-у-раз повторюваних засобів, а саме: а/ складання пнів (найчастіш у прикметниковій формі — „тяжкодумен“, „тихострунний“, „всьогосвітній“, „світоіскрявий“, „людожерні“); б/ використання іменникового наростка -ощі („відрадоші“, „староші“, „солодоші“); в/ утворення прикметникових форм від іменників, таких, як „погибний“ „темрявий“, „дугастий“, „вітласта“, „дивовижний“, „недужний“, „потопний“, „баснословний“ (з рос. м.), „безужитний“, „байдужний“ (від прислівника), „вимвоний“; г/ утворення від прикметників іменникових форм („смертники“, „безсмертники“, „півночник“, „розумники“, „ницаки“, „переважники“); д/ такі „сміливі“ неологізми, як „небовці“, „спонука“, „надихання“ (надхнення), а також безнаросткові іменники: „себелюб“, „вдовіл“, „кив“, „гид“, „гаяття“, „пробуд“, „нетям“, „воскрес“ (воскресіння), „подих“, „осуд“, „попуск“, „прокид“, „присвят“.

Отже, як бачимо, за винятком останньої групи „сміливих“ новотворів, всі інші — це майже не новотвори як такі, а те, що більше належить до поетичної творчості і що його можна знайти трохи чи не в усіх поетів.

Із сказаного про церковнослов'янізми та росіянізми в Кулішеві мові знати, що йому була чужа пуристична (в розумінні демократичного пуризму) тенденція. Тим то він досить вільно вживав і етранжизмів, як про це свідчить наявність їх у його текстах, а також ось це висловлювання з пізнішого часу в одному листі до Л. Глібова з 1890 р.: „А що пишете про чужомовні слова, так згадайте, що греки надали через латинців усім народам такі назви, про які тепер дбаєте, передали греки й латинцям ще за їх варварства, а ті, вибившись із дикого побуту, надали іншим варварам, що позирали на них ізнизу вгору, бо й ляхві, й москві, і нашій татарві. Англійську мову прошпиговано чужоземними словами над усяку іншу, а проте вона пішла вгору високо. Аби духа мови не зопсувати, аби слово дзвонило гарно в нас у бандурній струні, дак je prends mon bien partout, ou je le trouve.“

Оці дані й визначають місце Кулішевої мовотворчості в історії української літературної мови. Найбільший його досяг у белетристичній мові — мова „Чорної ради“, що в ній

він дав першу вдалу спробу історичного змістом і мовистилем роману. Велика тут його заслуга в тім, що він знайшов джерело (хоч і не цілком самостійно, бо це зробив був і М. Костомаров у своїх історичних п'єсах) творення історичного кольориту в новій українській літературній мові. Це джерело — мова козацьких літописів та документів козацької доби. Другий його досяг — інтенсивні спроби наукової української мови.

Але, взагалі кажучи, його мову псувала надмірна орієнтація на фолкльорну та „староруську“ мови. Загалом же його заслуги в історії української літературної мови дослідники досі перебільшували. І хоч ще І. Франко (після Драгоманова, що, як уже казано, не похвалив його „староруської мови“) обмежував вагу його мовних досягів, поставившись критично до його перекладів Біблії, виправляючи мову його перекладів з Шекспіра та відзначивши, що „Куліш, крім живого язикового чуття, як артист, не мав ніякої філологічної освіти“), але високе поцінування Кулішевої мови не заперечено авторитетно ще й досі. Так, наприклад, Олена Курило, уже в 20-их роках ХХ ст. у своїх „Увагах“ писала: „Надто висовую Кулішеву мову в перших п'ятьох розділах його „Історії“: „Історія України од найдавніших часів“, „Первий період козацтва“, „Хмельницина“, „Виговщина“. Це найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають собі рівних в українській прозовій літературі“.* І це писано тоді, як уже були багато вищі зразки української наукової мови в писаннях Б. Грінченка, С. Єфремова, А. Кримського й інших діячів періоду 1905-17 рр! Сама ж вона відзначила далі в текстах своїх „Уваг“, порівнюючи переклади з Біблії Морачевського й Куліша, його невміння обминати навіть у цих примітивних текстах активні дієприкметники! Коли Морачевський писав „І бачить, що усі у тривозі, і плачуть, і кричать дуже“, Куліш давав таке: „І бачить тривогу, і плачущих, і голосящих гучно“.**

А в тім, це й зрозуміло: О. Курило сама орієнтувалась переважно на фолкльорні джерела, як це знати хоч би з її „Початкової граматики української мови“.

* Ми вище сконстатували протилежне явище в Кулішеві мовній діяльності — відносно добрі, як на той час, знання і брак мовного чуття.

** „Уваги до сучасної української літературної мови“, Київ, 1925 р., ст. 6.

*** Теж, ст. 18.

МОВА „НАРОДНІХ ОПОВІДАНЬ“

МАРКА ВОВЧКА

Марко Вовчок, як відомо, прийшла в українську літературу через етнографію та фолкльор, що ними вона захопилася була під впливом свого чоловіка О. Марковича. „Авторь, — писав про неї П. Куліш, рецензуючи „Народні оповідання“, — трудился какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ“*

Працюючи над піснями, Марко Вовчок, як про це свідчить на підставі відомих йому даних В. Доманицький,** вибирала з них „слова, оригінальні, типічні вислови і з того складала словника.“ У цьому свідченні ми маємо вказівку й на метод, яким користувалася в цій роботі письменниця, — це був метод добору оригінального, „типічного“. Отим то й мова у неї, в фолкльорній її частині, вийшла незвичайна, сказати б. до деякої міри спеціально препарована, із згущеними, перебільшеними особливостями пісенної мови. Але, не зважаючи на це, її мова не справляє враження нереалістичної мови через те, що, з одного боку, і мова самого джерела — народних пісень має не який інший, тільки реалістичний у специфічно-фолкльорному пляні характер, а з другого — ...з неї була першорядна стилістка, і користувалася вона цим джерелом з великою умілістю. Ця її умілість особливо впадає в око, як порівняти її тексти з „фолкльоризованими“ текстами П. Куліша або її епігонів чи взагалі пізніших письменників, що, як і вона, вдавалися до цього джерела — до української пісенно-фолкльорної мови. Що фолкльорні елементи своєї мови вона брала з пісень, а не з інших фолкльорних жанрів, про це свідчать насамперед голубливо-здрібнілі форми, характерні якраз для мови української народної пісні: „старенька“, „молоденька“, „укупці“, „Василько“, „серденько“ і багато-багато інших, а також цілі ремінісценції. Вона, як і Куліш, перенесла пісенно-мовні форми до прозової мови, і з того в неї утворився своєрідний мовостиль, що, прямо можна сказати, зачаровував сучасників. Згадаймо захватний відзив про

* „Русскій вестник“, 1857 р., XII, ст. 234.

** В. Доманицький, „Марко Вовчок“, „Діло“, ч. 181 за 1909 р.

її мову Т. Шевченка. „Он (Марко Вовчок, В. Ч.) один владѣть нашей рѣчью,“ сказав він якось І. Тургеневу.* А Кулішеві „дух займавсь“, коли він читав її оповідання, бо „так зрозуміла вона красоту нашого слова, наче піснею заспівала.“** Справді, як бачимо, вона таки піснею заспівала!

Фолкльорні елементи у мові Марка Вовчка були, на нашу думку, вирішальні, але не тільки з самих цих елементів складалася її мова: друга складова частина її мови взята з розмовно-побутової селянської мови, переважно в жіночій її відміні.***

Про те, що письменниця звертала увагу й на розмовно-побутову мову, свідчить не один факт із її біографії. Так, В. Доманицький у згадуваній уже праці розповідає, що Марко Вовчок, живши на Україні, „ходила між люди на базар, розпитувала людей про все, що її цікавить, записувала пісні, прислів'я, приятелювала з простими людьми“. Син її Богдан Маркович згадував про те, що постійними гостями у Марковичів були „простолюдини и в особенности женщины“, а жила вона на селі „у селянській хатці“. Елементи цієї (розмовної) селянської мови виявляються насамперед у її правдивому (реалістичному) діялозі, що немов живцем вихоплений із „живого“ селянського побуту. Цікаво порівняти її „белетристичний“ діялог із дослівним записом мови її куми-селянки, що зберігся в одному з її листів до чоловіка (з 1857 р.). Ось він. „Дивлюсь — це моя кума з Преварок. „Кумонька ж моя мила, люба, дорога!“ — каже, обіймаючи мене. — „Бачу я — ідете. „Це моя кумонька“, думаю. Ясно, що це ота, що про неї вже казано, характерно-жіноча мова, а паралелі до неї можна знайти на будь-якій сторінці Вовчкових творів.

Проте ці елементи відбилися не тільки в діялозі, а й в авторчинім супроводі до нього, і саме цей контекст, а не взятий „живцем“ із побуту діялог — найхарактерніше в її методі використання розмовної народної мови. Для неї, як і для всіх українських письменників того часу, найважливішим (і найважчим) моментом у літературно-мовотворчій роботі було зав-

* „Кобзар“, у Празі, 1876 р., ст. VI.

** Лист до Михорядовичівни з 1857 р.

*** Така мова на селі, справді, є, вона прикметна більшою проти чоловічої мови архаїчністю, наявністю устійливих характерно-жіночих зворотів, як от „пешко моя“, як постійне „божкання“ тощо. Це той „женственный способ выражения“, що на нього звернув був свого часу увагу Гулак-Артемовський.

дання подолати розмовність, діалогічність „основного джерела“, бо українська народна мова жила тільки в розмовній функції з характерними для цієї функції особливостями — еліптичністю та сурядністю синтаксичних конструкцій, неунормованістю словолоду тощо. Найбільші ці труднощі були тоді, як ішло до створення логічно-впорядкованого описового українського контексту. І Марко Вовчок, власне кажучи, цих труднощів не пододала (як це сталося і з Квіткою), бо вона пішла лінією найменшого опору — діалог перетворила на монолог, побудувавши свої твори в жанрі *Ich-Erzählung* у, що в ньому якраз найдоцільніший вислів розмовний. Такі побудування, як от „сiju сама у дівочій, сумно, тиша така,“ дуже до діла в „оповідному“ супроводі до діалогу, та вони не досягають того мовного жанру, що про нього тут мова, — описового. Що вона була неспроможна створити описовий контекст, про це свідчать її спроби в „Листах із Парижу“ (друковані 1863 р.).

Найвиразніше дала вона ці спроби в перших двох листах. Проте і в них вона раз-у-раз збивається на оповідь, що виявляється почасти в реторичних окликах („Скільки гарних молодлиць!.. Скільки ще столиків!.. Скільки слуг!.. Скільки газет!.. Скільки розмов!..) та запитаннях („Що ще треба влічувати? Якого тут палаців!.. Якого через ріку мостів!.. Якого квітничків!..), але найвиразніше — в слідах, так би мовити, мовно-жестового супроводу („От навалена... гора ложок; от крамниця .., от кафе ... он далі повивішувані гравюри; а ось на ріжку ...дівчина ...“). Крім того, і в цій її мові багато здрібнених форм — „квітнички“, „рожечки“, „лучечки“.

Цікаві в цих листах її термінологічні спроби, але про це мова буде далі, в розділі про „ковані слова“.

Маркова Вовчкова манера вплинула — і треба сказати потужно! — на багатьох українських письменників другої половини XIX ст., а серед них і на таких видатних діячів у царині мовотворення, як Кониський, Нечуй-Левицький, П. Мирний, а поза межами Наддніпрянщини — на Федьковича.

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ УКРАЇНСЬКОГО МОВОТВОРЕННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ВІКУ

Несприятливі умови для розвитку української літературної мови тривали в другій половині ХІХ в. далі. Найбільша перешкода в цьому процесі — поділ української мовної території між різними державами в цей час ще збільшилась, бо Угорщина, здобувши в рямцях Австро-Угорщини майже самостійність, дужче відгородила Закарпаття від Галичини, Росія теж посилила кордон між Західньою Україною та Наддніпрянщиною й Кубанню. Внаслідок цього утворились дуже відмінні політичні й культурні умови для різних частин українського народу, а це призвело до нерівності, ба й розбіжностей у процесі мовотворення.

Заборони української мови Особливо болюче відбилися в Росії і боротьба з ними. У цьому процесі заборони української культурної діяльності в Росії, що позбавили (після деякої полегкості в другій половині 50-их років, коли люди заговорили були навіть про відновлення політичної автономії України*) основну частину українського народу найелементарніших людських прав. Першу заборону приніс 1863 рік, коли міністр Валуев видав обіжник, облудно покликаючись на якесь „більшинство малороссіян“, що нібито „весьма основательно доказывают, что никакого особаго малоросійскаго языка не было, нѣтъ и быть не может“.** Цим обіжником заборонено саме ті царини українського культурного мововживання, які найдужче могли б сприяти поширенню української літературної мови серед українських народних мас та молоді, і залишено тільки вузьку царину красного письменства. Валуев наказував цензурним комітетам „щоб до друку дозволяли тільки ті твори цією мовою, як

* „От-от, не за горами, панове, політична свобода й автономія України“, говорили персонажі повісті О. Кониського „Юрій Горovenko“, що в ній з документальною майже точністю зафіксовані ці настрої. Про це ж писав і М. Костомаров у своєму листі до Герценового „Колокола“ (1860 р.).

** За „Історією українського письменства“, т. II, С. Бфремова, ст. 47.

належать до царини красного письменства, а книги духовного змісту, як також навчальні й узагалі призначені для початкового читання народу, забороняли.* Року 1866 знову була видана додаткова інструкція, а нею наказувано вже брати на попередню цензуру геть чисто всі українські видання, бо вони, мовляв, усі „не без свого роду тенденцій“. А як і цього було не досить, щоб здушити український рух. (бож на початку 70-их років він знову виразно пожвавішав), то року 1876. з царського наказу скликано „особое совѣщаніє“ в складі міністрів Тімашова й Толстого, шефа жандармів Потапова і „тайного совѣтника“ Юзефовича, і внаслідок цього появився новий, т. зв. Емський указ, що поставив ще більші перешкоди розвитку української літературної мови. Цим разом заборонено: а/ театральні вистави і прилюдне читання українською мовою, як також і друкування цією мовою текстів до музичних нот (це закривало один з найефектовніших шляхів поширення літературної мови серед широких мас); б/ переклади українською мовою (що, як відомо, відіграють велику роль в удосконалюванні молоді літературної мови); в/ довіз із-за кордону без окремого на те дозволу головної управи в справах друку будь-яких книг та брошур, видаваних за кордоном українською мовою (цим дужче розривано всеукраїнську єдність процесу, бож через це на Наддніпрянщину не могли потрапляти західньо-українські видання).

Року 1881 цей указ удруге був розісланий губернаторам, але з додатками, а в тих додатках був деякий попуск, бо з під заборони вилучувано словники та драматичні твори. Тільки ж разом заборонювано влаштовувати „спеціальні малоруські вистави“. З огляду на цей попуск початок 80-их років видається якоюсь „відлигою“ (вислів С. Єфремова) серед лютої зими, і цією відлигою не забарилися скористуватись найактивніші українські діячі того часу — О. Кониський, М. Старицький, що саме цими роками розгорнув найдужче свою діяльність, Олена Пчілка, трохи пізніше — Б. Грінченко. Цікаво, що М. Старицький та Олена Пчілка зуміли видати навіть переклади (творів Шекспіра, М. Гоголя), дарма що заборона на них залишилася в повній силі. Щоб це зрозуміти, треба згадати, що царська бюрократія, будши жорстокою, разом була й підкупною і за хабарі могла об-

* За „Історією українського письменства“, т. II, С. Єфремова, ст. 47.

минати навіть царські укази. І саме так доводилось іноді читати українським діячам. Показова для цих років статистика українських видань. Якщо роками 1877 та 1879 вийшло тільки дві книги, року 1888 — ні однієї, то роками 1881 — 83 — аж 75 книг. Але ця „відлига“ тривала тільки до 1883 року, а тоді цензура знову зробилась непідкупною, забороняла зокрема, Кулішеві переклади Шекспірових творів, Ніщинському — „Одісеї“, а як ці твори були видані за кордоном, їм не дозволено ввезти в Росію. Ба більше: забороняли тепер під різними приводами навіть дозволені типи творів. Так Кривницькому заборонили були п'єсу тільки за те, що в ній інтелігенція розмовляла по-українському, бо, мовляв, такої інтелігенції немає. На заборону творів із життя інтелігенції скаржився на всеросійському з'їзді театральних діячів М. Старицький. „1889 р. — казав він, — цензура почала забороняти вистави не лише драм із життя інтелігенції, але й купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них (у драмах) фігурує сурдут.“* Дитячі твори забороняли мотивуючи тим, що „діти повинні вчитись по-російському“.

Ясно, що таке звужування українського мовного процесу досягало своєї мети, бо не допускало до головного в українському мовотворенні — до того, щоб усі суспільні верстви й усі покоління в усіх можливих формах при звичаювались до нової мови. Згадані ж „цензурні“, як і взагалі так чи так відомі заборони — це тільки те, що випадково збереглося для історії, насправді їх було більше, а серед них багато й таких, що навіть

* Проте треба сказати, що саме театр у 80-их роках проломив був значно заборони. Як року 1880-го дано право генерал-губернаторам дозволяти українські вистави, то цим скористувалась трупа Ашкаренка (з ініціативи М. Кривницького, що був у її складі). Потім утворилася трупа братів Тобілевичів, що дали блискучий розвиток українському театру другої половини XIX ст., коли виступали були, крім самих братів Тобілевичів (М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий), ще такі блискучі акторки, як Запцьковецька, Затирич та інші. Правда, їхня діяльність могла поширюватись тільки на Лівобережну Україну та Кубань, бо київський генерал-губернатор Дрентельн не допускав їх до Києва, ні взагалі на Правобережжя (в межах т. зв. Південно-західного краю) аж до своєї смерті в 1888 році. Тільки новий губернатор Ігнат'єв дозволив 1888 року на українські спектаклі в Києві, спочатку на один рік, а від 1893 року вже без такого обмеження. Велику роботу проробили тоді різні дрібні трупи, що їх у 90-их роках було понад 70.

затрачені для історії, і український народ ніколи про них не буде знати. Та й не тільки про офіційні заборони у вузькому розумінні треба тут говорити. Треба відзначити й те, що українська літературна мова на Наддніпрянщині в цей період була фактично позбавлена всіх, які тільки можуть бути, нормальних умов розвитку — політичних, культурно-побутових, психологічних, всієї тієї атмосфери, що без неї мова не може „існувати“. Адаже навіть М. Костомаров, що, як відомо, на схилі свого віку не мав віри в повний розвиток української мови і хотів зберегти її тільки для „хатнього вжитку“, не міг не скрикнути розпачливо: „Ледве чи ще є на світі мова, нещасніша за українську!“

Хоч 90-і роки принесли були знов деяке полегшення і українські діячі, скористувавшись цим, знов розвинули були досить помітну діяльність (див. розділ „На межі двох століть“), та юридично й фактично* всі ті обмеження мали силу аж до 1905 року, коли українське слово „самовільно“ вийшло на ширший шлях. З цієї історичної дати й є фактично кінець найтяжчого в історії української мови на Східній Україні періоду, коли точилася боротьба за саме її існування.

І цю боротьбу й треба відзначити як свідоцтво великої життєвої відпирности українського народу, зокрема його передової частини — інтелігенції. Ця інтелігенція, діючи легально й нелегально (в нелегальних „громадах“: київській, одеській, полтавській), використовувала всі, іноді найменші можливості, уперто перемагала страшні перешкоди і творила нове життя українського народу. Найбільше було зроблено в двох напрямках: а/в напрямку піддержки українського національного руху в Галичині і б/в напрямку наукової оборони українського народу та, зокрема, його мови. Останнє виявилось, з одного боку, в розбитті „теорії“ Погодіна-Соболевського про неспокоєвність українців на Наддніпрянщині (М. Максимович, В. Антонович, О. Потебня, А. Кримський) і, з другого — в вивченні української історії, етнографії, фолкльору (праці „Юго-Западного Отдѣла Русскаго географическаго общества“) та мови (праці О. Потебні — „Замѣтки о малороссійскомъ нарѣчїи“ й ін., К. Ми-

* Бо й у 90-их роках з 230 поданих на цензуру рукописів дозволено тільки 80, року 1895 спеціальним обіжником головної управи в справах друку заборонено будь-що видавати українською мовою для дітей, року 1899-го заборонено українські переклади творів Пушкіна, а 1902-ого — М. Гоголя.

хальчука — „Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной Россіи в связи съ нарѣчьями Галичины“, 1877 р., П. Житецько — „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчя“, 1876. О. Огоновського — „Studien auf dem Gebiete der Ruthenische Sprache“, 1880 р., А. Кримського й інших).

Велике значення мала для оборони українського народу закордонна місія М. Драгоманова, що викривав перед широким культурним світом московську політику заборон на Україні, а також зробив у своїх закордонних виданнях, як побачимо далі, перші серйозні спроби творення української наукової мови.

Боротьба за українську літературну мову в Західній Україні. На Західній Україні, особливо в Галичині й Буковині, конституційний лад Австрії в другій половині XIX ст. дав чималі можливості для розвитку української літературної мови.

На жаль, самі українці не зразу скористалися ними, не зразу стали на ґрунт народної мови і цим звернули далеко назад супроти того, що зробили галицькі романтики 30 - 40 р.р. У 50 - 60-их роках тут узяли були голоскофіли, що користувалися в культурному житті мертвою „язичієм“, а мову народну зневажали, називаючи її мовою „пастухів та свинопасів“ (Зубрицький). Москофіли захопили в свої руки основні громадські установи — „Народний дім“, „Галицько-руську Матицю“ й ін. Москофільськими були такі видання й діячі другої половини XIX ст. в Галичині: „Семейная бібліотека“ (виходила 1855 р., редагував С. Шохвич, співробітники — Я. Головацький, І. Раковський, Духнович, Д. Зубрицький); „Церковная газета“ (виходила 1856-58 р., редагував І. Раковський); „Слово“ з додатком (виходила 1861-87 р., ред. Б. Дідицький); „Пролом“ (виходила 1880-82 р., ред. О. Марков); „Новий пролом“ (виходила 1883-1887); „Червоная Русь“ (1888-91 р.) і інші. Це був фактично агентурний, ворожий українському визволенню напрям, фінансований від російського уряду,* що прагнув русифікувати українські землі, пропагував російську літературну мову (стаття в „Слові“ — „Въ одинъ часъ научить малорусину по Великорусски“), і в історії української літератури.

* Правда, М. Драгоманов пояснював москофільський рух у Галичині ще іншими причинами, зокрема польським засиллям, але втручання російських чиновників таки було, та ще й тривало аж до 1917 р. (граф Бобринський і ін.).

турної мови його можна згадувати тільки як одну з перешкод. Найдовше (бо аж до подій 1939 р.) держалось московфільство на Закарпатті, зробивши собі провідну постать з Духновича.

Але з цим антинароднім і антинаціональним напрямком повели боротьбу всі здорові сили українського народу. На галицькому ґрунті багато заважив у цій боротьбі вплив українського руху на Наддніпрянщині, що появив уже тоді геніальну творчість Т. Шевченка, і Шевченків „Кобзар“ зробив тут чи не найбільше. Про це свідчать численні дані, зокрема спогоди сучасників-галичан. Ось як згадував пізніше про це В. Барвінський:

„Вихопившись із школи, збиралась потай миру тихо молода громада, мов у другу школу, щоб почути свого вчителя і батька.“ О. Терлецький писав: „Новий нечуваний світ отворився нам із „Кобзаря“, і молоде незопсоване серце відразу полюбило його. Зовсім інакше показався нам тепер мужик. Погорджений і зневажений донедавна, він нараз піднісся на висоту ідеалу“...*

Є непрямі дані й про те, що Шевченко був один із тих наддніпрянських діячів, що поставилися критично до московфільської мовної „політики.“ Це можна твердити на підставі статті відомого російського революціонера того часу Г. Чернишевського „Национальная безтактность“, що була надрукована в „Современномъ обозрѣніи“ за липень 1861 р., а написав її Чернишевський на підставі начебто Шевченкових інформацій чи думок.

У цій статті Чернишевський називав галицько-московфільську мову „ломаннимъ языкомъ, смѣсю мѣстнаго галиційскаго нарѣчія съ нашимъ (рос. — В. Ч.) литературнымъ и съ церковнославянскимъ“ і запитував: „Зачѣмъ вы выдумываете себѣ особенное ломанное нарѣчіе, отдѣляетесь отъ общей малорусской литературы? Наши малороссы уже вырабатали себѣ литературный языкъ, несравненно лучшей“.**

Ці ідейні настави заходилася здійснювати на галицькому ґрунті передусім молодь, що зорганізувалася в „Молоду Русь.“

Однією з перших ластівок цього руху була газета „Вечерниці“, що почала виходити 1862 року за редакцією Ф. Заре-

* Подаємо за „Історією українського письменства“ С. Єфремова, т. II, ст. 131.

** Див. про це в книзі М. Шагіля „Шевченко“, Москва, 1946 р., ст. 341.

веча, що був одним із членів нової „руської трійці“, до якої належали ще К. Климкевич та В. Шашкевич, Маркіянів син. Співробітниками „Вечерниць“ були ще: Ю. Федькович, а з Східної України — П. Куліш, М. Вовчок, О. Стороженко, М. Костомаров, В. Білозерський. Взагалі східні українці всіма силами — і співпрацею — допомагали цьому рухові. Коли взяти пізніший час, то треба до згаданих діячів додати ще О. Кониського, М. Ковалевського, а з меценатів — Симиренка, Милорадовичеву. І він, цей рух, дедалі дужче зростав на силі, а його учасники стали називатись „народовцями“. „Народовці“ виразно відмежували себе від москвофілів, а український народ від московського. „Самостайна народна література і народно-політичне становище, — писали в іншому „народовецькому“ органі „Меті“, — се есть те поле, на котрому ворошньою (?) працею dokonується в народах великого діла. Здобування самостайної народньої руської літератури на основі одностайного розвою народньої річі в письмі і слові, і береження від прямування до якоїнебудь іншої слов'янської словесности — отже збереження рідної мови від язикової централізації, то одно діло. Заступоване гадки о народньому единстві і народній самостайності всего южно-руського люду і одзисканю его прав природних і політичних через розбудження его народно-політичної чинности, то друге діло.*

У цій боротьбі „народовці“ мали на увазі двох ворогів, що зазіхали на права українського народу й мови, — поляків і росіян (москалів). „Ляхи й москалі б'ються без відомости русинів, котрих не признають обоє“, — писав видатний „народовецький“ публіцист К. Климкевич у тій таки „Меті“. Але „який не будь кінець візьме теперішня борба, то неприготованими він нас не застане... наша доля не ззаду у нас, но перед нами, і що ми аж тоді доберемося до неї, як займе своє місце в сем'ї слов'янській.“

Року 1867 була заснована перша тривкіша народовецька громадська організація — т-во „Просвіта“, що згодом розгорнула чималу національну роботу.

У 70-их роках звернув свою увагу на Галичину М. Драгоманов, і під його впливом утворено там політичну партію поступового характеру — радикальну, з М. Павликом і

* Подаємо за працею А. Животка — „Історія української преси“, Регенсбург, 1947 р. ст. 59.

Франком на чолі.

Року 1873 заходами О. Кониського та Пильчикова з пожертви п. Милорадовичевої був утворений „Літературний фонд“, * що став пізніше основою Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка, зреформованого року 1892, яке відіграло велику ролу в національному пробудженні українського народу, в обороні його прав як його перша академія наук.

Так на галицькому ґрунті утворились умови для тіснішої співпраці східних і західних українців. Після указу 1876 року в „Правді“, третьому органі народовців (виходив 1867-84 р.) і першому справді всеукраїнському органі, в ч. 13-14 за 1876 була надрукована стаття „Указ проти руського язика“, а в тій статті писали: „Настигла ж пора для галицьких русинів сповняти довг для цілої руської народности. Україна дала нам взір народнього розвою, положила непохитні підвалини нашої народньої словесности, зберегла наше слово від заглади. Тепер має Галичина повести дальше велике і святе діло народнього відродження. Сподіваємося, що Галичина сповнить своє завдання.“**Про це ж писав і Драгоманов: „Австро-Угорська Україна наша на теперішні часи може чи не саме найважливіше місце української праці.“

І справді, аж до кінця важкого періоду в історії Наддніпрянщини, аж до 1905 р., з Галичини був, як тоді стали казати, справжній П'ємонт українського народу.

У значенні Галичини для розвитку української літературної мови заважило ще й те, що ця мова поширювалась на багато царин культурного життя українського народу, як от преса, книжка, школа, побут освічених людей тощо.

* Організаційно в утворенні цього фонду брав участь М. Драгоманов, що саме тоді, 1873 р., був „першим пробутком“ у Львові. „Незабаром з'явився сподіваний українець, — писав М. Др. в „Австро-руських спогадах“ (Львів, 1892) — показав нам 6000 рублів. Кілька разів збірлись ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати „Товариством ім. Шевченка“ (ст.177).

До цих 6000 карбованців згодом додано, як пише там же Драгоманов, ще 3000 карбованців.

** За згадуваною працею А. Животка, ст. 66.

ПРАГНЕННЯ СИНТЕЗИ І ВПЛИВ ГАЛИЧИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ МО- ВОТВОРЕННІ

Потребу єдиної літературної мови, такої, що охоплювала б усі племінні (діалектні) частини українського народу, усвідомили були ще романтики першої половини XIX ст. З огляду на це декотрі з них (А. Метлинський, М. Костомаров) будучи східними українцями, свідомо вживали західньо-українських мовних особливостей, розуміючи, видимо, процес творення літературної мови як синтезування говіркових явищ. Але це були тільки спорадичні спроби, і видатніші діячі українського мовотворення того часу (Т. Шевченко,* П. Куліш) цього зовсім не відбили, користуючись виключно своєю говіркою як діалектною основою своєї мови. Повною мірою ця ідея запанувала в другій половині XIX в. і серед західніх і серед східніх українців. Цьому, безперечно, посприяли оті специфічні умови цього часу — перенесення українського мовотворення до Галичини, зустріч на галицькому ґрунті заступників усіх частин українського народу.

З західнього боку виразно став на цю позицію в 60-их роках „буковинський соловій“ О. Федькович, що користуючись в основному гуцульською говіркою, заразом наслідував мовобистиль Т. Шевченка (в поезії) та Марка Вовчка (в прозі). З східнього боку найвиразніше виявили цю тенденцію М. Старицький, Олена Пчілка,** В. Мова (письменник з Кубані). Яскраво висловив цю ідею В. Мова (Лиманський) у своєму листі до О. Кониського з 1883 р. „До цього часу працювали більше галичани, — писав він, — але клопоти практичного життя зіпхнули їх переважно на дорогу науки та публіцистики. Література поетична, мистецьке довістарство у їх не розвивається. Сю прогалину заступила б російська Україна. У нас наукові твори на народній мові навряд чи скоро розве-

* Дарма що Шевченко знав про таку тенденцію, як про це свідчить згаданий раніш лист Лукашевича.

** Вона, власне, обстоювала тільки волинські особливості: „Отож таки й здається, що уважне єднання лівобережного гомону (говору, В. Ч.) з правобережним було б найкориснішим при знаходках та упорядкуванні нашої літературної мови.“ І наводила приклади з правобережних говорів: „лапська“, „відомий“, „переконатись“.

дуться, та й практичного ходу їм не дають, але повістарство природно розведеться до ладу... А повістарство окрім прямої своєї користи пригодилося би ще й тим, що піддавало б галичанам сирого повісткового язикового матеріялу для літературно-наукового оброблення нашої речі. А хто дотепніший, то зумів би і в повістях своїх зужиткувати „літературно“ обробленої мови. Ми на їх, а вони на нас чинили б живий і дуже корисний для народньої справи вплив.“*

З огляду на таку наставу східні українці 60-70-их років досить часто свідомо вживали галицьких слів та форм, навіть у тих випадках, як на це не було потреби (бо були відповідні східні слова й форми). Так, невідомий українець у листі до „львівської громади“ з 1862 р. вживає таких слів, як от „газда“, „газдівство“.** Є галицизми і в мові самого В. Мови (та ще й такі яскраві морфологічні, як от „тихо чеше довгу косу, ся питаючи“!), у М. Старицького („най“, „днина“, „нім“ і ін.), в Олени Пчілки („конечно“, „тручають“). Багато галицьких слів знаходимо і в одному з ранніх наддніпрянських словників української мови — у „словниці“ Ф. Піскунова (перше видання 1873 р.), що мала на увазі всі наріччя „українського язика, розкинувшого свої різнообразнішія отрасли отъ Бескидовъ до Кубани“ („абисьте“, „бучуля“, „бута“, „най“). Частенько серед узятих у Галичині слів були звичайні польонізми, як це ми знаходимо, напр., у мові М. Старицького („помник“, „колія“ — залізниця, „твар“ — лице і ін.)

Але кінець-кінцем зосередження українського мовотворення в Галичині призвело до переваги галицького в ньому впливу, до накидання галицьких слів та форм східньо-українським письменникам і тоді, як вони цього не хотіли. Друкуючи свої твори в Галичині, в галицьких журналах та газетах, східньо-українські письменники віддавали їх на повну волю (чи сваволю) редактора-галичанина, а редактор звичайно виправляв мову, заміщуючи незвичні йому наддніпрянські особливості своїми звичними. К. М. Мельник-Антонович у своїй передмові до I тому „Творів“ В. Б. Антоновича, згадуючи ті часи, каже, що „другу редакцію мови (після редакції Кониського, „великого, на її думку, „пуриста галицької мови“) переводили у Львові, надаючи українській мові галицького кольориту“.** Цим, безперечно, можна пояснити

*М. Возняк. „З письменської спадщини В. Мови“. „За сто літ“, т. 3, 1928, ст. 27.

** Акад. К. Студинський, „Галичина й Україна в листуванні“, Київ, 1929 р.

наявність, наприклад, у мові Олени Пчілки таких форм слів, як „о вихованню“, „заєдно“, „вив'яжеться із цього задання“ („Пігмаліон“). На це вона й сама скаржилась пізніше у своїй автобіографії. Багато скаржився на „обгаличання вання“ його мови, як відомо, й Нечуй-Левицький.*

Ці галицькі чи „погаличанені“ видання, розходячись легально чи нелегально по всіх українських землях, розносили галицькі елементи мови. Ось як про це свідчить І. Нечуй-Левицький у ст. „Сьогочасна часописна мова на Україні“: „Наші молодші люди начитались галицьких газет так, що по мові зовсім погаличанились, неначе так завзято падкували коло цієї справи, що аж повиучували ті газети й журнали і її мову напам'ять“.** Цю думку він повторив пізніше (1912 р.) в ст. „Криве дзеркало української мови“. Те саме підтвердив В. Дорошенко (для пізнішого часу). „Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, уважаючи їх через їх незвичайність для нас за якийсь особливий мовний спеціалітет. Пригадую собі, що нам незвичайно припало до вподоби слово „позаяк“ яке заніс до нас лубенський громадянин як галицьку новинку. Але ще частіше несвідомо засвоювали“***

Сприяли засвоєнню галицьких мовних явищ серед східних українців їхні подорожі до Галичини. А ці подорожі були не тільки випадкові, з індивідуального почину (як от подорож П. Куліша, починаючи з 1858 р. В. Антоновича, Нечуя-Левицького, О. Кониського**** й ін.), а й свідомо організовані боку східньо-українських громадських чинників. Так, київська „стара громада“ щороку призначала певні кошти на подорож до Галичини своїх молодих членів. Так побували в Галичині В. Самійленко (1888 р.), В. Кістяківський (1889 р.), Арабажин, Доброгаєва, Мельниківна (1895 р.). Ці відвідини дуже впливали на наддніпрянців самою культурно-українською мовною атмосферою, що була в Галичині. Це засвідчила, наприклад, Олена Пчілка в оповіданні „Товаришки“

*В. Антонович. Твори, т. I, Київ, 1932 р.

** „Україна“, ч. 3, 1907 р., ст. 8.

*** „Молодь на Полтавщині в 90-их роках“ („Краківські Вісті“, ч. 90, 1944)

**** У листі до Белея з 20. XII. 1881 р. Кониський писав, що він хотів би поїхати до Львова на Шевченкові роковини, щоб хоч раз у житті почути рідне слово на вільному полі громадського публічного життя.” М. Возняк „Белея і Кониський”, Львів, 1928 р., „Діло“.

в якому подала зустріч у Відні наддніпрянки Люби з галичанином Бучинським. „І її просто брав сором перед тим інтелігентним русином, він говорить так вільно, ні трошечки не зупиняючись, про що тільки схоче, а вона мусить добре подумати, перше налагодитись, а тоді вже казати, ніби перше переложить в думці з російського.“ „Вона почувала: се органічна мова його бесіди і що так треба, що говорити з ним по-російському просто не випадає, власне таки аж сором. Чого ж він уміє, а я ні? Вони виробили собі мову і для культурної потреби, а ми переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду. Так не гоже.“* Для пізнішого часу це саме відзначила в повісті „Манівцями“ Романович-Ткаченко. „Тут, серед сеї блискучої юрби, в залі, залитій світлом, він чує мову своїх степів, своїх ланів, мову, якою говорять ті брати його, що живуть у тісних халупках без світу, без повітря. Правда, мова нібито трохи відмінна, але се природна зміна, як і те, що з ним сталося: він той самий, що уродився під селянською стріхою і наче не той тепер: не в селянській сорочці, не в світі, а в „німецькому“ убранні. Але проте він той самий.“ „Потім почувлася українська мова. Не та мова степів широких, ланів безмежних — повільна, барвіста, дзвінка, а мова швидка, одноманітна, але вже викінчена й культурна.**

Отже галицькі елементи виступали як елементи культурні, себто літературно мовні.

Взагалі Галичина творила суспільну атмосферу, потрібну для нормального розвитку літературної мови і цим підбадьорювала наддніпрянську інтелігенцію. Цей позитивний момент впливу на розвиток української літературної мови відзначав навіть Б. Грінченко (що взагалі був проти „галичанення“), коли казав: „Коли б не бачив він (укр. народ, В.Ч.) роботи братів-галич та буковинців ... то давно б йому й уста заніміли“***

Внаслідок цього до літературної української мови того часу ввійшло чимало лексичних (тільки лексичних) явищ, переважно з царини абстрактно-наукового та взагалі культурного вжитку. Ці слова необов'язково галицького походжен-

* Подаємо за працею Ю. Шереха „Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен, 1949 р., ст. 14.

** За цією ж працею Ю. Шереха, ст. 26.

*** „Тяжким шляхом“, Київ, 1907 р., ст. 54.

ня, чимало серед них чехізмів, польонізмів* або й німецьких слів, тільки ж передала їх нам Галичина, і з цією ознакою вони назавжди залишаться в українській літературній мові. Ось декотрі з тих слів (крім тих, що були засвоєні ще в мові романтиків): „повітря“, „часопис“, „читанка“, „влада“, „власний“, „передплата“, „підручник“, „освіта“, „відповідь“, „рух“, „підприємство“, „тривати“, „унікати“, „ухилитись“, „сучасний“, „відродження“, „відсоток“, „співробітник“, „остаточно“, „прагнути“, „збагнути“, „існувати“, „перешкода“, „можливість“, „мавпа“, „гідність“, „розпука“, „вибух“, „замах“, „гасло“, „страйк“, „вплив“, „злочин“, „вказівка“, „виконання“ і багато ін.

Морфологічні ж і синтасичні явища (за поодинокими винятками, як напр., наросток ічний: „технічний“), як і багато лексичних, що тоді були засвоєні („позаяк“, „женячка“ і ін.), пізніше були відкинуті, і їх можна згадувати тільки в зв'язку з цим періодом як явища скороминущі в процесі культурного мовотворення.

* Мова тільки про ті польонізми, що засвоєні в цей період, а не загальноукраїнські запозички, як от „хлопець“, „кишена“, „доценту“ тощо.

РОЗШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО МОВОВЖИТКУ

Не зважаючи на величезні труднощі та перешкоди, розвиток української мови в другій половині XIX в. йшов уперед. Найвиразнішою ознакою і найбільшим на той час досягом було розширення українського культурного мововжитку на деякі нові царини, хоч і не на всій території, бо в основному тільки в Галичині. Тільки ж це розширення було програмою діяльності всіх українських діячів того часу. Цю програму висловив І. Нечуй-Левицький у „Правді“ за 1884 р. ось так: „Україна буде й мусить домагатися права своєї національності, свого язика в усіх школах і в громадській житні, в адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвитку усїєї маси нації зверху до самого дна“ (ст. „Сьогочасне літературне прямування“).

Річ зрозуміла, що жанрове розширення повинне було призводити і до якісного удосконалювання української мови, що мало на меті розвиток „до повного комплекту всіх барв на палітрі“ (М. Старицький), „на послугу мислі всечоловічій“ (П. Куліш). Тут діяв загальний закон розвитку літературних мов (та й мови взагалі), згідно з яким мова, розростаючись ушир, zarazом зростає й якісно. Одно неможливе без другого.

Ось які царини мововжитку були за цей період охоплені: а/розширена царина красного письменства, б/шкільний ужиток (на Наддніпрянщині тільки часткові спроби в 60-их роках), в/театрально-сценічний ужиток, г/преса й публіцистична література (на Наддніпрянщині тільки в 60-их роках), д/наукове вживання (переважно в Галичині та на еміграції — М. Драгоманов), е/побутове вживання в середовищі освічених людей — в сім'ї, в сальонах (переважно в Галичині), в приватному листуванні.

Річ ясна, що не в усіх цих царинах української мови вживано однаковою мірою. А крім того, майже зовсім залишилась неохопленою царина державного вживання (законодав-

* За кн. С. Єфремова „Іван Нечуй-Левицький“. Ляйпціг, ст. 58.

ство й канцелярсько-ділове), а також церковна царина, дарма, що біблію перекладено українською мовою.

Жанри красного У царині красного письменства далі праг письменства. тиковано такі старі жанри, як от а/ особиста лірика (найвищі її досяги дала поезія І. Франка в Галичині, Я. Щоголів, І. Манджура, В. Самійленко, Б. Грінченко — на Наддніпрянщині); б/ побутове оповідання в дусі Маркових Вовчкових оповідань (О. Кониський).

Але також нові жанри: а/ побутово-соціяльна повість і роман, зокрема з інтелігентського життя (І. Франко — "Вос Constrictor", „Перехресні стежки“ й ін.; І. Нечуй-Левицький — „Микола Джеря“, „Чорні хмари“; П. Мирний — „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“, „Повія“; Б. Грінченко — „Соняшний промінь“, „Під тихими вербами“, „Серед темної ночі“); б/ соціяльна драма (М. Старицький, М. Кропивницький, Карпенко-Карий). Чимало заважили в розвитку літературної мови переклади з інших мов (О. Пчілка — твори М. Гоґоля, М. Старицький — Шекспірів „Гамлет“, П. Куліш — „Отелло“ і інші Шекспірові твори; Ніщинський — Гомерові „Одісея“, „Антигона“ Софокла, І. Франко — „Фавст“ Гете й ін., переклади Біблії). Переклади цього часу відрізняються від перекладів першої половини ХІХ ст. намаганням не „українізувати“ чужих творів, зберегти стиль первотвору. „У нашому перекладі, — писав Куліш, видаючи 1882 р. свої переклади Шекспірових творів, — круто позагинані лайки і грубіянські жарти, котрими Шекспір, яко великий художник, відтінює в себе пречисте й ніжне, поперекладувано так, як воно стоїть у брітанському ориґіналі. „З пісні слова не викидають“, рече український розум.“

Проти розширення української мови на переклади шедеврів світової літератури були, з одного боку, певні кола поміркованих українців (як от М. Костомаров, що закликав „оставить всѣхъ Байроновъ, Мицкевичей и др. в покоѣ“), а з другого — справжні вороги української літературної мови, усякі там „неизвѣстные“ з „Кіевлянина“, що для них „Гамлет“ в українському перекладі показувався „в постолох“.*

Українська мова Виразні спроби викладати українською в школі. мовою в школі зробили вперше шестиде-

* „Принць Гамлетъ“ у постолохъ” — така стаття була надрукована в газеті „Кіевлянинъ” 1882 року.

сятники на Наддніпрянщині. Для цього вони скористувалися ліберальною політикою уряду, що зайшла була на початку царювання Олександра II. Ідейно-педагогічну атмосферу, сприятливу для цього руху, створили видатні тодішні педагоги — Вессель, Ушинський, барон Корф, Пірогов, особливо останній, що працював на Україні як „попечитель“ Київської шкільної округи. Ці педагоги висунули ідею навчання рідною мовою як неминучу умову для нормального розвитку дитини.*

З українських діячів особливо широко бралися за цю справу такі, як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський і ін. Т. Шевченко за півтора місяця до смерті, 4. січня 1861 р., повідомляючи Чалого про свій буквар і проекти видати лічбу, етнографію географію й історію „нашу“, писав: „Якби Бог поміг це мале діло зробити, то велике б само зробилося.“**

М. Костомаров написав і опублікував дві статті на теми про навчання українською мовою, розпочав збір коштів на видання шкільних українських підручників та літератури для народу і видав декілька підручників. У своїх статтях вимогу навчати українською мовою Костомаров обґрунтовував на потребі поширювати серед народу наукові знання, бож, мовляв, рідна мова — „удобнѣйшая и легчайшая форма передачи и выражения мысли.“ Намічав він такий тематично-предметовий засяг для викладання українською мовою: релігія, арифметика, космографія, географія, граматики рідної мови, права й обов'язки громадян.

* Вессель в „Учителі“, 1863 р. писав: „Обучать его (дитину) не на народномъ языкѣ, хотя бы и самомъ близкомъ и сродномъ, значитъ извращать самостоятельное умственное развитие народа, извращать всю его духовную природу“. Ушинський писав про російську школу на Україні так: „Во-первыхъ, такая школа гораздо ниже народа; что значитъ она со своей сотней плохо заученныхъ словъ передъ тою безконечно-глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработалъ и выстрадалъ себѣ народъ въ продолженіе тысячелѣтій? Во-вторыхъ, такая школа безсилна, потому что она не строитъ развитія дитяти на единственной и плодотворной душевной почвѣ — на родной рѣчи и на отразившемся въ ней народномъ чувствѣ; въ-третьихъ, такая школа бесполезна: ребенокъ не только входитъ въ нее изъ сферы совершенно чужой, но и выходитъ изъ нее въ ту же чужую ей сферу“. „Педагогическая поѣздка въ Швейцарію.“ Собраніе сочиненій К. Д. Ушинского. СПб., 1879 г., ст. 379-380.

** „Україна“, ч. 1-2, 1925 р., ст. 143.

М. Драгоманов надрукував 1866 р. в „СПБ Вѣдомостяхъ“, 73, статтю „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“, а в „Громаді“ велику, на 108 сторінок розвідку „Народні школи“, що в ній всебічно обґрунтував потребу української школи. „До такого лиха з школами, спільного по всій Росії, — писав він у цій розвідці, — у нас на Україні прикладається ще своє особливе. У нас із самого початку учать мовою чужою, по книгах, що не пригнані до нашого краю життя. Це лихо таке, которе тягнеться десятки років і сам по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві Руським.“* Свої думки про українську школу він висловив у листі з 30/XI 1862 р. до В. Гнилосирова: „Коли матимете случай написати щонебудь, пришліть швидше та треба, щоб хтось узяв на себе в кожному уїзді і продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б і діло пішло б, і книжки б надрукували, і школи завелись би, народність наша піднеслась би і не пропала. Діло велике приложіть руки і розум, і серце, в сім бо наша надія.“** Йому ж належить вислів: „Народня освіта — то всьому голови всьому основа“.

Слідком за теоретиками подали свій голос у цій справі і педагоги-практики. Так, за українську мову в школі висловились педагоги Київської шкільної округи, педагогічна рада 2-ої Київської гімназії, директор Житомирської гімназії і ін. Але практично це здійснене було тільки в т. зв. недільних школах, що саме тоді масово почали появлятися по всій Росії, а разом і на Україні (у Києві, в Полтаві тощо). Найперша така школа була організована в Києві 1859 р. Звичайно, не всі недільні школи на Україні були з українською викладовою мовою. В багатьох випадках це було предметом боротьби, найгірше, що серед самих українців не було тоді одности в погляді на цю справу. Наприклад, у двох київських школах — Подільській та Новостроєнській — це питання по-різному розв'язували: у першій, де працював і молодий М. Драгоманов (та інші „космополіти“), викладали двома мовами — українською й російською, а в другій, де працювали „українці“, — тільки українською. За причину тут була відсутність підручників. „Ми, — писав пізніше в „Австро-руських споминах“ Драгоманов, — рішили це питання

* „Громада“, ч. 2 за 1878 р., ст. 129.

** „Україна“, кн. 3, 1925 р., ст. 69.

тим, що вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг.“*

У зв'язку з цими шкільними потребами почали появлятися різні підручники українською мовою. Були видані ось такі: „Катехизис“ Опатовича, 1856; „Азбука Золотова для южно-русского края“, Полтава, 1861 р.; „Букварь южно-русский“ Т. Шевченка, СПб, 1861 р.; „Українська абетка“ М. Гатцука, Москва, 1861 р.; „Граматка“ П. Куліша, СПб, 1857 та 1861 р.; „Граматка“ Ілька Деркача, Москва, 1861 р.; „Таблиці для початкового навчання грамоті“ К. Шейковського; Грещанковського „Домашня наука — перші початки“, 1860 р. „вищі початки“, 1861 р.; „Арихметика, або щотниця“ Д. Мороза, 1862 р.; „Арихметика, або щотниця О. Кониського, 1863 р.; „Українські прописи“, його ж, 1862 р.; „Оповідання з св. писання“ Ст. Опатовича, „Життя святих“ Гутиминського, 1863 р.

Але цей рух був незабаром припинений, бо недільні школи вже влітку 1862 р. заборонено, а крім того, й українська мова підпала під заборону Валуєва.

На початку 80-их років знов заговорили про українську мову в школі (чернігівське земство, київський губернатор, київська дума), але вбивство Олександра II. припинило ліберальні настрої. Так заглухла ця важлива для розвитку літературної мови справа на східних українських землях аж до початку ХХ ст. Але зате сприятливіші умови для української школи настали цими часами в Галичині. Тут почало розвиватися українське шкільництво у всіх майже його формах — у формі початкової школи, середньої (гімназії), ба навіть кафедра української мови та літератури при Львівському (за професора був О. Огоновський) й при Чернівецькому (проф. Ст. Смаль-Стоцький) університетах. І в Галичині досить рано появились перші шкільні видання українською мовою. Так, іще 1842-43 р. вийшли: „Букварь“ та „Способъ борзо выучити читати“ Йосафата Кобринського, написані „дуже гарною народною мовою“ (І. Франко), 1852 р. „Руская читанка для низшої гімназії“ В. Ковалевського. Але більше таких видань появилось пізніше, з 70-их років починаючи. Так, 1870 р. вийшли: „Руска читанка для висшої гімназії“ О. Барвінського (ред. П. Куліша), 1873 р. — переклад „Ботаніки“, 1873-ого ж року — переклад „Географії“, 1879 р. — „Руська

* „Австро-руські спомини“, Львів, 1892 р.

читанка для низших клас середніх шкіл“ Ю. Романчука, то ді ж вийшли підручники Ом. Дейницького з арифметики і географії. У зв'язку з цим вироблялась науково-технічна термінологія, складались термінологічні словники (напр., І. Верхратський „Початки до уложення номенклятури й термінології природописної народньої“, 1864-69 р.р.).

Українська мова Значення театру як національного буди-
в театрі. теля й оборонця прав українського наро-
ду в другій половині XIX в. визначив П. Куліш у пролозі до
першої частини своєї „Драмованої трилогії“ так:

Боронячи народню Гішкрену,
Духовну зброю без утоми посям
І се — на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.
О, музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити:
Народній дух з занепаду підняти,
Гонителів його посоромити!*

А його вагу (українського театру того часу) в історії української літературної мови ось так охарактеризував Д. Антонович: „Коли українське слово скрізь гналося і переслідувалось, друковане українське слово було сливе заборонено сцена — це був єдиний терен, де українське слово могло лунати прилюдно, і тому скрізь, де збирались українці, де хотілося пропагувати українське слово, там хапалися за можливість уряджувати українські вистави.**

Коли в грудні 1881-ого року, вперше після кількарічної перерви Ашкаренкова трупа поставила спочатку в Кременчуці а потім у Харкові „Наталку-полтавку“ І. Котляревського, то українська громадськість сприйняла це, як надзвичайну подію, що дала змогу продемонструвати прилюдно не тільки українське минуле, українські вбрання, а й українську мову. Ще значнішою подією була постава „Назара Стодолі“ в Києві 1882 р. Цікавий опис цього спектаклю залишила нам Старицька-Черняхівська в своїх спогадах під заголовком „Двадцять п'ять років українського театру“. Ось окремі місця з

* Подасмо за працею Д. Антоновича „Триста років українського театру“ (присвятна сторінка), Прага, 1925 р.

** „Триста років ...“ ст. 170.

цього опису: „То там, то сям маячать по ложах яскраві фарби українських жіночих костюмів. От ціла ложа — і діти, і батьки в українських убраннях. Чутно рідну мову і там, і тут. І серце починає стискатись од якогось надзвичайного почуття“. Або ще (картина під час антракту): „Обличчя всім пашіли, очі блищали... стояв живий гамір... дзвеніла українська мова, — од ізбитка серця глаголали уста.“***

Українські вистави, з одного боку, викликали любов до української мови серед самого українського громадянства, а з другого — переконували іноді й ворогів. „Ось перед вами талант, — писав І. Тобілевич про успіхи М. Заньковецької, — котрий показав цілому світові, що наша мова — не мова тільки чабанів,“ бож, мовляв, під впливом українських спектаклів навіть такий „камінь“, як редактор „Нового Времені“ Суворін писав: „Коли українські артисти так люблять свою мову, то чому б їм не перекладати своєю мовою п'єс європейського репертуару? Коли я, росіянин, захопився українськими п'єсами, то чому я не міг би захопитися п'єсами Шекспіра в українському перекладі? Українські артисти не повинні замикатися в рямцях української драматургії, а повинні прагнути універсальности.“

Звідси й виникали спроби перекладати Шекспіра українською мовою (переклади Старицького, П. Куліша), а це розширювало жанри українського культурного мововжитку. Проте до вистав перекладних драматичних творів в українському театрі тоді, в другій половині XIX ст. на Наддніпрянщині й Кубані ще не дійшло. На перешкоді цьому стояли не тільки ворожі заборони, а й розвиток української літературної мови та „смаки“ українських глядачів, що звикли тільки до українського етнографічно-селянського та історично-козацького репертуару.

Гастрольні подорожі спочатку М. Кропивницького (1875), а пізніше М. Садовського й Заньковецької, а також деякі інші заходи (запрошення до театру „Руської Бесіди“ Косиненка) перекидали місток між східньо- й західньо-українським театрами. Але це мало давало для вирівнювання мови в тому і тому театрі. Відмінні умови давали різні явища й у мові. Так, у галицькому театрі досить вільно йшли переклади опери („Травіята“, „Фавст“, „Пташник з Тіролю“ й ін.), але це не вплинуло на наддніпрянський театр, не перемогло отих

*** „Україна“, 1907 р., ст. X-XII.

специфічних суспільних і мовних труднощів.

Одно хіба можна відзначити як спільне тому й тому театрові, але, на жаль, негативне, те, що і галицькі і наддніпрянські актори не користувалися ще рідною мовою в побуті. М. Кропивницький у своїх спогадах про перебування в Галичині свідчить, що актори Бачинські (подружжя), Натурський, Гордовський „за лаштунками“ балакали по-польському, ролі для них переписували латинськими літерами, бо вони тоді „гражданки не вміли“.*

О. Лотоцький у своїх спогадах з 90-их років** свідчить, що М. Садовський здивувався, коли молоді студенти (делегати від студентів — Стешенко, Лотоцький) звернули його увагу на те, що актори між собою розмовляють по-російському — „А хіба ви на вулиці говорите українською мовою? — перепитав Садовський. — Розуміється, — відповів Стешенко — Ніде й ніколи інакше, як по-українському, не говоримо — То будете в Сибірі! — з запалом вибухнув Садовський.“

Змінилася ця мовна ситуація в українському театрі аж у ХХ ст., та й то не без труднощів і не одразу.

Спроби політично-публіцистичної, науково-популярної та наукової мови. Перший факт урядово-політичного вжитку української мови на Наддніпрянщині й Кубані — це нездійснена спроба видати український переклад царського маніфесту 19-ого лютого 1861-ого року (про скасування кріпацтва) та „Положення“. Переклад цей з царської волі доручено зробити П. Кулішеві, і він обидва тексти переклав. Але через незгоду перекладача виправити деякі старі українські слова на російські офіційні терміни (як пропонували урядовці) переклад цей не був опублікований. Проте в зв'язку з цим маніфестом тоді таки з'явилися українські урядові тексти: київський губернатор Гессе видав свою промову до старост російською й українською мовами, те саме зробив і катеринославський губернатор.

Тоді ж таки, на початку 60-их років, з'явилися й революційні заклики до українського селянства. Відомо чотири такі заклики, три з них написали польські повстанці („Руський народі“, „Золота грамота“, „Голос Шевченка з Сибіру“), а один невідомого походження („Усім добрим людям“, його

* Подасмо за Автоновичем „Триста років...“ ст. 102.

** „Сторінки минулого“, I, ст. 254, Варшава, 1932 р.

урядово „прикидали“ П. Чубинському, як висилали його на північ).*

Але найзнаменнішою була поява на початку 60-их років на Наддніпрянщині (власне, в Петербурзі, але з призначенням для наддніпрянських та кубанських українців) першого напівукраїнського, бо в ньому друковано й рос. мовою) періодичного видання — місячника „Основа“, що його видавали В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров. Це було видання журнального типу, літературно-наукове своїм характером, але й з дописами побутового змісту. В „Основі“ вперше появилися писані українською мовою публіцистичні статті й наукові праці. Це були передусім писання П. Куліша, його публіцистичні „Листи з хутора“ („філософські“ міркування про взаємини села з містом), його ж науково-популярна „Історія України од найдавніших часів“, „Хмельницщина“, „Виговщина“, стаття М. Костомарова „Християнство й кріпацтво“, нариси Я. Кухаренка „Вівці й чабани в Чорноморії“ та „Пластуни“, науково-популярна стаття В. Коховського „Устня мова з науки про дощ“, нариси А. Свидницького „Великдень у подолян“ та С. Номиса „Різдвяні святки“.

З усього цього матеріялу найбільшу вартість для історії української наукової мови мають Кулішеві праці, що їх пізніше, уже в 90-их роках ось так оцінив М. Драгоманов: „Куліш перший у нас почав писати тоді критичні й історичні статті по-українському, — історичні, зрештою, напівпопулярні.“**

Сімдесятьма роками появилися такі наукові та науково-популярні праці І. Нечуя-Левицького: „Унія й Петро Могила“ (1875 р.), „Перші київські князі: Олег, Ігор, Святослав“ (1876 р.), „Св. Володимир і його потомки“ (1876 р.), „Татари й Литва на Україні“ (1876 р.), „Український гетьман Б. Хмельницький і козаччина“ (1876 р.), „Український гетьман І. Виговський“ (1879 р.) Він же написав українською мовою й суто-наукову розвідку „Світогляд українського народу“ („Правда“, 1876 р.) та публіцистично-наукову „Сьогочасне літературне прямування“ (1876 р.) Але найбільше праць наукового та публіцистичного характеру сімдесятьма роками та й взагалі в другій половині XIX в. дав М. Драгоманов. По-

* Ці заклики зібрав В. Міяковський у виданні „Революційні відозви до українського народу 1850-70 р.р.“ Державне видавництво. Київ, 1920 р.

** „Листи на Україну Наддніпрянську“, Київ, 1918 р., ст. 76.

чинаючи такими науково-популярними працями, як „Прокосаків, татар та турків“, „Віра й громадські справи“, „Швайцарська спілка“, „Рай і поступ“, через такі соціологічно-публіцистичні, як „Література російська, великоруська, українська й галицька (1877 р.), як „Передне слово до „Громади“ (1878 р.), „Нові українські пісні про громадські справи“ (1881 р.), „Шевченко, українофіли й соціалізм“ (1881 р.), наукові коментарі до „Політичних пісень українського народу“ (1883 р.), „Чудацькі думки про українську національну справу“ (1891 р.), „Австро-руські спомини“ (1892 р.), „Листи на Наддніпрянську Україну“ (1891 р.).

Мала значення для історії публіцистичної української мови й його „Громада“ (1878-82 р.), з різним науковим і публіцистично-побутовим (дописи з різних місцевостей Наддніпрянщини, з Кубані) матеріалом. Великої вартости для розвитку української наукової мови були праці С. Подолинського — солідна науково-природознавча розвідка на 243 сторінки „Життя і здоров'я льудей на Україні“ (1879 р.), „Ремесла й хвабрики“ і „Багатство та бідність“, повидані тоді ж таки в Женеві. Вартий уваги дослідника цілком свідомий підхід у цій справі, в справі творення української наукової мови обох цих діячів — М. Драгоманова як, очевидно, ідейного керівника, і С. Подолинського як його послідовника, а також те, що вони зуміли перебороти опір навіть свідомої частини українолюбців, організаційно причетних до цього видання. „Проба такої прози (наукової мови, В. Ч.), — писав пізніше в „Листах“ Драгоманов, — була зроблена на російській Україні тільки в женеvських виданнях.“ Коли вийшла „Громада“, такі свідомі українці стали вимагати, щоб допустити й російську мову. „Але ж я, — пише далі Драгоманов, — поставив справу на ґрунт принципіальний... і настояв на тому, щоб „Громада“ печаталась уся по-українському. Послідком було те, що 10 з 12 головних сотрудників „Громади“ не написали в неї ні слова, і навіть замітки протимого космополітизму були мені прислані одним українофілом — по-московському.“**

Останнє свідчить про те, що писати по-українському науковій праці було дуже важко, і Драгоманов прямо це відзначає: „Ще тяжче, звісно, було їм (українофілам, В. Ч.) писа-

* „Листи“, ст. 62.

** „Листи“, ст. 63.

ти по-українському, і вони не печатали українських праць ні в „Громаді“, ні де інде, тоді як часто печатали російські.“*

Тут була потрібна справді піонерська відвага, скерована на створення того, чого насправді ніколи ще український народ не мав — національної наукової мови.

Але переборюючи опір мови й ближчих співпрацівників „Громади“, М. Драгоманов не міг перебороти інертності українських читачів. „По правді треба сказати, — писав Драгоманов у тих же таки „Листах“, — що ми потратили страшенну працю майже задурно: нас не читали навіть найближчі товариші. За весь час женецьких видань я получав від найгарячіших українолюбців раду писати по-українському тільки про спеціально-краєві справи („домашній обиход“), а все загальне писати по-російському. Про свої праці я говорити не буду, а, наприклад, про роботи Подолинського скажу, що вони по всьому були безмірно вище всяких „Вперед“-ів і „Набат“-ів. І що ж? Навіть українолюбці читали ті „московські“ видання, а Подолинського — ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку, та ще прозаїчну, по-українському.“**

Річ ясна, що вплив цієї мови зменшувало ще те, що це були закордонні революційні видання, мало приступні для ширшого кола читачів.

З інших наддніпрянських діячів, що чимало зробили для розвитку наукової мови в другій половині XIX ст., треба згадати ще О. Кониського, що його „доброї мови“ не міг не визнати навіть його ідейний супротивник М. Драгоманов. Найцінніша його праця „Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя“, два томи (1898-1902 р.р.). Далі треба згадати В. Антоновича, М. Комарова й інших діячів того часу.

Року 1885 ці діячі допомогли О. Барвінському розпочати в Галичині видання „Руської історичної бібліотеки.“ Перекладали й редагували мову текстів для цієї бібліотеки О. Кониський, В. Вовк-Карачевський, М. Комаров. П. Житецький допомагав порадами в справі термінології. Вийшло щось із 20 томів у цьому виданні. Року 1897 в Галичині ж вийшли „Бесіди про часи козацькі на Україні“ В. Антоновича (але анонімно). Мову цього видання зредагував О. Кониський, але Антонович не зовсім був нею задоволений, зокрема йо-

* „Листи“, ст. 63.

** „Листи“, ст. 63.

му не подобалось слово „бесіди“, він хотів „виклади“.

Під кінець уже XIX ст. потужною силою на полі українського мовотворення виступив Б.Грінченко, що дав значні зразки наукової та публіцистичної мови в своїх численних статтях, зокрема в „Листах на Наддністрянську Україну“.

Але, загалом кажучи, впродовж усієї другої половини XIX ст. більш розвивалася українська наукова мова в площині суспільно-гуманітарних наук і значно менше — в площині природничих наук. Крім отієї солідної книги С. Подолинського, наддніпрянці не написали з природознавства майже нічого, бачили тільки декілька „метеликів“, таких, як от „Земля і люди на землі“, „Оповідання про комах“, „Про обклашки“ (80-і роки), „Про холеру“ (80-і роки), „Дещо про світ Божий“ і інше.

Не рятувала тут справи й Галичина, що мала сприятливіші політично-суспільні умови, мала школи і видавала підручники. Про галицькі „учебники шкільні, елементарні й гімназійні“ Драгоманов писав, що вони непридатні для Наддніпрянщини. „Для російських українців покищо та педагогічна література галицька великої вартости мати не може, як через різницю обставин шкільних, так і через дуже мале старання галицьких авторів і перекладачів коло обробки мови. Мова та російським українцям видається важкою, незручною, часто зовсім варварською... Або ще: „По частині цієї науки австро-руська література появила дуже небагато, не гляючи на те, що в ній вже більш сорок років існують руські університетські катедри.* Тільки мову „Історії літератури руської“ О. Огоновського Драгоманов відзначив як добру. „Мова сеї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солодковата і, без потреби підроблена під народні пісні, часто дратує.“**

Але ж це знов не природнича наукова праця!

Треба відзначити також, що всі суто-наукові праці про українську мову другої половини XIX в. написані були і в Галичині, і на Наддніпрянщині не по-українському.

Спроби запровадження української мови в церкві. Перші спроби використати українську мову для церковного вжитку, як відомо, роблено ще в першій половині XIX ст., але цілком безуспішно (нездійснені задуми М. Шашкевича та Квітки-Основ'яненка, спроба батька І. Не-

* „Листи, ст 78.

** „Листи“, ст 78.

чуя-Левицького видати церковні проповіді). Тільки з 50-их років починаючи, стали появлятися видання церковного характеру й призначення. Року 1856 вийшли „Катехитичні бесіди на символ віри та молитву Господню“ В. Гричулевича, 1857 р. — його ж „Проповѣди на малоросійскомъ языкѣ“, 1859 року Максимович видав „Псалмы, переложенные на малорусское нарѣчіе“.

Починаючи з 60-их років, почали перекладати українською мовою Біблію (переклади євангелії Морачевського, що проте, не були надруковані*). Року 1868 П. Куліш надрукував у „Правді“ переклад „П'ятикнижжя“, у 70-их роках у Львові — віршовані переклади „Йова“ й псалтиря. У 80-их роках той таки Куліш разом із Пулюєм переклали й видали „Святе письмо нового завіту“. До кінця свого життя П. Куліш переклав майже всю Біблію, а чого він не встиг, те закінчив по його смерті, разом з тим же таки Пулюєм, І. Нечуй-Левицький. Яка це нелегка була праця, про це свідчать от хоч би такі слова І. Нечуя-Левицького в його листі до Стебницького (з лютого 1899 р.): „Оце тільки що скінчив переклад „Книги премудрости Соломонової“. Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон — александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софіст! Ця крутанина софістики та риторства схожа на промови президентів французьких або хитро-мудрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що сам чорт їх не розкрутить.“**

*Переклад Морачевського дуже високо оцінила Академія наук (Востоков, Срезневський, Цікітєнко), але Синод не дозволив переклад опублікувати. Митрополит Ісидор написав Морачевському: „По частномъ совѣщаніи съ Святѣйшимъ синодомъ, увѣдомляю васъ, что переводъ євангелій, сдѣланный вами или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ к напечатанію“. (Подасмо за О. Лотоцьким, „Сторінки минулого“, Варшава, 1930 р., ст. 38). Високу якість цього перекладу через 50 років знов підтвердила та ж таки Академія наук (О. Шахматов написав, що переклад цей зроблено „съ блистательнымъ успѣхомъ“), а трохи пізніше Богумія і Житецький у своєму „Начерку історії української літературної мови“ написали: „Морачевський попад усякий сумнів у великій мірі володів чуттям народньої мови, так би мовати, психологією її“ („Україна“, Ц, 1914, ст. 39). Ще пізніше, в 20-их роках ХХ ст. вартість цього перекладу відзначила О. Курило в своїх „Увагах до сучасної української літературної мови“ (друге видання, Київ, 1925 р., ст. 18).

** Подаємо за кн. С. Єфремева „Іван Левицький-Нечуй“, Ляйпціг, Українська книжарня, без дати, ст. 47.

Українська мова в по- Спольщення освічених верств на У-
буті освічених людей. раїні Західній і зросійщення на Схі-
ній довго не допускало в їхній побут української літератур-
ної мови. Так, для другої половини ХІХ в. цей стан у Галичи-
ні засвідчений, наприклад, в оповіданні В. Будзиновського
„Як чоловік зійшов на пани“ (1897 р.). „От ти, твій отець
твій стрийко — всі ви українці, — говорить панна Сальця до
Стефана Порубальського, молодого студента-народовця, —
і до церкви ходите, і українські свята святкуєте, а дома ви
говорите по-польськи.“* Аналогічне становище засвідчив А.
Свидницький у повісті „Люборацькі“ для того ж часу на
Східній Україні (на Правобережжі, де польонізація зустрі-
лася з русифікацією). Друга половина ХІХ в. дуже пово-
лом змінювала це тяжке для розвитку української літературно-
мови становище, — швидше в Галичині і повільніше на Над-
дніпрянщині й Кубані. Спогади всіх активних діячів Наддні-
прянщини про цей час (С. Русової, О. Пчілки, пізніше Є. Чи-
каленка) свідчать про те, що буквально тільки в декількох
українських інтелігентних родинах розмовляли по-українсь-
кому. Це були родини В. Антоновича, М. Старицького, М.
Лисенка, Русових, Косачів. „У більшості членів громад, —
каже Є. Чикаленко в „Спогадах“, — родини були „общерусь-
кі.“ А про окремих громадян зазначає таке: „Дмитро Пиль-
чиков, колишній член Кирило-Методіївського т-ва, патріот
але промови патріотичні говорив по-московському.“ Павло
Житецький (український філолог!) „говорити не міг по-ук-
раїнському на теоретичні абстрактні теми і тільки звичайні
короткі обхідні фрази говорив українсько-полтавською мо-
вою.“** Д. Яворницький спочатку „був кацапик, що не вмів
слова до пугтя по-українському сказати.“***

Очевидно, що в побуті середньої української інтелігенції
й півінтелігенції українська мова могла бути вживана, але
„стихийна“, нелітературна, часто зжаргонізована польськими
та російськими впливами. Така, наприклад, була родина ба-
тька Марії Заньковецької, чернігівського діди́ча Адасовсь-
кого, що в його домі, як свідчить біограф Заньковецької,
„постійно чулася українська мова“. Те саме, мабуть, можна

* „Як чоловік зійшов на пана“. Оповідане Вячеслава Будзиновського (Він-
нігер, 1921 р., ст. 51).

**Є. Чикаленко. „Спогади“ (1861-1907), частина друга. Львів, 1925 р., ст. 39

*** Теж, ст. 101.

сказати й про родину П. Тобілевича, що з неї вийшли відомі брати — українські театральні діячі.

Такий же стан здебільшого був і в середовищі сільського духівництва, як це засвідчено хоч би в повісті А. Свидницького „Люборацькі“ чи в спогадах О. Лотоцького, О. Кошиця й ін. „Балакали старші між сбою, — пише Кошиць, — по-українськи, але вже молодь, що приїздила з семінарії та гімназії, старалась „гандаляпати“ по-російськи, кажу „гандаляпати“, бо це була така російська мова, що правдивий росіянин утік би, почувши її. Наприклад, якась попадає розказувала, що хтось щось загубив, а друга питає: „І што ж, нашлась ета потеря?“ Або були такі вирази: „Зделать предлог“ (посвататись), велике дзеркало звали „тавалет“, рукавички — „пальчатки“, наколку на голові — „хваншон“ і т. д.*

А ось як про це свідчить О. Лотоцький у своїх спогадах „Сторінки минулого“: „З погляду національного за мого часу (це 80-і роки на Поділлі, В. Ч.) не було якихбудь ідейних українських течій, що свідчили б про глибшу національну свідомість учнів семінарії. Але твердо держалася українська стихія... Мова між самими семінаристами вживалася виключно українська... Українську мову вживали не з яких засадничих мотивів, а як єдину доцільну в життєвих відносинах мову, яку найкраще знали, до неї звикли і тому найзручніше її було вживати... Таке було становище мови і в духовних родинах, таке воно було і в духовних школах... Певний виняток складали дві єпархіяльні жіночі школи — кам'янецька та тутьчинська, де пансіонерок спеціально і дуже треновано на московській мові. Тому на священничих балах з участю єпархіялок часто бувало на початку вечора чути мову московську, яка поволі, в міру того, як спадали офіційальні пута відносин між молоддю, перемінюлася на мову українську.**

Про родину свого батька О. Лотоцький пише так: „Українська мова була виключною мовою у нас і в родині, і в зносинах з стороннім оточенням — з сусідами-священниками, з місцевою адміністрацією, офіціалістами сусідніх маєтків і т. і.“*** Дід-протоєрей питав селян: „Як здоровля твоєї пані?“ Тільки ж це була родина, що, очевидячки, мала вже зв'язок з українським відродженським рухом, бо батько Лотоцько-

* „Спогади“ О. Кошиця, Вінніпег, 1947 р., ст. 147.

** Лотоцький. „Сторінки минулого“, частина I, Варшава, 1932 р., ст. 35.

*** Ті ж спогади, ст. 8.

го був товариш А. Свидницького й С. Руданського (пом. 1898 р.), а мати читала газету „Рідна Справа — Думські Вісті“, як появилася українська преса в Російській імперії.

Церковні проповіді священники виголошували „переважно російською мовою,“ свідчить Лотоцький, бо такі зразки зачували на лекціях гомілетики в семінарії.

З усіх цих фактів бачимо, що це, власне, була тільки інерція попереднього, давнішого стану, і не вона була рушійною силою нового процесу. Вона могла бути тільки вдячним ґрунтом, на якому вплив, що йшов від отих передових діячів та їхнього побуту, пізніше легше прищеплювався. У цей же час ця „інертна стихія“ ще навіть гальмувала поширення української літературної мови, до якої носії цієї „стихії“ ставилися з недовірою або й ворожістю. Ось як згадував пізніше Б. Грінченко про основного стихійного носія української мови того часу — селянство (в Донеччині):

„Дуже дивувалися наші селяни, почувши, що і вчитель, вчителька говорять по-хахляцькому не тільки в своїй сім'ї, не тільки з мужиками, а й з панами. Питались: „Скажіть, спасібі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи ви з мужиків, що по-мужицькому бадакаєте?“**

** „Перед широким світом“, Київ, 1907 р., ст. 11.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ДРУГІЙ ПОЛО- ВИНІ ХІХ В.

З яких же джерел черпали творці української літературної мови цього часу матеріал для її творення?

Цими джерелами були: а/ українська народна мова, себто те „старе“ й невичерпне джерело, що ним переважно користувались і діячі попередніх періодів; б/ новотвори, або „ковані слова“ і в/ запозики з інших мов — етранжизми, чи барбаризми. Останні два джерела, якщо мати на увазі принциповий бік справи, — це для другої половини ХІХ ст. майже цілком нові джерела, бо ж у першій половині цього століття ними користувались тільки спорадично, „стихийно“. Зате в цей час майже цілком відпало одно з „старих“ джерел, а саме: архаїзми та церковнослов'янізми. Правда, старий ветеран українського мовотворення П. Куліш і далі цим джерелом користувався, ба ще й збільшив, як це ми відзначали на своєму місці, питому вагу цих елементів у своїй мові, але молодші діячі цього часу вже принципово це джерело відкидали, особливо для звичайних жанрів мововжитку, допускаючи церковнослов'янізми хіба тільки в дуже спеціальних умовах (як це зробив, напр., О. Кониський у „Проповіді на горі“). Можна думати, що цьому сприяли не тільки народницькі ідеї, які збільшили в цей період увагу до народної (селянської) мови, а й зріст національної свідомости та патріотизму, що штовхали на шлях демократичного пуризму та відштовхували від російської літературної мови з її численними церковнослов'янізмами. Можна тепер думати, що невдалі Кулішеві спроби у використанні цього джерела — церковнослов'янізмів, остаточно його, це джерело, здискредитували. Не допоміг закріпленню церковнослов'янізмів в українській літературній мові навіть Т. Шевченко, що вживав їх з більшою, ніж Куліш, стилістичною тактовністю (у творах на біблійні теми переважно). А вже пізніші творці української літературної мови тільки спорадично поверталися до цього, справді таки, мертвого джерела. Взагалі ж використання церковнослов'янізмів уявляється нам як незначні спро-

би в історії української літературної мови, і в сучасній літературній мові, дарма що основи її були створені в XIX ст., це то тоді, коли переважно й роблено ці спроби, їх майже зовсім немає.*

Народна мова Віра деяких українських діячів у повну ви-
як джерело. стаціальність народної мови для всіх жанрів культурного мововжитку зародилася ще в першій половині XIX ст. „Кажеш, приятелю, — писав Я. Головацький 1845 р. в примітці до „Псалмів Русанових“, — що простим язиком нашим можна лиш о домашніх, щоденних річах бесідувати, що руський народний язик зовсім неспосібний до вираження висших понять? От тобі показав живим приміром Шашкевич, як можна своїм наріччям без чужої примішки і найвищих понять о Бозі виговорити, та ще як сильно, як мудро, як пожитительно, основно.“

Так висловлювався, як ми відзначали вже, й А. Метлинський.

Стихійне порушення цього погляду в мові Котляревської та Квітки-Основ'яненка („стихійні“ запозики з інших мов, зокрема з російської), а також свідоме розширення джерел у мові романтиків 30-40 років не примусили людей його замислювати. Особливо цей погляд був поширений серед масової української інтелігенції. Дуже характерний у цьому розумінні факт, живцем вихоплений із життя, та ще й на початку „гарячої“ для цього питання пори — з 60-их років, маємо в одному з листів того часу — в листі невідомого українця до „Львівської громади“, посланому з Києва 1863 р. Автор листа ставить проблему створення української наукової (шкільної) термінології. Це було тоді актуальне на Наддніпрянщині питання в зв'язку з „недільними“ школами (хоч у момент писання листа їх уже й закрили; „жалко, що теперки змінили“, каже автор), в зв'язку з появою перших підручників українською мовою написаних. Цей „українець“ хоче з'ясувати, як назвати по-українському Zaehler та Nenner („

*Частково, правда, уже аж у XX ст. до церковнослов'янських знову звернулися були українські символисти (напр., церковнослов'янськими в ранніх творах П. Тичини). Але це знов таки тільки незначний „випадак“, що не залишив тривалих слідів. Через те зовсім не переконує думка Ю. Шереха, що начебто церковнослов'янськими — „глибоко органічний складник“ української літературної мови (ст. „Невіддільна спадщина“, журнал „Україна“, ч. 3 за 1950 р.).

москалів числитель, знаменатель“), а далі розповідає (до речі, досить таки просторікувато) про його суперечку на цю тему з „буцим-то українцем“ Сокальським „з П'ятнобурха“, і з цього знати його велику пошану до української народної мови як джерела для української наукової мови; зокрема, він покликається й на конкретну носійку цього джерела „стареньку Тимохвійку з Чернихова“. А втім, ось той яскравий „малюнок“: „Недавно їдучи в Канів паровиком, мовля старенька Тимохвійка у Чернихові...стрілися ми з братом покійного батька Тараса... Тамечки надибали ми буцим-то українця Сокальського з П'ятнобурха — давай базікати за наш люд, за мову, за те, чи вистачить вона, дасть Біг, для научного вживання. Саме тогди зіпхнули паровика з пісковини на глибшу воду — він і кинувся борзо плисти. Сокальський каже: как вы назовете „фарвоттер“ (farewatter) помалорусски? Воно б то по-нашому „глибочінь“, а звичайно кажуть „матка“... Ах, видите, какое изобиліє! А що, кажу, почитали б ви, добродію, „Листи з хутора“, та поседьте з рік поміж народом, тогди скажете, чи можемо ми надіятись, вистачить рідною мовою без усяких бурховських хварватерів“.*

Проте була б помилка гадати, що цього погляду держалися тільки отакі „невідомі українці“, оті масові носії-творці української мови. Ні, так дивилися на цю справу й чільні діячі українського мовотворення другої половини цього століття. Так, Марко Вовчок, уживаючи навіть неологізмів, покликалася на „санкцію від народу“. В „Листах із Парижу“ вона писала:

„... Над столом висить лямпя. — Як її по-нашому назвати? Одна київська дівчина, як вгледіла таку, „бач, каже, яка світиця світить!“ — то нехай же тепер буде, як хто собі схоче, кому лямпя, а мені світиця“. І далі в тексті вживає цього слова: „На столі світиця одна і друга під шапчуком (це теж таки київська дівчина назвала, „бач“, каже, „ще й під шапчуком“). Так розуміли цю проблему О. Кониський, П. Мирний, а особливо І. Нечуй-Левицький. Нечуй-Левицький писав у статті „Сьогочасне літературне прямування“: „Книжний літературний язик повинен вироблюватись на ґрунті живого сільського язика, вигрібаючи з його мови термінологію, змінюючи суфікси, приставляючи їх до

* Акад. К. Студинський. „Галичина й Україна в листуванні“, Київ, 1931 р.

кореня народного язика; він повинен шукати нових слів інших слов'янських язиках, хоч би і в церковнослов'янському, а розвиватись на основі народних українських вимов (говорів, В. Ч.): наддніпрянської, галицької, польської (і навіть чорноруської (коло Вільни) і білоруської (коло Могилева, Мінська та Вітебська), котрі мають один спільний українським лексикон слів. Народні провінціальні вимови дають часом несподівано дуже добрі терміни для літературного українського язика“.*

Або ще й так писав: „Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом.“

Використовувано народну мову в обох її варіантах — розмовному і фолкльорному. Той же таки І. Нечуй-Левицький захоплено рекомендував мову українських пісень.

Методи користування народною мовою для збагачення літературної були такі: а/пряме вживання („вигрібання“, як казав Нечуй-Левицький) і б/семантичне інакшення через перенесення на іншу річ, явище, поняття.

Але виразно розмежувати ці два методи не завжди можливо й пряме вживання селянського слова в „неселянському контексті“ уже тайло в собі (як „матка“ в значенні „фарватер“) якусь семантичну зміну. Тим то цей метод не виводив фактично за межі селянського побуту й селянського сприймання природи та світу. Тільки з великими труднощами (натягненнями) можна було ним користуватись у творчій житті міщанського, попівського, а особливо в творах життєвої інтелігенції. Безмірно збільшувались ці труднощі в спробах наукової мови. Дуже бо були, з одного боку, специфічні ці засоби і з другого — дуже були обтяжені великою конкретністю, не кажучи вже про те, що в селянській мові не було багато засобів для вислову наукового мислення. Ось, наприклад, як звучить наукова мова в М. Драгоманова, побудована цим методом: „Чи вмітуть наші письменні люди (інтелігенція, В. Ч.) вхопитись за кратієї нитки, що тягнеться сам по собі в нашому мужицтві (демократизм? В. Ч.), чи вмітуть прив'язати до нього те, що виплела за ХУІІІ-ХІХ вік думка людей (народів, В. Ч.), котрих історія не переривалась... — ось у чому тепер все діло для письменних людей на нашій Україні“ („Пе

* „Правда“ за 1878 р., ст. 26.

редне слово“ до „Громади“, 1878 р.). Це ж наче мова для дітей!

А в ній же ще й синтакса не „сільської баби“, а побудована за схемами літературних мов інших народів (складно-підрядне речення, з уживанням сполучного слова „котрих“ і ін.)! Писав він іще: „мужицькі бунти та письменні бунти“ (революції). В кращому разі така мова мала характер науково-популярної мови, а не справжньої наукової, і так звучать майже всі тексти Драгоманова, писані українською мовою (за винятком, може, „Листів“, алеж у цій його мові багато русизмів). А втім, спрощення мови впливало в нього з ідейної настави — „писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою.“ („Галицько-руське письменство“.*

Другим методом — методом семантичного інакшення доводилось користуватись тоді, коли прямих значень у селянській мові зовсім не було. Це роблено переносуванням назв із змінами семантики чи надаванням абстрактного значення. Так, Марко Вовчок у своїх листах із Парижу, маючи потребу назвати деякі юридичні поняття, використовує для цього народні слова, тільки трохи змінивши їх семантику. Напр., у вислові „чи по тямі злий чин“ народному слові „тяма“, з досить розпливчастим значенням (уміння, розуміння, свідомість, див. у Грінченковому словнику), вона надає вужчого, але зате точного значення (це ж характерна ознака наукового терміну) — „свідомість“, слову „винують“ вона надала юридично-термінологічного значення проти морального, що його воно мало в народній мові. М. Левченко, автор словника української мови, в своєму проекті термінів, надрукованому в „Основі“ („Замѣтки о малорусской терминологіи“), висував такі слова, як „чад“ в розумінні „газ“, „потвора“ — карикатура, „волочити“ — буксировать. Таке можна знайти й у другого автора українського словника того часу — Ф. Пискунова. Так робив М. Драгоманов, уживаючи, наприклад, слова „проповідь“ у розумінні „пропаганда“, „думковий“ — теоретичний.

Нечуй-Левицький на річ з міського побуту — „блюдце“ переносив слово „мисочка“, слову „пружок“ (від „пруг“ —

* Проте ці його тексти мають велике значення в історії української наукової мови як ранні (після Кулішевих праць з 60-их років) серйозні спроби такого характеру.

край тканини, межа) він надав значення „рису обличчя“. Щоголів слову „сницар“ (різьбар, „каретник“) надав значення „ювелір“. „Иногда я обобщал слова, — каже він у перекладі мови до „Слобожанщини“, — напр., слово „сницар“ (собственно рѣщикъ) дал значеніє ювелірѣ (въ „Келих“), находило лучше придать существующему уже слову болѣе широкое значеніє, нежели выдумывать новое слово. Слово „мітець“, що в народній мові означало „умѣючий, знаючий, починаючий, опытный и вообще мастеръ своего дѣла“ (з словника Ф. Пискунова, 1873 р.), набуло значення „художник вірніше „Künstler“; з таким значенням його вживали ще „Основи“, вживала його й Марко Вовчок у своїх „Листах з Парижу“. Від цього слова в Левченковому списку є слово „мітецтво“ — спеціальність.

Проте й цей метод — метод семантичного інакшення — надавав, за деякими винятками (напр., слово „мітець“), потрібного ефекту. Що більше: він нерідко навіть до дискредитації самого джерела — народної мови, призводив, бо давав стилістично фальшиві контексти, як це часто траплялося напр., у Нечуя-Левицького.*

Варто згадати тут марність спроби дилетанта В. Даля реформувати за допомогою цього методу російську літературну мову. Він же пропонував слово „міроколиця“ — атмосфера, „родовспомогательний врач“ — акушерка.

„Ковані слова“. Недостатність засобів української народної (селянської) мови для розвитку української літературної мови штовхнула українське мовотворення на неминучий у творенні літературної мови метод — метод творення нових слів, новостворів, неологізмів, чи як тоді казали, „кованих слів“. Частково це мусили робити, як ми це відзначили, ще романтики першої половини ХІХ століття, але особливо нагальною ця потреба стала тоді, як треба було творити науково-технічну термінологію, писати шкільні

* Тут мова не про такі факти з Нечуєвої мови, як от „втирив очі“, „пришла лепалась“ зам. „прийшла“: вживання цих слів можна пояснити просто браком стилістичного чуття, їх легко можна було замінити іншими словами з народної ж мови.

підручники — в Галичині ще в 40-50 роках,* на Наддніпрянщині — в 60-их роках, коли появились „недільні“ школи.

З огляду на таку неминучість для літературної мови методу „кованих слів“, він виник в історії українського мовотворення сам собою, його підказало життя, ота потреба мати українські шкільні підручники, наукові, публіцистичні терміни та вислови, що з нею зустрілись у своїй практиці і масові носії-творці (журналісти, педагоги, агрономи, лікарі), і творці *par excellence* — письменники та вчені-філологи. Над тим, як буде по-українському „фарватер“, задумувався, як уже вище писано, „невідомий українець“, обмірковував проблему граматичних українських термінів А. Свидницький у своєму з 1862 р. листі до Гнилосирова, запитуючи його — „граматика — письменниця (чи добре?), имя — слово ймення (чи добре?), мѣстоименіе — займення (?)“.

М. Левченко пропонував: „численниця“ — математика, „щотниця“ — арифметика (останнього слова вжив і О. Кониський для свого підручника „Арихметика, або щотниця“), „винець“ — алкоголь, „вапнець“ — калій, „лікарня“ — аптека, „первотвор“ — оригінал, „книгарня“ — бібліотека, „первець“ — атом, „теплівщина“ — тропічні країни, „мовниця“ — граматика, „глинець“ — алюміній (бо, мовляв, його руда — глина), „ковань“ — метал, „ніякость“ — неутральність.

І. Верхратський пізніше згадував, що Куліш уперше вжив слова „обставина“, а він сам утворив „обстанова“. Він же порадив Климковичеві вживати відповідно до німецького *Richtung* не „направленіє“ (рос.) чи „керунок“ (польськ.), а „напрям.“**

І таких фактів у житті могло бути багато. На жаль, цей процес на Наддніпрянщині не зберігся для історії в своєму повному обсязі з огляду на важкі умови суспільно-політичні, в яких він відбувався, бо не було ні періодики, ні інших „нормальних“ для куьтурного розвитку мови видань, а були тільки белетристичні видання, що в них цей процес відбивався із зрозумілих причин однобічно. Тільки частково цю „прога-

* О. Лозинський у своїй граматиці, надрукованій 1848 р., писав: „Коли в мові народу не вистачає якого слова, треба утворити нове слово або з українського кореня ... або з іншої мови, найближчої до нашої, як от великоруська і польська.“

** „В справі народного язика“. ЛНВ, кн. XVIII, 1902.

лину“ надолужувано листуванням, бо звичайно сливе всі діячі того часу через відсутність інших засобів для вияву громадської думки усі „пекучі питання“ свого життя обговорювали в листах, що їх писали один до одного.* Справді, вивчаючи це листування, ми, сказати б так, ставимо перед собою навіч той живий процес, з усіма його перипетіями, труднощами, досягами, ми бачимо, як той чи той діяч ставить якесь слово на обговорення, бажаючи одержати на нього суспільну санкцію, як знов інші, винайшовши слово, просто його, як, мовляв уже звичне, вживають, з такою думкою, що його (те слово) кореспондент зрозуміє. А в загальній сукупності це дає часто надзвичайно повчальну історію того чи того слова. От, наприклад, слово (поняття) „відповідь“ слово, що без нього майже неможна написати листа про обопільному листуванні. А його спочатку не було, і в листах ми маємо декілька його „замінників“: у А. Свидницького — „відпис“, у інших — „одказ“... А яке було болюче народження слова для позначення „письменник“! Куліш, як уже письменник другої половини ХІХ століття, вживає того слова, що його вживали в першій половині цього століття, — „писатель“, але потім — „письменник“ і „письмак“ (друге з негативною оцінкою, хоч у народній мові воно означає — „грамотій“), В. Мова — „письмар“, Нечуй-Левицький — „писальник“ (пізніш — „письменник“), Старицький — „письменець“, Олена Пчілка — „письмовець“, у декого навіть „писака“ (без негативною оцінки), М. Драгоманов — „писач“. Такі самі були труднощі і з словом „читач“ — „читатель“, „читальник“, „читаць“ (у Старицького), „читака“ (у В. Мови). На означення поняття „твір“ (літературний) — „утворок“, „писання“, „твор“ (жін. р.), „твір“, „утвір“. З галицької преси того часу знаємо такі новотвори, як от „самовіжа“ — самосвідомість, „свічна“ — освічена, „краснорічна словесність“ „бут“ — побут. Іноді трапляються й справжні курйози, як от „залізничка“ (залізниця), „шпигачка“ (епіграма, це слово ще у Квітки-Основ'яненка), „сумногра“ (трагедія).

Це було те болюче, що його переживала українська літературна мова в процесі свого зростання. Та поряд із цим у листах ми знаходимо і багато тих неологізмів, що ввійшли

* Надзвичайно цінну збірку таких листів дав К. Студинський у згадуванім виданні „Україна й Галичина в листуванні“. Таку ж вартість має й листування М. Драгоманова з І. Франком та М. Павличком.

до української літературної мови як невіднятні тепер її елементи, слова, що до них ми тепер звикли. От, наприклад, „прихильність“, „нахил“ (Б. Білозерський, 1867), „часопис“ (Карпенко, 1867 р.), „півріччя“ (Русов, 1873 р.), „громадянин“, „злочинець“ (І. Рудченко, 1871 р., ще раніш його вживала М. Вовчок), „незвичайність“, „ласкавість“, „необачність“, „свідомість“ — терміни з абстрактним значенням (Лисенко, 1869 р.), у нього ж таки — „читанка“, „передмова“ (було ще в Шевченка), „умова“, „книгарня“, „правопис“, „рукопис“ (Нечуй-Левицький).

Це все слова, що тоді ввіходили вже в загальний обіг, і про них не можна сказати, хто їх винайшов чи вперше запровадив до вжитку. Швидше всього, що це були продукти „колективної“ творчости.

Та й не всі слова (хоч вони природою своєю й неологізми) були створені на ґрунті української мови, деякі з них узяті з інших слов'янських мов (але не з російської, від якої український процес мовотворення відштовхувався).

М. Левченко в отій своїй „замітці“ („Основа“, ст. 185) писав: „Руководством при его составленіи служили мнѣ словари чешскій и польскій, а также наш украинскій“. І в нього знаходимо такі слова, як „громовина“ й „строй“, узяті з чеської мови, „бігун“ (полюс) — із польської. Інші вживали тоді таких чеських слів, як „часопис“, „читанка“, „злочинець“, „злочин“ (по-чеському *čítanka, časopis, zločinec, zločin*, у Марка Вовчка „злий чин“), таких польських, як передмова (із відповідною звуковою зміною, по-польському *przédmowa*), „керунок“.

Про поширеність „кування“ слів ще в 60-70-их роках свідчать словники того часу, а для них характерна наявність „множества слов не только образованныхъ различными писателями и приобревшихъ уже, в большей или меньшей степени право гражданства в литературномъ языкѣ, но также и словъ, составленныхъ самими авторами словарей.“* Справді, новотворів дуже багато в таких, наприклад, словниках, як словник Ф. Пискунова, що в ньому ми знаходимо: „абетка“, „бідота“ (пролетаріат), „благач“ (прохач), „царянець“ (рояліст), „царянка“ (роялістка), „будівник“, „безважність“, „числениця“ (математика), „дбач“ (стяжатель), „бурьма“

* Б. Грінченко „Предисловіє“ до „Словаря української мови“, Київ, 1909 р., ст. 14.

(революція) і т. д.

Проф. Р. Смаль-Стоцький у своїй праці „Українська мова в підсоветській Україні“ (Варшава, 1936 р.) подав понад 30 неологізмів, утворених тими часами.

Що ідея „кування слів“ була тоді „в повітрі“, про це свідчить наукове у справжньому розумінні цього слова виправдання методу „кованих слів“, що його дав пізніше видатний український мовознавець другої половини XIX ст. К. Михальчук у своїй праці „До питання про українську літературну мову“. Хоч вона, ця праця, з огляду на тодішні злигодні не була свого часу опублікована, але викладені в ній думки — безперечно, тодішні думки, і вони, без сумніву, мали, та би мовити, обіг серед прихильників „кованих слів“ як теоретична аргументація та оборона. У цій статті Михальчук підкреслює, що „літературна мова тим найбільше й відрізняється від мови народної, що з неї, порівнюючи з останньою, витвір переважно штучний“. І, застерігшись щодо можливого помилкового порівняння цієї роблености до роблености „мовних воляпюків та есперанто“, він додає, що „літературна мова є... систематичний (проти випадковості та спорадичності роблених елементів у народній мові, В. Ч. витвір найвищого мистецтва, так само як і культурна музика, малярство, різьбарство та інші мистецтва“. Потім тогочасно він прямо каже про збагачення літературної мови „силом наново втворених з тих, котрі вже існували в мові, елементів — слів та висловів, щоб позначити різні культурні ідеї і думки.“*

А все разом свідчить про те, що не можна зв'язувати початку запровадження в українську літературну мову неологізмів з діяльністю однієї людини, як це в нас досі роблено, коли за ініціатора методу „кованих слів“ вважали М. Старицького. Річ зрозуміла, що саме письменники як головні творці літературної мови того часу зробили тут найбільше, а як мати на увазі тільки їх, письменників, то можна сказати, що не було серед них (серед письменників другої половини XIX в.) ні одного такого, щоб не вигадав або не вжив якось неологізмів. Тільки одні з них діяли в цьому відношенні обережніше, а другі сміливіше, одні запровадили менше неологізмів, другі — більше.

Марко Вовчок уживала неологізмів: „цілошибне вікно“.

* „Український діалектологічний збірник“, кн. II, Київ, 1929 р., ст. 17.

„метельщики“, „метельнички“ (ж. р.), „завинитель“, „присторонно“ (сторонничо), „оборонця“ (наз. від.) „вияв“ (зізнання).

Удавався до новотворів, як уже писано (див. „Панькова Кулішева мова“), й Куліш, дарма що він надавав найбільшій ваги іншому джерелу — церковнослов'янізмам та „староруській мові“.

Не обійшовся без нових слів і Яків Щоголів, що винайшов досить вдале слово „грало“. „Я признавал также за собою право, — писав він у передмові до „Слобожанщини“, — допускать словопроизводство от существующих корней, например „грало“ — всякого рода музыкальный инструмент.“ Рясно неологізмів у В. Мови, і вживав він їх навіть там, де, бачилося, можна було б і без них обійтися, як от у поемі „Троїсте кохання“ („заступа“ — оборона, „нахабець“, „забавлянка“, „чутоба“ — чуття, „ставка“ — струнка, „мимовіль“, „вершець“ — верховіття, „тремт“ — тремтіння, „слугатор“ рідного народу). Як побачимо далі, його словотворчість найближча своїм характером (хибами) до словотворчості М. Старицького.

Хоч і з певною обережністю, але теж творив і вживав неологізмів і Нечуй-Левицький. У статті „Сьогочасне літературне прямування“ він допускав можливість „змінювати суфікси, приставляти їх до кореня народного язика.“ Проте заразом він радив „не дуже квапитись та силкуватись утворювати неологізми часом невдатні, часом помилчані й непотрібні і з тієї причини часом смішні, як от імовірний (вероятний), майбутній, але цим добродіям уявляється, що воно значиться й справді будущий“.* У нього ми знаходимо такі загально тоді вже поширені слова, як от „одсвічується“, „громадянство“ і слова його власної творчості (і, треба сказати, невдалі), як отой, згадуваний уже, „писалник“, „покладний“ (положительний), „одкидний“ (отрицательний), „помилчаний“, „прямування“. Є неологізми і в Панаса Мирного, — „простомова“ (проза — взяв у Білика, а той, либонь, у Квітки), „поспів'я“ (вірші, є й у Старицького).

І Нечуй-Левицький, і П. Мирний запроваджували неологізми з мотивів пуристичних, відкидаючи таким робом чужомовні слова (етранжизми).

Багато створив неологізмів М. Драгоманов, деякі з них

* „Грамматика українського язика“, частина I, стор. 74

згадаємо далі.

Та найпоспідовнішими „ковалями“, такими, що свідомо давали перевагу новотворам, були все таки О. Пчілка та М. Старицький. Ось як згадує про цю роботу у своїй автобіографії О. Пчілка, протиставлячи позицію Старицького і свого поглядів, що поза народньою мовою „нічого не бачив“. „Новіший же погляд, що до нього приходився погляд Старицького й мій, признавав значну волю за дальшим ходом нашої літератури, признавав право неологізмів і взагалі ширшого стилістичного розвитку української мови. На із Старицьким у ворожому таборі прозвали були навіть „ковалями“ за те, що ми допускали змогу „кувати“ нові слова яких не вистачало в літературній українській мові.“* Та само пояснював свою позицію й М. Старицький. Обороняючи в статті про Самійленка свій переклад „Гамлета“, він писав: „Моїм головним завданням було передати всі тонкощі первотвору тими ж самими барвами, я уникав обминати трудне місце або переказувати його власними словами... Мені хотілось виробити саму мову до повного комплекту всіх барв на папітрі.“** А в листі до Мордовцева з 1882 р. він написав, що „зумисне ніхто не зважиться видумувати непутящі слова“, цебто, якщо він і видумував, то гому, що так було треба, що цього вимагало завдання „передавати всі тонкощі первотвору“ в перекладах, вимагала потреба, як казала О. Пчілка, „ширшого стилістичного розвитку української літературної мови.“ Отже даремно дехто з дослідників пробували були заперечувати те, що Старицький „кував“ слова і показати, що його неологізми — це швидше галицизми.** Галицизми і в нього, і в О. Пчілки, як ми вже бачили, є, але так само є й неологізми.

Словотворча діяльність українських письменників нахоплюється на ведикий, як про це каже О. Пчілка, опір та осуд з боку „ворожого табору“. А як найактивнішим „ковалем“ був тоді М. Старицький, то й критичні удари були скеровані головним чином проти нього. Найпомітнішим у цьому розумінні був виступ авторитетного ветерана українського руху Костомарова. У цьому виступі — у статті „Задачи української літератури“ — Костомаров писав:

* „Оповідання“, в-во „РУХ“, 1929 р.

** „Літературно-науковий Вістник“, 1907 р., кн. 2.

*** П. Фидякович у вступній статті до українських перекладів творів О. Пушкіна, що їх видала „Книгоспілка“.

нофілства** він радив „не прибѣгать къ насильственной ковкѣ словъ и выражений“, мотивуючи це вузькими, що їх він ставив, завданнями української літературної мови — бути знаряддям культурної обслуги „простодлюдинов“. Цей свій „теоретичний“ виступ Костомаров підсилив і практичним заходом: передаючи в Академію наук гроші на премію за словник української мови, він поставив умову (спеціальний пункт), щоб у той словник увійшли слова з української літератури не пізніше 70 років.**

Про „опозицію“ до „кування“ свідчать і інші дані. Так, один із найдіяльніших співробітників органу „українофілів“ „Кіевск-ої Старин-и“ Горленко в листі до Мирного охарактеризував „школу Старицького“ (О. Пчілка, Л. Українка й інші) як „убійственную“, „фальшивую“*** Відомий свого часу маляр і етнограф Мартинович, як про це розповідає в своїх спогадах про нього Сластьон, намалював і поширював карикатуру на „голову київської кузні“ Старицького, а в тій карикатурі змалював Старицького у вигляді коваля, що б'є по ковадлу, а з-під молота летять „ковані слова“. Під малюнком підпис:

Мов Борвій по хвилях тризубцем бурхає (? В. Ч.),

Отак моє слово з ковадла злітає.

Річ зрозуміла, що „критика“ повинна була бути і з боку справжніх ворогів української літературної мови — з боку всяких там „неизвестных“ із „Кіевлянина“, що підіймали на глузи будь-які спроби розширити засяг української літе-

* „Вѣстникъ Европы“, 1882 р., т. I, кн. 2.

До речі буде сказати, що не всі слова, що проти них скерував свій удар Костомаров, були неологізми, а були справжні народні слова: „не вгавал“, „літьма“, „мить“, „навіт“, „придешне“ (див. у Грінченка); слово „помник“ запозичене з польської мови. І тільки „гробкоє“ утворено від слова „гробки“, а також „безлюдний“ (без потреби створене слово, бо в народній мові було „безлюдний“). Творення слів без потреби — характерна риса словотворчості М. Старицького, дарма що він у згаданому вище листі до Д. Мордовцева це заперечував. Ставалося це в нього несвідомо, через недостатнє знання української мови.

**На щастя, Грінченко обминув цей пункт, увівши до свого словника і слова з творів пізнішого часу — аж до 900-их років включно. Тільки ж слів Старицького він не взяв.

*** Листи Горленка до П. Мирного, видання 1928 р.

ратурної мови, незалежно від того, з якого джерела брали для того засоби.

Втручались у справу творення неологізмів в українській мові й російські урядові чинники. Року 1881 Головна управа в справах друку в таємному обіжнику зазначала про потребу не допускати „въ малоросійській говоръ (? В. Ч.) нових словъ, вновь придуманныхъ и взятыхъ изъ языковъ польскаго и нѣмецкаго“.*

Усю цю „опозицію“ яскраво охарактеризував І. Франко коли казав, що „на ковані слова ... д. Старицького нарікають звичайно ті, які раді б звузити обсяг українського письменства до рамок „домашнього обихода“ і яким українська мова видається а ргіорі непридатною для вислову інтелігентних думок, абож се мимрять люди, які перед тим або хвили по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби.“

Проте кінець-кінцем ця лінія, попри її хиби (а про це мовитиме далі), таки перемогла, і „головний коваль“ Старицький мав моральне право наприкінці своєї діяльності писати:

Кепкували з мого слова	Обривалося в ясну кришу,
В рідне кидали каміння,	Окрилялося в дивні згуги
А воно, живуче, знова	І будило, знай, орлицю —
Одягалося в проміння,	Нашу матір зняти руки ...

Але все свідчить про те, що процес запровадження в українську літературну мову неологізмів був одним із внутрішньо-найболючіших моментів її творення.

Типи неологізмів. Неологізми, що виникли в другій половині XIX в., були двох типів: а/властиві неологізми і б/кальки. Властиві неологізми — це неологізми, утворені з українського мовного матеріалу (корені, елементи словотвору — приростки, наростки) без огляду на будь-яку іншу мову, а кальки — це неологізми, утворені з українського мовного матеріалу, але за зразками чужомовних слів. У загальній великій кількості неологізмів української літературної мови досліджуваного періоду переважають неологізми поршого типу — властиві неологізми. Це такі сло-

* Р. Смаль-Стоцький. Українська мова в Підсоветській Україні. Варшава, 1936 р., ст. 32.

ва, як от: „небовці“, „могота“, „кив“, „гид“ — у Кудіша „грало“ — у Щоголева, „простомова“, „приспів'я — у братів Рудченків та Старицького, „сконалець“, „завзятець“ — у Старицького, „дитинно“, „нестямлення“, „мистецтво“ — в О. Пчілки, „громадівство“ — у Драгоманова і багато інших у багатьох письменників.

Кальк було далеко менше. А пояснити це можна, либонь, тим, що серед українських письменників мало було поширене знання чужих мов (на це, як відомо, часто нарікав Драгоманов). Справа в тому, що для творення кальк треба добре розуміти граматичну будову калькованих чужомовних слів. Характерно, що й ті нечисленні кальки, які в цих письменників є, — це переважно кальки з російської мови, тобто з тієї мови, що її письменники знали. Кальки є в Куліша — „небно“ (з нім. ' *himmlisch*), „себелюб“ (з нім *Selbstliebe* і рос. „самолюбіє“), у Марка Вовчка (хоч для неї неологізми взагалі не характерне явище) — „коменотрус“ (з рос. „трубочист“), у Драгоманова „розумність“ (раціоналізм), „дійсність“ (реалізм), у Старицького — „однодумець“ (з рос. „единомышленник“), „плетуха“ (з рос. „сплетница“), „зналець“ (з рос. „знаток“), у О. Пчілки — „до побачення“ (з рос. „до свиданія“, фр. *au revoir*, раніш в українській мові вживано „до зобачення“), у Нечуя-Левицького — „покладний“ (з рос. „положительный“, з лат. *positivus*), „одкидний“ (з рос. „отрицательный“, лат. *negativus*). Деякі кальки прийшли з інших слов'янських мов через Галичину, напр., „вплив“ (польськ. *wplyw*, фр. *influence*), „часопис“, чеське *časopis*, нім. *Zeitschrift*, фр. *journal* — денник), „правопис“ (з рос. „правописаніє“, загальноєвропейське з грецького *orthos* і *graphō*).

Як мовні іновації, трудніше заціплялись властиві неологізми — з огляду на їхню абсолютну новість, і легше — кальки — з огляду на відносну новість цих побудов, особливо кальки з російської мови, що її всі читачі знали бодай на Сході: сприймання такого, наприклад, слова, як „однодумець“, полегшувалось усвідомленням його подібності до звичного рос. „единомышленник“; так само — „правопис“ і „правописаніє“. Річ зрозуміла, що серед неологізмів було й просто багато невдалих. Виникати такі „невданіки“ могли з багатьох причин. Насамперед вони могли бути невдалими просто через те, що вони були ... неологізми, через те, що в творенні нових слів просто неминучі

й невдачі. Друге — одною з причин була граматична незрозумілість української мови взагалі (не тільки літературної). Адже тоді, на протязі всього XIX в., на Наддніпрянщині не написано ані однієї грамматики української мови хоч би практично-шкільної, не то що наукової.* А ті наукові праці, що їх дали Потебня, Михальчук, висвітлювали переважно тільки фонетичну систему української мови (та й то в її генетично-історичному, а не описово-нормативному плані), а морфологічний бік української мови, що якраз міг найбільше в справі творення нових слів заважити, не розроблювано аніяк. Навіть з лексичного боку українська мова вивчена була мало, бо спроби слівників, що їх тоді видали (Афанасьєва-Чужбинського, Н. Закревського, К. Шейковського Пискунова, Левченка) були або незакінчені, або невдалі (це останнє особливо можна сказати про „словницю“ Пискунова). А звідси й виникло таке явище, що навіть найкращі знавці української мови того часу, ті, що їх за таких мали і сучасники, і пізніші історики української мови, не раз виявляли погане знання української мови. Напр., у Куліша знаходимо такі „неорганічні“ форми, як „мів“ (род. мн. від „мова“), „тене“ (зам. „тіне“ — клична форма).

Не знаючи граматичних законів української мови і її продуктивних засобів, письменники й давали мимохіть невдали новотвори. Третє — вдалість чи невдалість нового слова могла залежати ще й від індивідуальних словотворчих здібностей письменника. У цьому розумінні чи не „найталановитішою“ була не дуже талановита письменниця О. Пчілка, що залишила нам, як дехто думає, таке слово, як „мистецтво“.* Досить добрі новотвори давав М. Драгоманов („громадівство“, „громадівець“, „безначальство“, „прилагода“ — застосування). Цю індивідуальну причину, в разі неталановитості „ковалів“, міг посилювати ще лінгвістичний дилетантизм його, а також і ще те, що ці письменники вийшли не з селянського мовного середовища (тобто середовища, що в ньому тільки українська мова реально й існувала) і в ни-

* Граматику української мови („Опытъ грамматики малороссійского языка“) написав був Науменко, але цензор повернув її, навіть не читавши, мотивуючи тим, що „не можна дозволяти до друку граматику тієї мови, яка приречена на небуття.“

** Воно є й у Левченковому списку термінів, але з іншим значенням — як фах, спеціальність.

здебільшого не було „органічного“ „чуття мови“. А як ті письменники, що творили неологізми, були здебільшого не першорядними стилістами, то вони й не завжди могли стилістично виправдати навіть вдало створені неологізми, не могли дати їх у такому контексті, де їх можна було б сприймати як органічні елементи мови.

Усе сказане в третьому пункті чи з ненайбільшим правом можна прикласти до Старицького, в якого, справді, було чимало всяких таких недоладностей, і ті недоладності, без сумніву, виникали в нього через недостатнє знання української мови як такої. Ось факти, що свідчать про це останнє (про погане знання української мови): „Пашкиних“ (тут порушено чергування приголосних, треба було „Пашчиних“); „дякую вас“ (зам. „дякую вам“, і це на схилі його віку — в 900-их р.р. XIX в.); „зайняли“ в розумінні „запалили“, а воно ж можливе тільки з -ся у ф. „займатися“; „пишає“ (зам. „пишається“, це дієслово без -ся не вживається); „понюхне“ (контамінація двох дієслів — „понюхає“ й „нюхне“); „напхне“ (у значенні „наниже“, „надіне“, тим часом як „напхнути“ можна чогось усередину); поєднання семантично суперечливих „огрядний“ і „стрункий“ — „красень-юнак“, або ще „огрядна ніжка“); „наладнувати“ (зам. „наладнати“ чи „наладжувати“ — як до потреби); „ледаща“ (множина, а такі слова множини не мають, пор. у Шевченка: „бо всюди сироти — ледащо“, — при множині слова „сироти“ слово „ледащо“ в однині); „два приятеля“ (неукраїнська флексія), псевдонародні форми „всьогісенько“, „усесінько“). Не знаючи гарзд української мови, Старицький некритично користувався тодішніми словниками, такими, як от словник Пискунова, що, як це вірно відзначив Б. Грінченко, складався з „случайно откуда то надерганыхъ словъ, дополненыхъ множествомъ словъ, сочиненныхъ или самимъ составителемъ, или кем-то другимъ, а так же безпричинными заимствованіями изъ другихъ языковъ“ та ще й з „невѣрными объясненіями, опечатками и пр.“)*. Ось слова, що їх Старицький, можливо, взяв із цього словника: „тривати“ (інфінітивна форма в розумінні „чекати“, а тим часом це дієслово у значенні „чекати“ вживається тільки в наказовому способі, ця форма ізольована від інших форм); „тяжа“ (в значенні „баляст“, а тим часом воно вживається тільки у вислові на означення вагітності — „зайти в тяж“).

* Б. Грінченко. „Предисловіє“ до „Словаря української мови“, ст. 14.

Унаслідок цього в Старицького й складались такі немо-
логізми, як от „стямок“ („смысл“), що для його створення
він ужив основу не від „тямити“ („смыслить“), а від „стя-
тись“ — на мить утратити розум, самообладу (хоч цього о-
танняго він і сам уживав: „не стямилась тут гавонька моя“),
„непросяжний“ (непроницаемый, хоч слово „сягати“ ма-
є значення тільки поширюватись на поверхні, досягати); „ве-
ховодар“ (наросток -ар в українській мові непродуктивний,
дуже часто вживаний у нього наросток -ець у розумінні д-
євої особи теж уже майже непродуктивний, а через те й та-
кі неологізми, як „сконалець“, „шаленець“, „зналець“, видають-
ся мертвонародженими (хоч „знавець“ і засвоєне).

Хибою в цій роботі Старицького, як про це згадувано вже
було й те, що він створював нові слова й форми для таких
випадків мововживання, для яких уже були відповідні сло-
ва й вислови. Наприклад, „без просвітанку“ зам. загально-
вживаного „без просвітку“, „хвастка“ зам. „хвастовита“,
„хвастлива“, „крижняна“ зам. „крижана“ (вода), „поглу-
зам. „глум“, „знуцання“, „глузування“, „дзень-тедель“ за-
„дзень-дзелень“ (тут завинила рима).

Найкращі з неологізмів Старицького — це безнаросткові
слова, як от: „допит“, „нелад“, „помах“, „подих“, „загин“,
„ощада“, а також такі, як „бурхіт“, „квокіт“, „вискіт“. Рі-
зрозуміла, що не він був ініціатором цього типу новотворів,
бо як ми відзначили вже, їх досить ясно продукував і Ку-
ліш. Та й у словниках того часу, навіть таких, як словник Пис-
кунова, вони (слова такого типу) частенько трапляються
напр., слово „брязкіт“. Отож і немає в нас певности, що всі
ці слова — продукт його творчости (напр., слово „подих“
трапляється ще в мові Куліша та Ганни Барвінок) і, навіть
їх тут, ми цим хочемо тільки показати, що він таких слів —
неологізмів уживав. Взагалі поки немає словників окремих
письменників, важко говорити про те, хто запровадив упер-
ше те чи те слово. І ще один мінус у мові Старицького мож-
на відзначити з огляду на наявність у ній неологізмів, — це
те, що він уживає їх у таких контекстах, де без них любісін-
ко можна було б обійтись (згадаймо висловлену вище дум-
ку, що українські письменники не вмiли часто стилістично
виправдати наявність неологізмів у своїй мові), — у пере-
кладах байок, казок, у таких творах, як „Облога Буші“, в
ліричних поезіях.

Близький до Старицького хибами новотворів, як про це вже казано, В. Мова: і він уживає їх здебільшого без потреби ...

І от, підсумовуючи все сказане про „кування“ слів в українській літературній мові, можна, либонь, висловити думку, що саме це, отакі хиби — а не принципово, з наукового боку легко виправдана настава на творення неологізмів* — і викликало здебільшого виступи проти „ковалів“. Велике число непотрібних неологізмів, дане в невідповідному контексті в „супроводі“ до того ж ще явних (як у Старицького) помилок проти української мови — усе це й псувало намірений від письменника ефект, драгувало читача. Це й відзначав свого часу Б. Грінченко (в листі до Олександрова В. С.), не засуджуючи „кування“ слів взагалі: „Алеж здається, що кияни не такі вже грішні, як Ви кажете. Правда, що дехто (і Старицький, звісно) кують безліч слів і часто-густо зовсім недоладних, найгірш, що це робиться тоді, як в нашій мові існують уже потрібні слова, автори їх не знають і кують нові, часто зовсім не в дусі нашої мови. Але правда також і те, що зовсім без кованих слів нам не перебутися (так само, як і всякій іншій мові**). Цим же можна пояснити й те, що Франко, який, як ми бачили, взагалі був не проти запровадження в українській літературній мові неологізмів, дав негативне поцінування Мовиної мови („силувані звороти“), а також казав про Старицького, що він „силкується украсити її (українську мову) штучними клейнотами, нагинає, а іноді й насилує на свої шаблони“. Не що інше викликало й гостро-негативну думку Драгоманова про мову Старицького в листі до В. Навроцького з 1873 р. „Не знаю, чи ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицького, — писав він. — Він мені справив болість на три дні своїм самовільно й безграмотно кованим язиком. Господи! Яких слів не видумав, що не покалічив! Я написав сердиту рецензію, — котру пошлю в „Правду“, но котрої вона, звісно, не напечата.“***

Проте, як не є, а саме цей метод, попри всі його хиби, дав

* Адже навіть Костомаров допускав цей метод, коли казав: „Создавать новые слова и обороты вовсе не бездѣлица, если ихъ только создавать съ надѣждою, что народъ введетъ ихъ въ употребленіе“ („Задача украинофильства“).

** „Український Засів“, ч. 3, В. В. Александрів, 1943 р.

*** „За сто літ“, кн. I, ст 135.

чи не найбільше для розвитку української літературної мови, сприяв піднесенню її до рівня повноцінного знаряддя літературної творчості, і наукового мислення. Якщо порівняти сучасну українську літературну мову з мовою письменників другої половини XIX в., то можна легко спостерегти, що якраз мова „ковалів“, їхній стиль, особливо О.Пчілки, її оповідання з міського, інтелігентського життя, і є прототип багатьох наших сучасних слів, висловів та й усього стилістичного „обличчя“ мови.

А втім, мова О.Пчілки, що ми її висунули, так би мовити на передній плян, близька нам не тільки наявністю в ній неологізмів, а ще й матеріалом, узятим з іншого джерела, — етранжизмами. Можна сказати, що цим її мова відрізняється від мови Старицького, якого можна вважати за пуриста, бо, здається, це був один із мотивів (хоч ніде відповідного висловлювання на цю тему в нього ми й не знаходимо), що ним керуючись (поряд, звичайно, із мотивом „розвитку“), він і запроваджував свої неологізми.

Етранжизми в українському мовотворенні. Поряд із новотворами-кальками і непрямыми запозиками з чужих мов не обійшлась українська літературна мова і без прямих запозик — етранжизмів. Етранжизми, чи варваризми — це слова, перенесені з однієї мови до іншої без будь-яких змін або майже без змін. Практично в цю добу під чужими словами розуміли науково-технічні терміни неслов'янського походження (латинські, грецькі, нім., фран. тощо). Таких етранжизмів уживав досить вільно Котляревський. Але вже Гулак-Артемівський їх обминав. Те саме можна сказати про Квітку. Це залежало від вузького тематичного засягу українського мововжитку (адже її вживано тільки в функції естетичній та ще й у творах тільки з селянською тематикою), що не викликав потреби на ці слова. Проте, як відомо, вже Т.Шевченко мусив був удатися до цього джерела, і в його мові знаходимо багато етранжизмів. Та особливо актуальним стало це питання в другій половині XIX ст. з огляду на велику спрямованість до всеосяжності української мови та на потребу творити науково-технічну термінологію. Проте й на цьому етапі виявилась досить устійливо пуристична тенденція, вона була зв'язана з отією, охарактеризованою вже „вірою“ в стовідсоткову вистачальність основного джерела — української мови.

їнської народної мови.

Додержувались цієї тенденції найбільше оті масові творці-носії (згадаймо ще раз міркування на цю тему „невідомого українця“ — „чи вистачить рідною мовою без увсіляких бурховських хварватерів“), але сильна була й у декого з чільніших діячів, як от П. Мирний, Нечуй-Левицький. Як уже відзначено, пуристична тенденція характерна й для М. Старицького... Її ж виразно виявляє навіть С. Драгоманов, особливо в ранніх текстах („Передне слово“ до „Громади“). Але й ці письменники не могли обійтися без етранжизмів, і у всіх у них ми знаходимо чимало й етранжизмів.

На принципову височінь поставив це питання не хто, як той таки Куліш, висловивши оті наведені вище (в розділі про його мову) з листа до Л. Глібова думки про чужомовні слова.

Етранжизми ще більше, ніж неологізми, як про це свідчить вивчання листування й інших текстів другої половини XIX в., „стихийно“ промикувались в українську літературну мову, і тут можна спостерігати таку семантичну послідовність у закріпленні їх (етранжизмів) в українській мові: терміни, сказати б, загально-освітнього характеру (основні назви з історії, з географії тощо), потім терміни, зв'язані з літературно-творчими „питаннями“ (це ж було найближче першим творцям української літературної мови), далі шкільна термінологія і наостанку, коли з'являються словники з „усеосяжним“ засягом, коли виникає питання про створення української наукової мови, терміни з усіх галузів знання.

Звичайно, наводити тут приклади немає потреби та й змоги, бо їх уже так багато до кінця XIX в. защепилося в українській літературній мові, що довелося б складати цілого словника.

Треба ще тільки відзначити, що оформлювано чужомовні слова в тодішній українській мові двояко: на Наддніпрянщині й Кубані під впливом російської літературної мови, через яку вони приходили, на Західній Україні — під впливом польської та німецької. Звідси й виникали такі розбіжності, як різне фонетичне оформлення, напр., „філософія“ (на Наддніпрянщині) і „фільозофія“ (в Галичині), або різне морфологічне оформлення: „Аполлон“ (на Наддніпрянщині) й „Аполльо“ (в Галичині).

І ця розбіжність дуже довго стояла на заваді в справі творення єдиних норм української літературної мови.

МОВА ПИСЬМЕННИКІВ - РЕАЛІСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ВІКУ

Мова О. Кониського, І. Нечуя-Левицького й П. Мирного. Про мову цих письменників були вже принагідні згадки в попередніх розділах. Там же наведено й висловлювання найактивнішого з них на полі публіцистики та теоретичного усвідомлення українського мовотворення — І. Нечуя-Левицького.

Найхарактерніше для їхнього методу — орієнтація на мову села в найближчих для них діалектних формах (говір Звенигородщини — в Нечуя-Левицького, Полтавщини — в П. Мирного; звідси вживання тільки таких форм, як приросто і приєднання „од“, як дієслівна форма „прохожу“ — в Мирного, „роздзявив рота“, „теперечки“ — в Нечуя). У їхній мові маємо й елементи фолкльорної мови, і елементи мови родинної, але вже з виразною перевагою останньої. Елементи фолкльорної мови найпомітніші, може, Нечуя-Левицького, бож він міг використовувати це джерело у згоді з своєю наставою, розробленою в статті „Українське сьогочасне літературне прямування“ („Правда“, 1877 р.). У цій статті він вимагав, щоб українські письменники оформлювали свої писання в дусі української усної поезії: „Українські письменники, — писав він, — повинні обсіпати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою. Вони дадуть їхнім творам гарячий поетичний народній колорит, і колорит живий, в рівні з котрим твори, писані книжним робленим язиком, будуть схожі на мумії з їх гнилими тисячелітніми покривалами, що тхнуть трухлятиною (невдаде порівняння, бож саме фолкльор відгонить старовиною, а не роблені явища літературної мови, В. Ч.).* Хоч, кажучи це, він і мав на увазі зображувально-мистецькі засоби фолкльору („метафора“, „іронія“), та на практиці він використав, особливо в діалогах, і елементи пісенно-фолкльорної мови. Ось, наприклад, розмова з „Кайдашевої сім'ї“:

„Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін — в Палажці брови, як шпурочок; одна брова варта вола, другій брові й ціни нема ...

— Коли в Палажки очі витришкувати, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

Тут, як бачимо, живцем перенесено фолкльорні вислови

* За кн. С. Єфремова „Іван Левицький-Нечуй“, Дялліці, ст. 74.

„іронічним“ їх перетовмаченням. Тільки ж разом маємо тут і всю епігонську незграбність, як порівняти це з мовою Марка Вовчка.

П. Мирний часто вживає народних прислів'їв, як от: „Ти не дивись, що забродивсь, аби хаяв не покаляв“. „З щастя та горя скувалася доля.“ Або ще заголовок роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“

Характерні, в душі Марка Вовчка, здрібнілі форми знаходимо на першій же сторінці роману П. Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ („легенький вітрець“, „нивка“, „травиця“).

Проте в основному, як уже сказано, ці письменники орієнтувалися на розмовну селянську мову, і той таки Нечуй-Левицький вимагав, щоб письменники писали так, як „говорить народ, чи, просто сказати, мужики“. Одначе в багатьох випадках і цей метод відгонить у них епігонським знеціненням матеріялу, а подеколи доходить просто таки до мовно-стилістичного абсурду — коли письменники-чоловіки в своїх навіть авторських контекстах сходять на мову... бабів Палажок та Парасок. Так, наприклад, у Кониського знаходимо розповідно-жіночу манеру вислову без наявної, як це ми бачили у Марка Вовчка (та й у нього в оповіданні „Дід Євмен“, „То йому за чужі гроші“ й інших), жінки-оповідачки. От у його оповіданні „Козарський ланок“ знаходимо таке: „Мухи, крий Боже, як допікали Кузьмі“, „Здоров'я у Гречаного так і світилося, нівроку йому“, „Не поблагословив Господь Настю дітьми“. Відгомін цього треба вбачати і в додержуванні „народного“ календаря. Ось як, наприклад, починається найвидатніший твір другої половини XIX в. — роман П. Мирного „Повія“: „Осінь була дощова: від другої Пречистої, як почалися дощі, та день-у-день лили до самого Пилипа.“ І це тоді, як сам письменник жив за астрономічним календарем, за місяцями, числами!

Це були явні невдачі, і на них дуже гостро реагували тодішні критики та тямущі читачі. Наприклад, Драгоманов говорив прямо, що Кониський „безвкусен“, що Нечуй-Левицький теж „нікогда вкусомъ не отличался.“

Особливо виразно відчувався цей фальш в описах побуту інтелігенції, зокрема в діялогах. Отим то й правильно казав І. Франко, що ці письменники (Кониський, Нечуй-Левицький) не вміють дати „розмови освіченого товариства“ і

що „не даром... поляки сказали про „Причепу“, що навіть такого „висшого товариства, як економ та офіціалісти, Нечуй не знає.“

Не рятувало справи, наприклад, у Нечуя-Левицького й часткове використання (всупереч його поглядам!) церковнослов'янзмів. Ось мова Сухобруса (в „Хмарах“) у зверненні до дочки:

— „Нехай вибачає. Він старший і я старша.“

Сухобрус прийняв академічну позу й почав уговорювати по-вченому.

—Марто, ти єси жена його. Ти повинна покоритись йому, бо сам Бог так велів: „Жена да убоїться свого мужа,“ так глаголе святе письмо.“

Якщо дослівну цитату з „святого письма“ тут ще сяк-так можна виправдати, з огляду, головним чином, на тодішнє вживання цієї мови в церкві, то вже оті „єси жена“, „глаголе“ в суто побутовім контексті цілком недоречні, це фальш. Та ще поряд із майже „жіночими“ висловами, такими, як от:

„Оце вигадала не знати що! Хіба ж він таки підіймає на тебе руку“...

Попри свою пуристичність, ці письменники майже ніколи не пробують перекладати російських слів, зв'язаних з тодішньою дійсністю, а вживають їх прямо („прошеніє“, „предводитель“, „гласний“, „часовой“ — у Мирного), а також уживають неминучих чужомовних, західньо-європейського походження слів („костюм“, „аромат“, „механічно“ — у Нечуя „генерал“, „охвицер“ — у Мирного).

Але всі ці явища їхньої мови не свідчать про те, що в їхній мові переважає „негативне“. Для їхнього часу, для того етапу розвитку нашої мови це було майже неминуче. Але вони дали й нові досяги в її розвитку.

Найвище стоїть у цьому розумінні П. Мирний. Та й у Нечуя-Левицького маємо не один зразок уже „нормальної“ оповісної мови (в описах, наприклад, природи).

Дуже цікаву спробу використання розмовної мови дав А. Свидницький у „Люборацьких“, але цей твір, написаний 60-ими роками, свого часу не був виданий, і через те його мова не вплинула на розвиток української літературної мови.

Мова драматургів: Мова драматичних творів цього часу М. Кропивницького, була, в основному, така, як і в інших літературних жанрах, але в ній були й деякі специфічні особливості. Це останнє особливо доводиться відзначати, коли мова йде про драма

тичні твори цих трьох драматургів. Справа бо в тому, що всі вони були театральні діячі, які творили для себе репертуар, і через те їхні твори розраховані передусім на „слухове публічне сприймання“. У цьому розумінні показове для творчості перших двох — Кропивницького й Старицького, те, що серед їхніх драматичних творів чимало є просто інсценізацій чужих епічних творів („Енеїда“, „Вій“, „Невольник“ та „Титарівна“ — в Кропивницького, „Тарас Бульба“, „Різдвяна ніч“, „Утоплена“ й ін. — в Старицького). Ще показовіше те, що Старицькому доводилось переробляти, пристосовуючи для сцени, навіть драматичні твори інших письменників, що писали без огляду на театральне сприймання їхніх творів („Чорноморський побит на Кубані“ Я. Кухаренка, „На Кожум'яках“ І. Нечуя-Левицького, „Перемудрив“ П. Мирного). Цю залежність від „слухового публічного сприймання“ боляче відчував „найлітературніший“ з них — Карпенко-Карий. В уривковій незакінченій автобіографії* він нарікає на те, що його твори сприймають тільки як... лібретта до театральних вистав. „Надруковано 1200 примірників „збірника“ (3 п'єси) і особо (четверта) 2400 пр. „Наймишки“, а розійшлося за 3 роки так мало, що сором сказати. Та й те, що розійшлося — куповано, здебільшого, не в книгарнях, а в театральній касі, замість лібретта! Де ж мої читателі? Нема.“

І далі: „Бажаю перш усього, щоб публіка познайомилася з моїми творами не на театрі — куди йдуть слухати акторів — а з книжки, котру читають ради автора.“**

Звичайно, в пристосуванні драматичних творів до сцени діячі мали на меті передусім творення сценічності, але й мовне оформлення їхніх творів таки залежало від цього (від пристосування до сцени). У зв'язку з цим треба відзначити насамперед нерозв'язану як слід у творчості цих драматургів „стару“, ще з першої половини XIX ст. „успадковану“ проблему мови неселянських та некозацьких (в історичних п'єсах) персонажів: ці персонажі говорять здебільшого російською мовою.

Тут діяли різні причини. Перша з них — етнографічний і на прямок тодішнього українського театру, що його, головним чином, створили ці ж таки театральні ді-

* Уривок цей опублікував С. Єфремов у монографії „Карпенко-Карий“ (Ів. К. Тобілевич), Київ-Ляйпціг (без року, друге видання).

** Згадав праця С. Єфремова, ст. 111-112.

ячі. Згідно з поглядом заступників цього напрямку, на сцені могла бути тільки така мова, як і в житті. Через те М. Кропивницький та М. Старицький „дієвих осіб, одягнених не в свитки (у „сучасних“, а не в історичних творах. — В. Ч.), а в європейські вбрання, примушували балакати по-московськи“ (Д. Антонович).

Звідси ж, від такої „натуральності“ походить і та обов'язково жаргонізована російсько-українська мова, що нею характеризували ці драматурги різних сільських писарів, кацеляристів тощо. Взагалі ці драматурги ще не знали принципу мінімального кольористичного чи характеристичного дозування в українських п'єсах чужомовного (переважно російського) матеріялу, цілком можливого і в реалістичних творах.

Друга причина — „співзвучна“ з побутовою дійсністю „театральна інерція“ в глядачів. „Зрештою, в ті часи і в тих обставинах, — пише історик українського театру Д. Антонович про другу половину XIX ст. на Наддніпрянщині та Кубані, — виробився в громаді такий настрій, що п'єса інтелігентського життя в українській мові і просто інтелігенти в українським убранні, що забалакали б на сцені по-українськи, викликали б сміх у глядачів, і не тільки у ворогів українського руху, а й у прихильників його.“*

Але чимало заважила в цьому — це третя причина — й російська цензура, що забороняла, як це ми вже відзначали, українські драматичні твори з життя інтелігенції та взагалі з персонажами, одягненими „в сурдут“, якщо вони говорили по-українському (п'єси М. Кропивницького й ін.).

Проте в окремих творах цих драматургів уже є спроби дати українську мову в устах „інтелігентних“ персонажів: у „Насудилось“ М. Старицького, в „Суєті“ та „Житейському морі“ Карпенка-Карого.

Далі треба відзначити, що ці драматурги не зовсім уміли давати історично-мовний кольорит в історичних п'єсах („Сава Чалий“ Карпенка-Карого й ін.). У цьому розумінні вони не використали навіть досвіду з першої половини XIX ст., набутого в історичних п'єсах М. Котомарова. Причина — відсутність у них філологічної та історичної освіти, без якої правильне мовне оформлення історичної

* Д. Антонович. „Триста років українського театру“. Прага, 1925 р., ст. 18

ричних творів неможливе.

В неісторичних їхніх творах повно побутових росіянізмів, навіть таких, що їх можна замінити відповідними українськими мовними засобами („зонтик“, „диван“, „шляпа“, „принарядилась“, „поздравляю“ — з мови вчителя в „Суєті“ Карпенка-Карого), а також вузько-місцевих льокалізмів — „херсонських“ у Кропивницького та Карпенка-Карого (інфінітив на -ть, такі форми, як „пустю“, „ходю“, „ходе“, „хазяїн“, „нужніше“ „бомага“).

У М. Старицького і тут, у мові драматичних творів, як і в інших його жанрах та „куванні“ новотворів, виразно виявлено недостатнє знання української мови. Ось приклад із драми „Не судилось“: „Одним ви миром мазані: обтешетесь зверху тією культурою (як то можна „обтєсатись“ культурою? — В. Ч.) ... а дмухни тільки на вас, подряпай (пошкреби! — В. Ч.) трошки, — то такі ж жирюди у ґрунті.“ Або ще в драмі „У темряві“: „Нема чим віддавати, так наділи заставляй чи на роботу запродавайся.“ В останньому слові сконтаміновано два дієслова: „запродатись“ і „продаватись“, а з цього вийшла фіктивна форма.

Заслуга цих драматургів у тому, що вони подавали із сцени українську мову широким колам громадянства в живому звучанні, а це для повного суспільного функціонування мови має велику вагу: без цього мова може стати вживаною тільки на письмі, „мертвою латиною“. А збільшує цю заслугу те, що це вони робили тоді, коли українська літературна мова була під різними заборонами.

Мовна позиція На початку своєї літературної діяльності Івана Франка. Франко не зразу зорієнтувався був у заплутаній мовній ситуації, що була тоді (в 70-их роках ХІХ ст.) в Галичині. Його перші твори друкувалися в москвофільському часописі „Друг“, і мова їх була „якась мішанина української, польської і російської мови“.*

Але потім, приєднавшись до народовців, Франко рішуче перейшов на мовну позицію цього напрямку, а народовці ж уважали за єдино прийнятну для літературного вжитку мову — українську. І з цієї позиції Франко вже ніколи на своє-

* Д-р. В. Лев. „Західно-українські признаки мови Івана Франка в його ранніх творах“. „Рідне Слово“, ч. 6, 1946 р., ст. 62.

му віку не сходив, усіма силами боронячи те „слово“, що було „потрібне міліонам“, як він визначив значення української мови в полемічній відповіді „Антошкові П.“ (1902 р).

Хай та мова вбога в славнім роді,

писав він у тій відповіді, —

Хай московська, чеська, польська краща, —

Поки служить матері в пригоді,

То вона культурі не пропаца.

Тільки ж української літературної мови тоді, на початку Франкової діяльності, в Галичині ще не було, були тільки спроби писати мовою „пастухів і свинопасів“, як називали зневажливо москвофіли українську народну (селянську) мову. Була, власне, ще тільки сировина, що з неї треба було створити літературну мову як повноцінне знаряддя культурного життя українського народу.

Це були труднощі в площині відстані від мови народно до літературної. Але були ще й інші труднощі — говіркове порізнення української народної мови. До того ще Франкові довелося користуватися, з огляду на його походження в Галичині, говором, дуже віддаленим від основного стрижня української мови, від тієї мови, що нею писали творці української літературної мови: І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, Карпенко-Карий і ін. А як український народ не жив тоді спільним політичним життям, ба й був в основній своїй частині, східній, „під забороною“ і творити літературну мову в повному обсязі фактично можна було тільки в Галичині, — то Франкові, як і іншим діячам того часу, не зразу стало ясно, що з тієї сировини треба для літературної мови брати, який говір (наріччя) треба покласти в основу. Тоді ж бо галицькі редактори, як уже казано, нераз навіть виправляли мову наддніпрянських письменників, що змушені були друкуватись у Галичині замінюючи східньо-українські форми галицькими.

Тим то Франко, пишучи по-українському, користувався спочатку говором, що його засвоїв змалку в с. Нагуевичах (переходовим від бойківського до наддністрянського). На жаль, ця його мова в первісному вигляді (в такому вигляді, як була в рукописах та першодруках) не вивчена ще, а той матеріал, що його подав д-р В. Лев у згадуваній уже праці, не дає повної картини. Проте дещо з того матеріалу так можна відзначити як характеристичні явища. Наприклад,

лексичних явищ: „віно“, „гостинець“, „смок“, „змора“, „шмате“, „газда“, „п'ясть“, „спуза“, „опосочений“, „гаюка-ти“, „злудний“, „травити“, „цвілити“, „д'горі“, „прецінь“, „долів“, „ту“, „тutki“, „гнеть“, „сли“; з морфології: форми відмінків — „добов“ (ор.), „плечом“ (ор.); наросток прикметників вищого ступня — „ійш-ий“ („тривкійший“), наросток „вш“ („тривальшої“); займенникові форми — „повідж ми,“ (мені), „му“ (йому), „м'я (мене), „го“ (його) „тя“ (тебе), „сесь“ (оцей), „нич“ (нічого); дієслівні форми — „гнесь“ (гнеться), „ся схилили“, „му ходити“; з синтакси — конструкції з прийменником „о“ — „о щастю снів“ і інше.

Взявши участь у мовній дискусії 90-их років (про це в розділі „Загроза роздвоєння і мовна дискусія 90-их років“), Франко виступив був проти надання переваги в українській літературній мові східньо-українським елементам і за використання всіх „відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися.“

Але ця позиція І. Франка практично була безплідна, як її слушно охарактеризував (хоч і з інших, як у нас, міркувань) Юрій Шерех у ст. „Мовна дискусія 1891-1893 років і участь у ній Івана Франка“, надрукованій в ч. 6 „Рідного Слова“. І він (Франко) сам це пізніше зрозумів, бо в пізнішій своїй статті „Літературна мова і діалекти“ (ЛНВ, ч. 2, 1907 р.) писав: „Кождий, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжної традиції і мусив зачинати від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців“.*

Та й у практиці свого мовотворення І. Франко став систематично наближати свою мову до наддніпрянської. А робив він це не тільки в тих творах, що були написані після дискусії, а й при перевидаванні своїх творів. Про це він не раз писав у передмовах до перевидаваних текстів. Так, наприклад, в одній із таких передмов він писав: „Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв

* Подаємо за статтею Я. Рудницького „Франко про діалекти й літературну мову“. „Свобода“ (недільне видання), ч. 44 за 1954 р.

мову, вироблення котрої до ступня мови літературної в останніх 20 літ усе ж таки значно посунулося вперед, можу й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, це ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх у тім часі), де панувало намагання притупити почуття живої, чистої народної мови, котре змалювалося було в мене сильно розвите. На мені в мініатюрі повторилося те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили й закаламутили чистоту народної мови.* Переддруковуючи 1914 р. статтю „Причинки до оцінення поезії Т. Шевченка та „Темне царство“ (вперше надруковані 1881 р. в журналі „Світ“), він писав: „Переддруковуючи цю статтю по 33 роках я поробив у тексті деякі не дуже значні язикові стилістичні та речеві зміни“. У змінах, що їх робив Франко, є такі, що в них відбився взагалі розвиток української літературної мови (напр., замість „висказувались“ — „висловлялись“ — нозовтір), але є й заміна галицьких льокалізмів наддніпрянськими явищами („тота“ — „ця“ й ін.). Ось більший список цих поправок:

1881 р.	1914 р.
в його мислі	в його думках
хоть	хоч
стоїть нагадати	гарто, треба нагадати
високообразованих	високоосвічених
висказувались	висловлювались
писателі	письменники
последне	останне
переводились	перекладались
замічаємо	завважуємо
тота	ця
ничтожність	нікчемність
наболівшу	наболілу
котре мов грім	що мов грім
противно	навпаки
другі пісні	інші пісні
в котрих	в яких

*Цит. за В. Левом — „Західно-українські признаки мови Івана Франка в його творах“. „Рідне слово“, ч. 6, ст. 62.

** Подаємо за статтею П. К. в „Літературному Архіві“, ч. 1-2, Харків, 1932

та предінь
множество, много
обширній ставок
угнетених
чуттво
знакомим
звісна
неправду, лежачу
в тім взгяді
о критиці
їй помочи
прочих

та все таки, проте
багато
широкий ставок
пригноблених
почуття
знайомим
відома
неправду, що лежить
в того погляду
про критику
їй помогти
інших.

Усіх своїх текетів Франко за життя не поперевидавав, через те й не міг повиправляти, а в віршах це ще й не так легко було зробити, бо та чи та граматична форма залежала від розміру або римування. Тим то в його творах, особливо віршованих, залишилось чимало галицьких льокалізмів.

Але ота його тенденція щодо очищення літературної мови від вузьких галицьких льокалізмів мала велике значення, бо це визначало шлях, яким повинні були йти пізніші галицькі діячі в царині українського мовотворення.

Цілком свідомо ставився Франко й до інших проблем українського мовотворення. У відповідному розділі була згадка про його участь у полеміці, що точилася навколо „кованих слів“, його оборону методу „кування“. Сам він зрідка лише „кував“, але й у нього є неологізми: „назадник“, „порятівник“, „пригноба“, „перекова“, „сухарина“, „недумство“.

Взагалі він допускав усе, що потрібне було для того, щоб українська мова була „придатна для вислову інтелігентних думок“. Наявність у його мові багатьох етранжизмів (чужомовних слів) свідчить про позитивне його ставлення й до цього третього джерела.

Одне слово, Франко усяково дбав про те, щоб створити повноцінну українську літературну мову, „єдину й одноцільну“, як він був якомсь висловився в одній із своїх передмов. І в цьому його велика заслуга, особливо для Західньої України. Відіграти більшу, рівну його літературним заслугам ролю в історії всеукраїнської літературної мови перешкодило йому „галицьке“ діалектне середовище.

НА МЕЖІ ДВОХ СТОЛІТЬ

Календарно-хронологічні межі, звичайно, не мають ніякої ваги в живому історичному процесі, і ми користуємося ними тільки для орієнтації в часі, а не для розмежування окремих реально-історичних періодів. Тим то й тут, дарма що розгляд попереднього матеріялу ішов у нас під знаком другої половини ХІХ ст., ми мусимо, з огляду на певні явища українського життя на межі двох століть — ХІХ-ХХ, з одного боку, відірвати від тієї другої половини, 90-і роки, а з другого — приточити до цього десятиріччя перше п'ятиріччя ХХ віку.

Це п'ятнадцятиріччя відрізняється від попередніх десятиліть чималими змінами прогресивного порядку, що сталися в українському русі взагалі, а для центральних та східних українських земель з нього був наче переддень революції 1905 року. „Після темної глухої реакції 80-их років, — пише про 90-і роки в своїй „Історії українського письменства“ С. Єфремов як свідок і учасник українського політичного й культурного життя того часу, — нове десятиліття принесло деяку пільгу, — не в зверхніх обставинах, бо вони не одмінились, а в настроях самого громадянства“.* І про початок ХХ ст. він пише: „Вже перші роки ХХ віку ознаменувалися загальним розворушенням навіть на російській Україні, збільшенням українських виданнів і припливом нового інтересу до українства та українського письменства“**

Ці „настрої“, конкретніше кажучи, виявилися в більшій політизації українського руху, в наближенні до ідеї самостійности України, у зміцненні ідеї всеукраїнства та в побутовій, сказати б, радикалізації українства як такого.

Політизація українства виявилася найвиразніше в утворенні по всій Україні різних політичних гуртків, громад, партій. Так, у Галичині й Буковині на самому початку 90-их років (1890 р.) була утворена Русько-українська радикальна пар-

* „Історія українського письменства“, т. II, ст. 236.

** Та сама праця, т. II, ст. 282.

тія на чолі з І. Франком та М. Павликом, а 1899 року Національно-демократична партія, що до неї ввійшли найдіяльніші народовці й радикали, такі, як Романчук, В. Охрімович, І. Франко, М. Грушевський і ін. Цими ж таки роками (1899 р.) достала в Галичині й Українська соціал-демократична партія. На центральних і східніх українських землях тоді потворились були такі організації, як братерство „тарасіаців“,* до якого, між іншим, належав і М. Коцюбинський, як соціал-демократичний гурток (до нього належала Леся Українка), активізувалися групи заснованої ще раніше — 1885 року, Української партії соціалістів-революціонерів, а безпартійні українські „громади“, що були в двадцятьох містах — від Ананієва й Катеринодону (Краснодону), від Севастополя й до Москви з Петербургом, року 1899 з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського об'єдналися в одну Загальну українську організацію. Цього ж року радикальніші діячі на чолі з Д. Антоновичем утворили Революційну українську партію. Загальні політичні настрої українського громадянства штовхали вперед навіть пасивніших у цьому розумінні діячів і призвели до того, що навіть „безпартійна“ Загальна українська організація року 1904 перетворилася на Українську демократичну партію.

До ідеї самостійності України з більших партій найбільше найблиздилися — в Галичині Радикальна партія, яка на своєму з'їзді 1895 року заявила, що „здійснення всіх соціалістичних ідеалів можливе лише при політичній самостійності українського народу,** а на Наддніпрянщині — Революційна українська партія, що видала року 1901 брошуру „Самостійна Україна (написав М. Міхновський), від якої, либонь, і починається самостійницький рух як такий. Попри історично-правне обґрунтування (на підставі аналізу Переяславського договору) ідеї самостійності України в цій брошурі проголошено ще й ідею всеукраїнства, згідно з гаслом: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ.“ Практично ця остання ідея виявилася в посиленіх зносинах східніх українців із західніми, в ут-

* Ідейні настави цієї організації висловив керівник її І. Ліпа, надрукувавши 1893 року у львівській „Правді“ статтю „Profession de foi молодих українців“.

** Подаємо за працею Григорієва „Доба М. Драгоманова“ (Зб. „Вибрані твори М. Драгоманова“, ст. 48, Прага, 1927 р.).

воренні на терені Західньої України спільних всеукраїнських органів („Зоря“), у таких всеукраїнських „демонстраціях“, як відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, на яке приїхала з Галичини ціла група українських діячів. Велику ролю відіграв у цьому особисто М. Грушевський, що, ставши року 1894 професором Львівського університету, не забував разом і про центрально-східню частину України. За свідченням С. Єфремова, „ідея всеукраїнського єднання“ буде „найлюбіша Грушевському ідея.“* І на цю тему Грушевський писав дуже часто в своїх публіцистичних статтях.

Ось як, наприклад, він писав про це трохи пізніше в ст. „Галичина і Україна“. „В інтересах всеукраїнського національного розвою в теперішній стадії лежить, власне, концентрація всіх національних сил, а для того всіх частей української території. Треба розвивати в них почуття єдності, солідарности, близькості, а не роздмухувати ріжниці, які їх ділять і які при таким роздмухуванні можуть привести до певного відокремлення, культурного й національного, ріжних частей української землі.“**

Ідея всеукраїнства відбилась також у тому, що й галичани стали потроху вживати назви „український“, „українець“.

Побутову радикалізацію українства засвідчили на Наддніпрянщині найбільше „тарасівці“. Ця настанова була скерована головно проти старих українофілів, що, попри своє ідейне українство, „никодимствували“, користувались у своїх писаннях російською мовою (згадаймо докір М. Драгоманова!), не дбали про побутову українізацію своїх родин, не розмовляли в товаристві по-українському тощо. На проти загу цьому „тарасівці“ проголошували таке: „Будьмо скрізь і всюди українцями. Розмовляти мусимо тільки по-українському, виховувати дітей тільки в українському національному дусі в противагу українофілам, що в них у родинах розмовляли по-російському. Заперечувати скрізь і у всьому українофілів.“***Цю ідею взяв за основу свого оповідання „Хор М. Коцюбинський, а його тему підказав керівник „тарасівців“ В. Боровик, як про це він писав року 1894 в листі до І. Липи. „У числі 19 „Зорі“ буде надруковано нову казочку Коцю-

* „Історія українського письменства“, т. II, ст. 241.

** Там же.

*** За працею С. Козуба „Коцюбинський у братстві „тарасівців“. „Твори М. Коцюбинського“, т. УІІ, ДВУ, Харків, 1930 р.

бинського — „Хо“, присвячену мені, позаяк тему і плян подав я. Там випроваджено тип „хвила“ і трохи зачеплено нас.“ У цій цитаті звертає на себе увагу зневажливе трактування українофілів („тип“ „хвила“***). Додержуючись цих настав, Коцюбинський писав у листі до дружини 1898 р.: „Що там синочок наш, які слова вивчив? Не вчіть його тільки по-московському, бо дитина звикне, то трудно буде відвикнути. Стеж і за Мариною, щоб не вчила бозна яких слів. Хай говорять чисто, краще, ніж їхні батьки.“

Т. зв. „нова ера“ (угода з поляками в Галичині), що її здійснили В. Антонович та О. Кониський, дала українську катедру при Львівському університеті.

Ці всі настрої та організаційні заходи 90-их та початку 900-их років дали певний ефект передусім у видавничій справі. На Західній Україні, oprіч згадуваної вже „Зорі“, впродовж цих років виходили різні газети, а також такі журнали, як Франкове „Життя і слово“, цей попередник „Літературно-наукового Вісника“, а з року 1898 почав виходити і сам „Вісник“, що став потім під проводом М. Грушевського й Франка на довгі роки немовби конденсатором творчости українських науковців та письменників. Крім того, мали в цьому розумінні велике значення численні видання реформованого 1893 року Т-ва ім. Т. Шевченка. Як наукове товариство, воно стало видавати „Записки“ (пізніше виходило шість книжок на рік), „Збірники“ секцій — історично-філософічної, математично-природописно-лікарської, „Історичну бібліотеку“, „Студії з поля суспільних наук і статистики“, „Жерела до історії України-Руси“, „Українсько-руський архів“, „Етнографічні збірники“ й ін.

На Наддніпрянщині Загальна українська організація утворила солідне видавництво „Вік“, і це видавництво випустило на відзначення століття нового українського письменства під такою ж назвою два збірники української поезії й прози, що являли собою наче підсумки творчих досягів українського народу в слові. Розвинув чималу видавничу діяльність Б. Грінченко, що випустив різних книжок для народу в загальній кількості 50 назв з тиражем до 200 тисяч. Здійснювано це з великими труднощами, бо цензура по-давньому лютувала: з 230 поданих на дозвіл рукописів дозволено тільки 80, не кажучи вже про те, що періодичних укра-

*** „Коцюбинський“, збірник статтів, ДВУ, 1931 р.

їнських видань у цей час не дозволяли зовсім. Існувала тільки стара „Кіевская старина“, що від початку 900-их років почала потроху містити белетристичні тексти й українською мовою.

Але, як уже казано, відсутність цих видань на Наддніпрянщині почасти компенсувалась наявністю загальноукраїнських органів у Галичині та Буковині, що частково проривались крізь цензурну рогачку й на Наддніпрянщину („Л. Н.В.“ від 1898 до 1903 року). Тим то ці роки дали чималий розвиток української публіцистики (напр., відомі „Листи М. Драгоманова й Б. Грінченка), наукових праць українською мовою (серед них „Тарас Шевченко-Грушівський“ О. Кониського, перші томи епохальної „Історії України-Руси“ М. Грушевського й інші твори українських письменників).

Це пожвавлення українського політичного й культурного життя автоматично й висувало на денний порядок різні проблеми українського культурного мововжитку, зокрема проблему єдиної для всіх українських земель літературної мови

ЗАГРОЗА РОЗДВОЄННЯ І МОВНА ДИСКУСІЯ 90-их РОКІВ

Наївна віра перших свідомих діячів українського відродження в можливість створення всеукраїнської літературної мови шляхом злиття всіх її говорів нахопилась на закон творення літературної мови, згідно з яким в основу її може лягти тільки один якийсь діалект, а інші звичайно відпадають. І на українському ґрунті цей закон гостро виявився, та ще й тоді, коли українські діячі особливо широко бажали злиття говорів і коли, бачилося, й потреба на це була найбільша, — тоді, коли люди з різних частин України примушені були працювати на одному ґрунті — галицькому (після заборон у Росії 1863 й 1876 років). Показово, що „жертвою“ цього закону впавав навіть один з перших східно-українських ініціаторів „злиття“ — М. Костомаров, той Костомаров, що ще в першій половині століття спробував був запровадити західно-українські елементи в українській літературній мові. Року 1863 він написав в одному з своїх листів до О. Кониського: „А що про Червону Русь пишете, так вона не єдиним правописом одрізнялася од нас, але й мовою, нехай вона до нас прихляється, а не ми до неї. Самі розумні русини так говорять.“* А року 1865 у розмові з тим же О. Кониським казав: „Самооборона (від поляків) вимагає, щоб русини створили у себе літературу на народній мові, взявши за основу і мову, і літературу, яка вже є на Україні.“ Те саме сталося з другим окличником і практиком ідеї всеукраїнства — П. Кулішем. Нав'язавши й підтримуючи з Галичиною якнайінтенсивніші зв'язки, він разом із тим гостро виступав проти галицької мови. „Коли ж ви (галичани) стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденції. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком, а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ яко нива неписьменного слова — від Есмані по Карпати, а ваш тільки від границі по Карпати. Читати нас у Галичині будуть і мусять, хоч би ми не прийняли нічогосінько з вашого смаку; а вас тільки тоді читати-

* „Україна“, ч. 3 за 1925 р., ст. 74.

муть на Україні, коли ви приймете смак український, піднявшись вище головаччини, дідиччини і всієї нової галичанщини. Ваша словесність буде насліддям самої бібліографії по ти, поки Галичина не зіллється духом своїм з Україною „одно тіло.“* „Розумними русинами“ на той час (до 1876 року) були Є. Сакун та І.Верхратський. Перший писав у своїй статті „Замітки о рускім язиці“: „Зіздивши сливе всю Україну й прислухавшись до говорів її, дійшов-ем до гадки, що нам потрібно задля розвою нашої літератури писати українською мовою, а не якимнебудь з українських говорів. Від цього я взяв за фонд подніпряньський говір, яко головний, приносив до його найвідрубніші від других мовні варіанти.“** Другий висловився на цю тему в двох своїх статтях однаковим заголовком „В справі народного язика“, що були надруковані в „Правді“, ч. 14 за 1873 р. і в ч. 5 за 1874 р. Він теж не заперечував орієнтації української літературної мови на „подніпряньський говір“ і відкидав такі слова, як „фальшивий“ на користь „хороший“, такий вислів, як „купа більший на користь „далеко більший“.** Пізніше проти „галичанення“ української літературної мови гостро виступив Нечуй-Левицький, далі можна згадати ще В. Самійленка, що в листі до Б. Грінченка з 7. серпня 1892 року висловився проти галицької мови. І цих виступів з боку східних українців ставало дедалі більше, вони робилися дедалі гостріші. Інакше сказати, східня Україна не приймала тієї літературної мови, що її творено в Галичині, бо це, як виявилось, була не сподівана всеукраїнська мова, а вузько місцева, створена на основі тільки галицьких говорів. Але попри наявність окремих „розумних русинів“, більшість галичан стали свою мову боронити, бож практично їм не так легко було засвоїти „подніпряньський говір“. Так виникла загроза роздвоєння українського літературно - мовного процесу. Ця проблема була винесена на сторінки тодішньої преси, і так виникла наприкінці XIX ст. мовна дискусія між східними і західними українцями. Розпочав цю дискусію Б. Грінченко статтею в „Правді“, IX, за 1891 р. під заголовком „Галицькі вірші“. У дискусії з східнього боку взя-

* В. Дорошенко. „Галичина й Велика Україна“. Календар-альманах „Дніпро“ на 1924 р., Львів, ст. 11.

** Подаємо за працею Ю. Шереха „Галичина в формуванні української літературної мови“. Мюнхен, 1949 р., ст. 5. *** Також.

ли участь ще А. Кримський (А. Хванько, „Наша языкова скрута та спосіб зарадити лихові“, „Зоря“, 1891 р., ч. 24, ст. 275), М. Школиченко („Чайченко і Франко“, „Зоря“, ч. 20 за 1891 р.), а з західнього — І. Франко („Говоримо на вовка, скажімо і за вовка“, „Зоря“, ч. 18 за 1891 р., ст. 357), І. Кокорудз („Причинок до спору языкового“, „Зоря“, ч. 24 за 1891 р.), Лосун („В справі языковій і декотрі замітки про книжки для українського люду“, „Зоря“, ч. 7-9 за 1892 р.). Сам Грінченко забирав голос у цій справі аж три рази.

Східні автори (головним чином, Грінченко) висунули такі негативні з позицій всеукраїнських моменти в галицькому мовотворенні: 1) Галичина не може претендувати на творення української літературної мови, бо з неї тільки невеличка частина України (Грінченко: „Що таке Галичина? Частина великої України-Руси, — така сама частина, як Буковина, Київщина, Полтавщина, Херсонщина.“ „Языка галицько-руського не може бути, як не може бути языка херсонсько-українського“); 2) витворена в Галичині книжна мова — це макаронічне „язичіє“, незрозуміле величезній більшості українського народу (Грінченко: „Дуже помилялися ті земляки, які думали досі, що в Галичині тільки одно „язичіє“ — москвофільське: навпаки, є й друге — рутенське“); 3) ця мова відбігла від мови перших творців української літературної мови — Котляревського, Квітки, Шевченка (Грінченко).

Висновок із цієї констатації східні автори (Грінченко й Кримський, бо М. Школиченко виразно не ставав ні на той, ні на той бік) робили такий, що творення української літературної мови треба зорієнтувати на мову Східньої України, що, кінець-кінцем, і започаткувала була це творення, давши зразки мови в творах головних українських письменників. „Галичани можуть сказати на се, — писав Б. Грінченко, — що саме так і ми, українці з Росії, повинні дбати про єдність. Не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо, може, дечим поступитися нашим галицьким братам. Алеж ми маємо право сподіватися насамперед сього від галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемівський, Марко Вовчок, Стороженко й інші.“

„Якщо досі галичани прийняли багато слів українських, — писав А. Кримський, — а декотрі намагаються писати прямо по-українськи, то це сталося напевно не через докази пуристів... З України досі йшло світло в Галичину, твори українські стояли вище од галицьких та й мали вплив.“

Галицькі автори супроти цього висували 1) „стару“ тезу про те, що всі українські говори мають право на використання їх в літературній мові (І. Франко: „Народ з його мовою, звичаями й творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані знівечити, ані замазати тих відтінків не можна, та чи й треба? Адже се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на корсять цілості“); 2) що тільки Галичина має всі суспільні умови для творення літературної мови (І. Кокорудз: „На Україні по нещаснім указі 1876 р. обмежено розвій язика на белетристику, очевидно, полезавузьке для розвою язика так великого народу ... В ... широкім ужитю, як є широкі течії житя людського, найшовся язик руський в Галичині. Ним ту вітає ся цісаря, виголошує ся мови політичні в соймі, ним викладає ся всі предмети в гімназіях, він розлягає ся з катедр університетських, ним пишу ся листи і розправи філософічні, педагогічні, історичні, математичні, фізичні, правничі і т. ін. Оскільки отже широкий круг ужитя, остільки ширший його розвій“. „Підчас коли на Україні рідко язик українсько-руський є розговорним між тамошньою інтелігенцією, то в Галичині говорять ним як в простій хаті, так і в найелегантнішім салоні“).

Але становище „східніх“ авторів було сильніше, ніж становище „західніх“. Кажучи це, маємо на увазі живий і історичний процес, а не методологічні позиції тих і тих, що нераз були хибні. Так, Грінченко, безумовно, помилявся, коли рівняв Галичину до Буковини, Київщини, Херсонщини, Полтавщини. Ні одна з цих частин України не мала своїх окремих культурно-історичних традицій і потенціально-творчих тенденцій у творенні української культури, а Галичина це мала і через те могла претендувати на керівну роль в творенні української літературної мови. Так само помилявся й А. Кримський, коли угрунтовував свої погляди тільки на тому, що „з України досі йшло світло в Галичину, твори українські стояли вище од галицьких та й мали вплив“. У мовних процесах діють окремі соціальні закони, що не мають вирішного зв'язку з характером і значністю літературних тво-

* Цитати подаємо за працею Ю. Шереха „Мовна дискусія 1891-1893 р. участь у ній І. Франка. „Рідне Слово“, ч. 6, Мюнхен-Карльсфельд, 1946 р.

рів. Хіба „галицький“ Франко не дав найсильніших після Шевченкових творів у нашому письменстві? Хіба Стефаник не великий майстер? А тим часом ні Франкова мова, ні тим більше Стефаникова не ввійшли до норм нашої літературної мови. Хибне в поглядах „західніх“ авторів було те, що вони (Кокорудз) покликались на австрійсько-галицькі легальні можливості як основу в творенні літературної мови та на потребу синтезувати всі говори й наріччя. Ні те, ні те в живому мовотворчому процесі не могло бути вирішально-дієвим.

Але, взагалі кажучи, Грінченкова позиція була правильна.

І глибоко помиляється Ю. Шерех, добавачучи у виступі Б. Грінченка „дух нетерпимости й льокальної обмежености“, думаючи, що Грінченко „проголошував монополію одного хутора“. Ситуація бо була така: або „галицька“, або „східня“ мова, а злити їх не можна! При такій дилемі вибір міг бути тільки на користь другої. Та й сам Грінченко не був якимсь ненависником галичан і дуже добре розумів своє всеукраїнство, стверджуване з „східньої позиції“. „Ми проміж себе, в своєму гурті, — писав він, — можемо про далеко важливіші речі сперечатися, але це ні трохи не пошкодить іти нам до однієї мети вкупі, і такі люди, як д. І. Франко, все ж сидітимуть на покутті в українській хаті... І коли б трапилося так, що нас, українців-русинів з Росії, яким ... випадком змушено не писати так, як ми пишемо, то ми й хвилини не вагаючись — почали б писати такою мовою, якою тепер пишуть автори тих галицьких віршів, знаючи добре, що хоча вона й не зовсім відповідає нашим смакам та звичкам, але все ж вони нам — своє, рідне.“**

А в листі до В. С. Олександрова, обговорюючи з ним справу творення української мови, він писав: „Опріч того, як на мою думку, то ми забуваємо ще одно, а саме те, що за кордоном існує 3 мільйони наших земляків, котрі не зробились ні дяками, ні німцями, а живуть українським життям і склали вже літературну мову. Нехай ця мова і шкандибає, алеж вона існує, і її треба мати на увазі, та ще найбільш, як у них поміж поганим єсть і багато гарного і гарного більш, ніж поганого.“** Отже, де ж тут „дух нетерпимости й льокальної обмежености“?

Навпаки, галицькі автори, при всій їхній конъюнктурній пе-

* Згадана Шерехова праця, ст.75.

** За згадкою працею Ю. Шереха, ст. 73.

ревазі, навіть в основному помилялись, і навіть сприятлива кон'юнктура не рятувала їхнього „язичія“. Становище тих і тих вдало охарактеризував тоді ж таки (1892 р.) в своєму листі до Б.Грінченка В.Самійленко: „Спасибі Вам за Вашу працю. Ви даєте її так багато і з таким добром напрямі. Ваша замітка про галицьку мову, як видно, возом зачепила галичан, що й досі гризуть Вас та хочять проковтнути. На превеликий жаль, бачу, що Вам трудно з ними порозумітись. Вони дивляться на річ трохи з іншого погляду, а нашого погляду не хочуть зрозуміти. З їх погляду виходить, так, що якби воля нашого слова була тільки у лемків, то діалект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорять далеко інакше. Їм байдуже про те, що три чверті говорять одноставною й досить відмінною від них мовою; їх діалект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, бо

Нев і цісаря вітаєсь,
І казань кажесь на амбоні,
Бо нев кобіті освідчавсь
У щиро руському сальоні.”

Отже, з погляду всеукраїнського сприятлива галицька кон'юнктура надавалась хіба до отакого висміювання й пародіювання мови.

Значення дискусії 90-их років у тому, що вона, поперше сигналізувала про небезпеку — про загрозу роздвоєння українського культурно-мовного процесу, по друге, — намітила вихід із ситуації, вказавши на потребу орієнтації на однонарічне української народної мови — „східне“ чи „наддніпрянське“ (точніше тоді це не було визначене) і тим самим — це потрете — допомогла багатьом практичним діячам у царині українського мовотворення (напр., І.Франкові) скорегувати свою „лінію поведінки“.

** „Український Засів“, ч. 3, 1943 р. В.В.Александрів, „Спогади про В.Александрова“.

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Загальна характеристика його діяльності. Свої мовні погляди Б. Грінченко висловив у численних статтях на мовні теми, від дискусії 90-их років починаючи та такими працями, як „Тяжким шляхом“ (1906 р.), „Народні вчителі і українська школа“ (1906 р.), „Якої нам треба школи?“ (1907 р.) та книжка „Перед широким світом“ (1907 р.), кінчаючи. І цих поглядів, зокрема щодо „південносхідньої“ діалектної основи української літературної мови, додержувався впродовж усього свого життя, всупереч думці Ю. Шереха, що нібито він після 1905 року „еволюціонував“ до визнання „діалектної многоосновности“ української літературної мови (див. про це в нашому розділі „Мовна дискусія пореволюційних років“).

Бувши взагалі для своєї доби, мовляв С. Єфремов, „вартовим, що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця“, * він і в царині мовної діяльності був одним з найбільших діячів того часу (до смерті в 1910 р.). Як дуже плодотворний автор, він і практично творив мову різних жанрів: у багатьох малих оповіданнях, у великих повістях („Соняшний промінь“ „На розпутьті“, „Під тихими вербами“, „Серед темної ночі“), у декількох драматичних творах („Ясні зорі“ „Серед бурі“, „Арсен Яворенко“, „Степовий гість“ і ін.), у перекладах з чужих мов, у поезіях, у „незчисленній силі“ (С. Єфремов) критичних, публіцистичних, популярно-наукових та наукових статей і праць.

Уже з самого переліку цих жанрів видно, що Грінченко дбав про всебічний розвиток української літературної мови. І хоч був він не першорядної величини письменник, та з мовного боку всі його твори, як це побачимо далі, ніколи не були фальшиві, його „добру мову“ мусили визнавати навіть такі ідейні його супротивники, як М. Драгоманов. Це останнє — уміння уникати фальшу в мовостилі — дуже важливе для мовного діяча. А в Грінченка пояснити це можна передусім тим, що він виніс свою мову безпосередньо з народної гущі, перебувши впродовж багатьох років у якнай-

* „Історія українського письменства“, II, ст. 200.

ближчому контакті з „стихийним“ українським мовним середовищем (учителював на селі від 1881 до 1893 р.). Велику вагу для його мовної діяльності мало також те, що це було південносхідне діалектне середовище (Катеринославщина), цебто те, що на ньому як на основі творено тоді й пізніше остаточно створено українську літературну мову. А до всього цього треба додати ще його невсипущу працьовитість на полі вивчення української мови взагалі, отже й мови попередніх для його доби письменників — не тільки народної. Найвищим же пунктом його „проникання“ в самісіньке, сказати б, осердя української мови була його дворічна робота (від 1902 р. до 1904 р.) над епохальною працею — „Словарем української мови“ (Київ, 1909 р.), що його нагородила Російська академія наук костомарівською премією (див. про цей словник далі).

Не відкидаючи попереднього культурного надбання ставлячись критично до „галицької мови“, Грінченко використовував значною мірою й її, як це ми знаємо з багатьох його висловлювань на цю тему. „Нехай ця мова й шкандибасе, але вона існує, і її треба мати на увазі,“ писав він у згаданому листі до В. С. Олександрова.

Але про Грінченка мало тільки сказати, що з нього був добрий знавець та творець української літературної мови, — він був ще й її пропагатором серед національно несвідомого ще тоді українського народу. Це він робив уперто й наполегливо впродовж усього свого життя, від 17 років почавши, як це відомо з його життєпису. Чи то було селянське середовище, в якому він ще в другій половині XIX ст. поніс був усе тодішнє культурномовне надбання (див. його чудову книгу „Перед широким світом“), чи середовище зросійщеної української інтелігенції, що її він гостро картав за занедбування рідної мови (напр., у ст. „Тяжким шляхом“), чи проблема української школи, що в боротьбі за неї він вів перед, чи, наостанок, справа творення газетно-публіцистичної мови для перших українських газет на Наддніпрянщині й Кубані, де він був, як свідчить у своїх спогадах Д. Дорошенко, „мовний диктатор“, — усюди він зробив дуже й дуже багато.

Характеристика Грінченкової мови. Але що можна сказати про конкретні явища його мови? Щоб скласти попереднє загальне уявлення про її складники, варто про

глянути мову ранньої пам'ятки з Грінченкової діяльності — його „Української граматки“, написаної ще 1880 року, як це відзначив сам Грінченко в її виданні 1907 року. Це та рукописна граматка (буквар), що з неї він навчав селянських дітей ще тоді, як українські підручники в Росії були абсолютно заборонені. У мові цієї граматки, як у малій краплині води, відбився тодішній стан української літературної мови, започаткованої на „наддніпрянській“ діалектній основі і підданої саме тоді посиленому галицькому впливові, в „культурній частині“ передусім. Є в ній і „східні“ льокалізми („учити по їй“), що пізніше не ввійшли до літературних норм, є й безперечні галицизми, як от „граматка до науки“, „учень“, „гречна“ (дівчина), „злучені“ (докупи здуки), „не вільно“ (не можна). Відбилася в мові цієї граматки й загальна неунормованість тодішньої літературної мови. Так, Грінченко вживає слова „азбука“, дарма що ще в 60-их роках Гатцук запровадив був слово „абетка“, і це слово сам Грінченко пізніше відзначив у своєму словнику. Чужомовні слова з Ф він подає в двох формах — „фарба“ і „хварба“, „фабрика“ („ф“ вимагали галичани) і „хвабрика“, „фурман“ і „хурман“. І хоч ця „краплина“ розрослася пізніше в велику будівлю його мовного надбання, але співвідношення складників залишалось те саме, недарма він не змінив цієї мови, видаючи граматику наприкінці свого життя. Скрізь бо, у всіх його писаннях, навіть найпізніших, є його „південно-східні“ льокалізми: займенникові форми типу „в їй“, дієслівні форми „виходе“, „засвітю“, приросток і прийменник „од“ („одіславши“, „од учителів“), форма родового „питаннів“, але й „від“ („відпливаючи“, „відразу“), є паляталізоване Р („словарь“, „сухарь“). Пізніше, під час його проживання на Чернігівщині, до південно-східних льокалізмів приєднались ще й деякі північні діалектні явища, напр., частка „дак“ („дак ви лікар“). Є в нього й напівкнижні, напівфолклорні форми — повні прикметники й займенники („співочі пташки“, „нечистая вода“, „цікавіща за тую“, „за віщо ж ся кара?“).

Але наявність у його мові східних льокалізмів не свідчить про те, що він їх дуже обстоював, ні, він розумів, що вживає їх лише тому, що вони йому ближчі за інші вузько-діалектні явища його мови?

„І як з усіх діалектів витворюється літературна мова, — писав він у праці „Тяжким шляхом“, полемізуючи з

одним читачем „Громадської Думки“, — то звичайно письменник бере форми з того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається. Через те в молодих літературних мовах раз-у-раз стріваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаються і любісінько живуть собі разом.* Але зате в нього послідовно додержані всеукраїнські граматичні явища, і це великий плюс його мови. Так, він послідовно вживає кличної форми („то радий я, душі моєї світе, що догодив“ — „Ясні зорі“), навіть у чужомовних іменниках („Як вам не сором, Плеце?“ — „Огні Іваної нової ночі“ Зудермана), не порушує ніколи конструкції прийменником у ступенях порівняння („це ще цікавіша за ту“), допильнує закону милозвучності, але не механічно, а залежно від умов ритмомелодики („нас ізвеселив“, але „о квіточко найкраща у садку“). Синтаксичні конструкції в нього не тільки правильні з погляду навіть пізніших норм, а ще й, так би мовити, багаті. Такі звороти, як от „А ти здобувся там прізвища якого?“ трапляються в нього раз-у-раз і являють собою один із складників краси й цінності його мови. Те саме можна сказати про фразеологізми: їх у нього багато, і їх він уживає завжди доречно („воду варити“ — сваритись). Дуже широко використовує він народну лексику („увесь день нечки нема просвітку за роботою“, „юшка“, — суп, „нелюб“), пристосовуючи її до літературних потреб. Як плюс треба також відзначити те, що в нього зовсім немає невірних росіянізмів, не так, як у інших наддніпрянських письменників того часу.

Але проблема збагачення української літературної мови іноземними (варваризмами) взагалі (як і неологізмами) була йому цілком ясна. Року 1903 він писав у ст. „Неосторожність вь важномъ дѣлѣ“, що „безъ нихъ нѣтъ возможности обойтись совершенно“, хоч і не слід уживати без потреби.** Пізніше, року 1907, в ст. „Якої нам треба школи?“ він писав так: „У кожній науці є багато термінів (назвищ) для всяких наукових речей і справ... А в вас наука тільки починається, то всі терміни треба або позичити, або поскладати нові.“

Маючи в своєму розпорядженні такий мовний матеріал

* „Тяжким шляхом“, Київ, 1907 р., ст. 42.

** „Кіевская Старина“, ч. 3, 1903 р., ст. 408.

Грінченко цілком свідомо, з відповідною стилевою доцільністю використовував його в своїх писаннях. Так, дбаючи про розвиток української публіцистичної мови, він розрізняв популярний жанр, призначуваний для народу, і жанр для освічених кіл суспільства. Його популярні тексти прикметні передусім обережним уживанням етранжизмів, а як він їх і вживав, то звичайно додавав український переклад чи пояснення. Наприклад, у наведеній вище цитаті з популярної статті „Якої нам треба школи?“ він пояснив слово „термін“ словом „назвище“. Цього він не робив у писаннях для інтелігенції, чи то були політично-публіцистичні тексти (як от „Платформа української радикальної партії“ 1905 р., що її він написав як ініціатор заснування й голова цієї партії), чи наукові („Огляд української лексикографії“, „Ідея федералізму в декабристів“ і ін.).

Річ зрозуміла, що в белетристичних своїх творах (а вони в нього були жанрово різноманітні) він повинен був давати значно складніші мовостилеві ходи.

В оповіданнях та повістях із селянського життя Грінченко використав реальні мовостилеві селянської мови, з усіма можливими її відтінками — поважним (мова старого Сиваша в пов. „Під тихими вербами“: „Та я з дорогою душею, — аби сини“), гумористичним (в оповіданні „Сам собі пан“), „жіночим“, відомим з часів Квітки та Марка Вовчка, дитячим, з використанням „дитячої мови“. Майстерно володів він також „старим“ українським жанром оповіді („Нелюб“). Але в нього навіть у гумористичних текстах немає й натяку на „мовну котляревщину“, що зраджувала, як відомо, зневажливе ставлення „панів“ до „мужицької мови“. Ось як він, наприклад, дає в опов. „Сам собі пан“ мову селянки з гумористичною метою (Данило переказує мову своєї жінки): „Ой лишенько! Пропав же ти, пропав же ти навіки! Та тебе ж закатують, та тебе ж на Сибір або на Соколинний острів запроторють. А там же гаду-гаду, що й ступнути хрищеній душі ніде! (І звідки вона те знає — про той гад?).“ У цьому ж оповіданні він використовує для мовного гумору російську, „панську“ мову в устах українського селянина (це т. зв. гіперурбанізм): „То, чуеш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, што весь вагон засмердев“. Коли він виводить письменного селянина, то навіть у діялозі вживає українських неологізмів на ознаку того, що українська літературна мова потроху ширилася вже й серед селянства.

Данило каже: „Я їхав залізницею“, „Оце добре, що в вас такий напрямок“). Це він робив у згоді з своїм поглядом, що, мовляв, „досягти поєднання з масами інтелігенція може, не знижуючись до того рівня, на якому вони стоять, а навпаки — піднімаючи їх угору до тих високостей, на які вже вибилася людська думка“.*

Але вже зовсім інакший мовостиль маємо в його творах з міського та інтелігентського життя („Соняшний промінь“, „На розпутті“). У цій мові він уже рясно вживає і чужомовних слів, і неологізмів, створених на галицькому ґрунті. Ось авторова мова на початку повісти „Соняшний промінь“ (1890 р.): „Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів (?) із п'ять десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніяльного міста“... Або ще: „Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його.“ Взагалі в цій повісті він ужив ось цих „галицьких“ слів та неологізмів: „місто“, „губерніяльне“ (не „губернське“), „зацікавлювала“, „дві години“, „повітря“, „життепис“ тощо. Ось його опис міста: „Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізуватися блискучими низками ліхтарів. Гугіт та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути.“

У драматичних творах Грінченко добирав відповідні мовні засоби для „діалогічної“ характеристики дієвих осіб. Крім того, він навіть у віршованих текстах п'єс уміє зберігати розмовність мовостилію. Ось, наприклад, у „Ясних зорях“: „Туди к чортам! Добувсь таки свого! Тепер же утікати, постарівшись, не здужаю ніяк.“ Ось приклад східнього високого стилю в мові паші: „Та радий я, душі моєї світе, що догодив. Я сам іду сюди, як у едем, щоб раювать з тобою, о квіточко найкраща у саду Алаховім.“

Мову персонажів-росіян він перекладав українською мовою, залишаючи тільки окремі вислови для кольориту. Отже, він уже знав принцип „кольоритного дозування“ чужомовних елементів. Тим то, перекладаючи російський твір Костомарова „Чернігівка“ по-українському, він дав і розмови московських людей українською мовою. І тут він з'ясував цей принцип у примітці: „Нагадуємо читачам, що Чогло-

* „Перед широким світом“, ст. 5.

ков, його люди та всі інші московські люди розмовляли з українцями так само, як і поміж собою, тобто по-московському. Перекладаючи їх слова, часом зоставляли ми тільки деякі московські або церковнослов'янські вислови“.*

А втім, треба сказати, що ефектовність його мовних досягів у белетристичних творах взагалі значно знижувалась через невисоку мистецьку якість більшости його творів, прозових і віршованих. Але вже з повною силою його мовне багатство виявилось у перекладах з чужих мов: тут він виступає вже тільки як прекрасний знавець мови, добираючи за чужими образними й думальними схемами свій матеріал. Деяка парадоксальність цього твердження буде переконливіша, якщо згадати й інших наших діячів, що тільки в перекладах могли на повну силу виявити своє знання української мови, — С. Єфремов (переклади творів В. Короленка) й А. Ніковський (переклади з Гоголя), бо, наприклад, спроби С. Єфремова писати оригінальні оповідання нічого не дали (він навіть підписувався іноді під ними псевдонімом „П. Усгяк“, що означало „пустяк“). З високоякісних Грінченкових перекладів (або перекладів його жінки Марії Загірньої за його редакцією) можна відзначити такі: „Чернігівка“ М. Костомарова, „Візник Гершель“ Гавптмана, „Геда Габлер“ Г. Ібсена, „Огні Іванової ночі“ Зудермана, „Монна Ванна“ Метерлінка. Згаданий на початку цього переліку переклад „Чернігівки“ стоїть, може, не найвище серед них, але й у ньому Грінченко зумів використати, наприклад, пісенну мову („Багато квіток є по садах у замкненого козацтва, та нема в світі квітки над тую рожу-троянду“) та знайти засоби для історичного кольориту („Чутка у нас права, що турський цар, довідавшись про Дорошенкову зраду, нарік гетьманом сина славної пам'яті Богдана Хмельницького Юрася, настановив його князем Малоросійської України.“ У згаданих же драматичних творах він зумів діалогічно-фразеологічні багатства української мови використати так, як цього не зробив ніхто в нас ні до нього, ні після нього. Наприклад, в устах німецьких жінок („Візник Гершель“) цілком нормально звучать яскраві українські фразеологізми: „Тіко прокинетесь, зараз і почнете воду варити“, „Увесьденечки нема просвітку за роботою“. Те саме можна сказати про короткі вигуки („Ганно! Ганно!“).

* „Чернігівка“, вид. „Ратай“, Київ-Лайпціг, ст. 5.

Взагалі кажучи, Грінченкові заслуги в історії нашої літературної мови величезні, його вплив на інших наших діячів безсумнівний, як от на молодшого С. Єфремова. Окремого розгляду заслугоує його „Словарь української мови“.

„Словарь української мови“ Чимало було спроб і до Грінченка зібрати й записати у вигляді словників лексичні скарби української мови, але ні один із тих словників не дорівнювався якістю опрацювання й обсягом Грінченковому. То все були або принагідно зібрані матеріали (словничок при першому виданні „Енеїди“ Котляревського), або дилетантські спроби некомпетентних людей (словники — Захревського 1861 р., Шейковського 1861 р., Пискунова 1873 р. й ін.). Навіть такі, здавалося б, солідні словники, як „Малорусько-німецький“ Є. Желехівського 1882 р., що вперше запровадив фонетичний правопис у Галичині і був для свого часу „вельми цінним придбанням“ (Грінченко), або словник Уманця і Спілки (М. Комарова) 1893-98, не були на потрібній висоті наукових і практичних вимог. Тільки словник М. Левченка 1874 р. критики відзначали як словник, що давав „матеріал високої якості“ (Грінченко).

Сам Грінченків словник має довгу й складну історію. Цю історію започаткував ще в петербурзькій „Основі“ 1861 р. П. Куліш, надрукувавши оповістку про збирання українського словного матеріалу. Але потім Куліш від цього наміру відмовився. Пізніше його матеріал був перевезений на Україну і переданий групі київських учених для дальшого опрацювання.

Наприкінці 70-их років була утворена редакційна колегія для остаточного впорядкування словника в складі П. Житецького, А. Лоначевського-Потруняки, В. Науменка й О. Русова. Ця робота була закінчена в кінці 80-их років. Проте це ще була тільки чорнова обробка матеріалу, і його передано для викінчення В. Науменкові. Але Науменко був зайнятий в редакції „Кіевск-ої Старин-и“, тож словник знов був переданий іншому редакторові — Є. Тимченкові. Тимченко закінчив цю працю в 90-их роках, і цей словник почали видавати як додаток до журналу „Кіевская Старина“. Тільки ж потім виявилось, що його можна б подати на одержання премії М. Костомарова в Петербурзькій академії наук. (М.

ґостомаров передав для цієї мети гроші, зібрані ще в 60-их роках на видання підручників для української школи). Але для цього словник треба було наново опрацювати. І от для такого опрацювання його передано 14 лютого 1902 року Б. Грінченкові. Всього Грінченко одержав від редакції „Києвск-ої Старин-и“ 40 тисяч слів, і він їх наново опрацював „по всем буквам и во всех отношениях“, як про це пізніше написав у своїй передмові. Крім того, він сам, за допомогою своєї дружини М. Загірньої, зібрав ще новий матеріал із різних джерел, і внаслідок цього словник розрісся до 68 тисяч слів. Цю величезну працю Грінченко виконав за два роки, поспішаючи, щоб не спізнитись подати словник на конкурс.

Що ж він являє собою, цей словник, в остаточній Грінченковій редакції і з його додатками?

Типом своїм це двомовний українсько-російський словник, у ньому українські слова пояснюються російськими однозначними словами. Тільки ж це обробки слів не вичерпує: до російських перекладів подавано ще українські вислови чи речення, що визначають точніше тямові відтінки слова (бож тільки так ми довідуємось про значення слова). З огляду на це його можна б уважати ще за поясняльний чи товмачний словник. А що контекстовий матеріал має в собі багато фразеологізмів української мови (таких висловів, як от „піймав облизня“), то його можна б уважати ще й за фразеологічний (не тільки лексичний) словник. Скрізь, де тільки можна було, Грінченко дав указівки на джерела, звідки слово взяте, — твір письменника чи місцевість, де таке слово записане. Крім того, на кожному слові поставлено наголос, а це дуже важлива річ з огляду на рухомість українського наголошування та наявність діалектних розбіжностей у ньому.

З огляду на таке сумлінне і науково-витримане опрацювання матеріалу Грінченків словник став цінним і авторитетним джерелом для творення української літературної мови. Правда, не всі слова, що є в цьому словнику, увійшли до української літературної мови. Це словник не тільки книжної, а й народної мови, з усією різноманітністю її говорів, отже ченормативний, себто такий, що містив би в собі тільки слова літературної мови.

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Боротьба за скасування обмежень українського друкованого слова в Росії напередодні під час революції 1905 року.

Організовані нелегально напередодні революції 1905 року українські національні сили (див. „На межі двох століть“) наполегливо провадили й легальну боротьбу за скасування в Росії, як тоді казали, „обмежень українського друкованого слова“. Либонь, не без впливу цих організованих українських сил ще року 1901 службовець Головної управи в справах друку К. А. Воєнський подав „по начальству“ записку з пропозицією „зміняти нарешті визначений у правилах 1876 року погляд на малоросійську літературу і поставити малоросійські твори щодо цензурного на них дозволу в однакові умови з творами загальноросійської літератури.“* Наприканці 1904 року українське громадянство м. Києва, зібравшись на ювілей І. Неочуя-Левицького, ухвалило резолюцію з вимогою скасувати заборону української мови. Цю резолюцію надіслано до Петербурга, і кабінет міністрів на своїх засіданнях 28 й 31 грудня того ж таки року розглянув її та визнав, що заборона справді, „перешкоджає підвищенню теперішнього низького рівня селян малоросійських губерній“. З огляду на це доручено міністрам освіти і внутрішніх справ запитати про думку щодо цієї справи київського, подільського та харківського губернаторів, а також Академію наук. Усі запитані губернатори і Академія наук висловились про потребу скасувати заборону. Крім того, сама Академія наук доручила спеціальній комісії дослідити глибше цю справу. До складу комісії увійшли академіки: Ф. Корш (як голова), В. Зеленський, Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург, А. Фамінцин, Ф. Фортунатов, О. Шахматов. Ця комісія кооптувала українських діячів: подружжя Русових, Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, М. А. Славинського, О. Лотоцького. Ці українські члени комісії подали фактичний інформаційний матеріал, що його потім використала комісія. Це були такі „доповідні записки“: „Нарис розвитку чинного цензурного режиму щодо українського письменства“ П. Стебницького, „Про потрібність малоруських книжок для піднесення розумового розвитку малорусь-

* О. Лотоцький. „Сторінки минулого“, Варшава, 1933 р., ст. 246.

кого народу“ С. Русової, „Українофільство“ О. Русова, „Короткий огляд українського літературного руху в Росії і за кордоном“ О. Лотоцького. Крім того, комісія скористувалася ще й іншими „повідомленнями“ та матеріялами, що їх постачили українські кола, як от „Повідомленнями“ Н. М. Саладилова, В. Науменка, листом В. Леонтовича до Д. Мордовцева, згадуваною „Запискою“ Военського, працею О. Русова „Про кількість українців“ і ін.

На підставі цього матеріялу академіки Ф. Корш та О. Шахматов склали „Записку про скасування обмежень малоруського друкованого слова“, її затвердила конференція Академії наук, і 1905 року вона була опублікована.

Зміст цієї записки поділявся на дві частини: 1) історія репресій на українське слово і 2) огляд аргументів на користь скасування цих репресій. Основні тези цього змісту такі: а) спільна колись мова для всіх „руських“ розпалась пізніше на три галузі — великоруську, українську й білоруську; б) загальноросійська літературна мова, будучи „сумішкою церковнослов'янських і народних елементів“, була в суті своїй великоруська; в) рівнобіжно до цієї літературної мови на українському ґрунті природним шляхом виникла українська літературна мова, і з нею годі боротись. З огляду на це треба скасувати дотеперішні заборони української літературної мови. Для мотивації „цілевих“ аргументів автори записки (уже, власне, Шахматов як автор другої частини) почасти використали ті міркування українських діячів, якими вони вмотивовували постійно свої домагання волі для українського друкованого слова, а саме: а) це мало б піднести культурний рівень українського народу, б) сприяло б поширенню серед українського селянства потрібних сільськогосподарських знань і піднесло б його моральний рівень. Але разом із цим автори мали на увазі й інтереси російської держави та культури. Висловлюючись за волю для української культури, вони хотіли відвести його від „хибного політичного „напрямку“ в розумінні політичного сепаратизму, а також „хотіли, щоб малоруська література у всьому складі своєму залишалась російською“, тобто якимсь провінційним додатком до властивої російської. Що ці останні міркування були для них не тільки тактичним маневром, а й щирим переконанням, про це свідчать слова акад. О. Шахматова, сказані Стебницькому пізніше, 1918 р., коли Україна виявила вже свою волю до незалежності: „Коли б я передбачав по-

дібне щось, я б і раніше казав те, що тепер кажу рішуче: „non passumus“.* Проте „Записка“ мала для українського народу велике значення, бо факти та аргументи її — як свідчать О. Лотоцький — стали широко уживаними серед українського громадянства в його боротьбі за право на розвиток української мови й культури взагалі.

Поява першої української преси на Наддніпрянщині.

Тільки ж фактично „Записка“ не призвела до урядового скасування заборон: вони впали самі собою внаслідок революції 1905 року, коли взагалі була спочатку зникла в Росії цензура на друковане слово, а потім стала ліберальнішою, як рівняти до попередніх часів.

1905 року появилися передусім з українського боку заяви типу надрукованих у „Сын-і Отецеств-а“ — „Записки о нуждах украинской печати“ та „О нуждах украинской школы“. Після появи царського маніфесту 17 жовтня в різних російських газетах, що виходили на Україні, стали появлятися статті українською мовою. Першу таку статтю надрукував С. Єфремов у газ. „Кієвскіє Отклики“ — „Чи буде суд?“ Потім „явочним порядком“ вийшла й перша українська газета — „Хлібороб“ у Лубнях, а останніми днями 1905 року почала виходити газета „Рідний край“ у Полтаві (видавець Дмитріїв) та „Громадська Думка“ в Києві (видавець Є. Чикаленко). Слідом за цими пішли дальші видання — місячники „Нова Громада“ в Києві та „Вільна Україна“ в Петербурзі, гумористичний „Шершень“, соціал-демократична „Боротьба“ (у Києві), „Народня Справа“ та „Вісті“ в Одесі, „Запоріжжя“ й „Добра Порада“ в Катеринославі, „Слобожанщина“ в Харкові тощо. До половини 1906 року народилося було до 35 таких періодичних видань. Тільки ж незабаром з різних причин, а головним чином через поновний наступ реакції кількість українських періодичних видань дуже зменшилась, і більшменш твердо стали на ноги тільки такі: щоденна газета „Рада“ (видавав той же Чикаленко замість забороненої „Громадської Думки“), тижневик „Рідний Край“, перецесений зі Львова „Літературно-Науковий Вістник“, далі літературні журнали „Дзвін“ та „Українська Хата“, а також такі видання, як „Світова Зірниця“, „Дніпрові Хвилі“, журнал для дітей „Молода Україна“. Виходили ще спеціальні видання, як

* За спогадами О. Лотоцького, II, ст. 359.

от „Записки“ Українського Наукового Товариства в Києві, „Україна“, „Рілля“. Року 1909 виходило „Село“ як масова селянська газета, потім, як „Село“ було заборонене, замість нього став виходити „Засів“. Виходили й інші, не такі довговічні.

На початку першої світової війни все це знов заборонено. Січня 9-ого 1915 року київський губернатор, виконуючи наказ начальника Київської військової округи, розпорядився „припинити на весь час воєнного стану всі періодичні видання „малоросійським наріччям“, старожидівською мовою і жидівським жаргоном.“ Так упали „Літературно-Науковий Вістник“, „Дзвін“, „Рідний край“, „Сяйво“, „Молода Україна“, „Світло“, „Україна“, „Рілля“, „Згода“, „Наша кооперація“, „Записки“ Наукового Товариства в Києві. Щоденна газета „Рада“ була заборонена ще до цього наказу — ще в липні 1914 року.

Пізніше були спроби видавати деякі журнали, як от „Осрову“ в Одесі, „Промінь“ у Москві, але й їх вийшло тільки по декілька чисел до 1917 року.

Значення цих перших періодичних видань для центральних і східних українських земель було величезне. Це вони освідомила національно широкі маси української інтелігенції та письменних селян, підготувавши їх до подій 1917 року. Якщо на початку 900-их років усі мемуаристи відзначають майже цілковиту відсутність серед цих кіл національної свідомости, то в 1914 році ця картина була вже багато відроджена. І не без підстав начальник Полтавського жандармського управління, на запит міністра внутрішніх справ, написав, що „українством заражена майже цілком уся малоруська народна інтелігенція, що стоїть близько до народу, а особливо вчителі, велика частина земського „третього елемента“, а також почасти й духівництво із малоросів та духовні семінарії“ по всіх українських губерніях, аж до Кубанської області включно“.

Один з найактивніших українських видавців цього періоду Є. Чикаленко, що систематично доплачував до своєї газети „Рада“, побачивши 1917 року в Києві могутню українську демонстрацію, сказав: „Ні, моя праця не пропала.“

Звичайно, ця національно свідомо українська інтелігенція не обмежувалась уже самою вимогою української преси, а висувала всю сукупність проблем українського культурного відродження, як от українізації шкіл, допущення української мови в церкву тощо.

УКРАЇНСЬКІ МОВНІ ПРОБЛЕМИ В ПЕРІОД 1905-1907 р.р.

Нові суспільно-політичні й культурні умови, що склалися для українського народу в Російській імперії після революції 1905 року, виразно перенесли справу творення української літературної мови на „східній ґрунт“, відсунувши Галичину й Буковину на задній плян. І, дарма що галицького надбання, як побачимо далі, не можна вже було цілком знехтувати, історична дійсність поставила всю сукупність мовотвірних проблем наново, вимагаючи докорінного перегляду всіх попередніх досягів. Тільки ж не можна думати, що це відновило загрозу роздвоєння української мовотворчості, навпаки, ці нові умови давали більші можливості для здійснення того, що було усвідомлене внаслідок мовної дискусії 90-их років, — творення єдиної української мови (літературної) на основі „східніх говорів“ (точніше: на основі південно-східнього наріччя), і спільні зусилля всіх чільніших українських діячів того часу, незалежно від їхнього походження з „заходу“ чи зі „сходу“, були тепер скеровані в цьому напрямі. Відбувалося це, видимі річ, не без труднощів, і про це в багатьох місцях у нас будемо мова далі, але основна настанова була саме така.

Основні проблеми цього мовотворення були такі: 1) вироблення газетно-публіцистичної мови, 2) запровадження української мови в шкільному — початковому, середньому й вищому навчанні на центральних і східніх українських землях (Наддніпрянина й Кубань), 3) створення української наукової мови, зокрема науково-технічної термінології, 4) дальше розширення й удосконалення літературних мовостилів, зокрема в драматургії й театрі, 5) „морально“-побутова реабілітація української мови і поширення побутового її вжитку серед міської людности та освічених шарів суспільства на тих же таки центральних та східніх землях, 6) спроба церковного її вжитку.

Серед цих проблем були загальноукраїнські (п.п. 3, 4) тільки східньоукраїнські (п.п. 1, 2, 5, 6).

Проблема газетно-публіцистичної мови. Найпершою і найважливішою проблемою, що її висунуло життя буквально в перші дні нової для українського народу дійсности, бу-

да проблема газетної мови і взагалі публіцистичної мови. Цілком реальні можливості щодо видавання українських газет і журналів, а також певні конституційні вільності для широких мас українського народу в тодішній Російській імперії вимагали відповідних мовних засобів публіцистичного характеру. А тим часом, з одного боку, цей жанр української літературної мови, особливо з погляду „східніх говорів“, найменше був розроблений, а з другого — було мало й людей, що хоч якнебудь знали б українську літературну мову. „Мова публіцистична ... в нас була зовсім не вироблена“, — писав тоді один з найактивніших творців української преси й літературної мови — Б. Грінченко.* „Треба сказати, — писав пізніше в своїх спогадах другий тодішній діяч — Д. Дорошенко, — що скласти персонал співробітників першої української щоденної газети було ділом не таким легким, як це може здатися комубудь сьогодні. Людей, що добре володіли літературною українською мовою, було не так то багато для праці в щоденній газеті.“** Це були просто одиниці — Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Самійленко.

Такий стан був однаково прикрий і для журналістів, і для читачів.

Д. Дорошенко в отих своїх, щойно згаданих спогадах та ще в спогадах про Б. Грінченка*** розповідає про „техніку“ цієї роботи в редакції „Ради“, про мовні прикросці, що їх мав він і інші співпрацівники. Найвищим авторитетом був Б. Грінченко, і він навчав інших, як учитель школярів. Навіть по виході числа він випишував помилки на окремі таблички і вивішував кожному над його столом, а коректорам посилав до друкарні. Декоотрих невдах він викликав навіть до кабінету і „давав доброго прочухана“. Допомогавав і В. Самійленко, що теж непогано знав українську літературну мову. Найбільші труднощі були в перекладанні російських телеграм. „З перекладами цих телеграм була чиста морока, — пише в отих спогадах Д. Дорошенко. — Траплялися дуже довгі тексти, особливо, наприклад, сенатських роз'яснень. Мова дуже крута, перекласти так, щоб задовольнити вибагливий смак українського читача, страшенно тяжко... Доводилося викручуватись, як тільки можна, напружуючи все

* Б. Грінченко. „Тяжким шляхом“. Київ, 1906 р., ст. 18.

** Д. Дорошенко. В. І. Самійленко (Сивенький). „Арка“, ч. 5, 1947 р., ст. 18.

*** Д. Дорошенко. Б. Грінченко. „Арка“, ч. 4, 1947 р., ст. 14.

своє знання мови, літературної й повсякденної, розтягуючи часом фразу, щоб уникнути дослівного, але в українській мові незручного вислову“.* Але у висліді траплялися не різні курйози, як от переклад Г. Квасницького, що, перекладаючи телеграму для „Громадської Думки“, написав: „По висівся на хусточці до носа.“

„Літературна мова“, що її, за спогодами Д. Дорошенка треба було знати поряд із „повсякденною“, — це була газетно-публіцистична мова, вироблена попереднього часу Галичини й Буковині. Відзначивши наявність отих труднощів, Б. Грінченко писав у згадуваній праці, що „більшість (наддніпрянських журналістів, В. Ч.)... вивчалася тієї літературної мови, яку знаходила в галицьких виданнях, і була рада, що могла писати тією мовою по-українському зразу про все, про що хотіла, не нудячись вишукуванням форм“**. „Коли з р. 1905 настала змога видавати часописи й на російській Україні, — пише ще один учасник тодішнього мовотворення — М. Пилипович (М. Левицький), — то довелось перенести з Галичини трохи не весь той лексичний матеріял, що його виробили там протягом тих 30 літ (від заборони української мови в Росії 1876 р., В. Ч.***).

Але ця „галицька“ мова не зовсім була придатна для нових умов, була „трудною й незвичайною для російських українців, що не читали галицьких видань.“**** А втім, для читачів мовні труднощі були багато більші, ніж для східноукраїнських журналістів. Якщо ці журналісти як учасники українського культурного процесу взагалі були обізнані хоч з „галицькою“ мовою, то масові наддніпрянські й кубанські читачі таки й зовсім не бачили й не чули ніякого українського, сказати б, публіцистичного слова, бож у цих частинах України ніколи до того не було справжніх українських газет, як типових носіїв публіцистичної мови („Основа“ 60-их років XIX ст. була двомовна, і, крім того, це був журнал, а не газета; спорадична публікація українських текстів в „неофіційних частинах“ Кубанських урядових органів теж не могла „привичаїти“ читачів до української мови).

Фактів про читацькі в цьому розумінні труднощі зафіксовано

* Д. Дорошенко. Згадувані спогади про Самійленка, ст. 18.

** Б. Грінченко. Згадана праця, ст. 18.

*** М. Пилипович. „Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови.“ Київ, 1913 р., ст. 9. **** Там же.

вано в відповідній літературі дуже багато. „Поміж увагами, що роблять читачі „Громадської Думки“ та „Ради“, — пише у згадуваній книжці Б. Грінченко, — найбільше уваг про мову, якою пишуться газети, а між іншим і про правопис“.) „Публіка як інтелігентна, так і неінтелігентна не звикла зовсім до української газетної мови, — свідчить видавець першої східньоукраїнської щоденної газети „Громадської Думки“ — „Ради“ Є. Чикаленко. — Це видно з листів, які нам пишуть і з розмов з нашими читачами. Вони не звикли до абстрактних понять, яких немає в народі.“**

„Інтелігентна публіка“ — це були люди з різними поглядами, що до газетної мови ставили найрізноманітніші вимоги. Передусім був тип т. зв. „тоже-малороса“, цебто людей, свідомих свого неросійського (а „малоросійського“) походження, але зросійщених, і для них справа творення української літературної мови (як і культури взагалі) була зовсім чужа. Це були читачі „Кієвлянина“ і взагалі російської преси та книжки. Проте вони, відсотково серед інтелігенції на Україні найчисленніша група, були чималим гальмом у розвитку української справи і мови зокрема, висміюючи та всяково інакше дискредитуючи її (українську публіцистичну мову) на цьому початковому етапі. Яскраві гумористичні образи цих „землячків“ дав С. Васильченко в постатях Гордійчука та „міського педагога“ Касяненка (опов. „Обивательські жарти“), а відзначили цей тип шкідників усі, хто тільки писав про українську пресу того часу. А як ці люди були здебільшого російськими державними службовцями (вчителі, лікарі, священики, поліційні урядовці), то їх ще використовував російський уряд і як певне протиукраїнське знаряддя. Ось один такий факт. Коли українські видавці подали були до російської, але прихильної до українства газети „Каневская Газета“ оповістки про передплату на „Літературно-Науковий Вістник“, „Світло“ й „Добру Новину“, справник Жежелевський не дозволив надрукувати, подавши таку мотивацію заборони: „Що це за мова в цих оповістках? Я сам малорос, але цієї мови не розумію. Що це за балаганщина і що це за акцент такий?“*** Такі мотивації й характеристики йшли „по начальству“ вище, і там їх відповідно вико-

* „Тяжким шляхом“, ст. 28.

** Є. Чикаленко. Спогади, ч. 3. Львів, 1926 р., ст. 108.

*** А. Жвотко. „Історія української преси“. Регенсбург, 1948 р., ст. 124:

ристовували. Коли, наприклад, київський губернатор 1911 року розіслав обіжник про заборону українських газет для сільських кооперативів Київщини, він цю заборону вмотивував „новоствореною т. зв. українською мовою.“**

Далі, були в „опозиції“ й „свідомі українці“, але необізнані з історією української літературної мови, зокрема з тим, що було зроблене на галицькому ґрунті в другій половині XIX ст. Є. Чикаленко в своїх „Спогадах“ згадує: „Один полтавський поміщик — Бобир-Кохановський, людина з вищою освітою, цілком прихильна до розвитку нашої літератури з обуренням читав мені деякі фрази з „Громадської Думки“ і казав: „Ну, хіба це по-нашому? Це по-хорватськи або по-словацьки, тільки не по-нашому. Ну, прочитайте самі хоч одну передову статтю. „Суспільний рух з протягом часу набрав такої сили і прибрав таку форму, що уряд наш“... Ну, хто розбере цю фразу? Що таке „суспільний“? Що таке „рух“? Після моїх пояснень він і каже: „Ну, от і треба було так сказати: „С теченієм времени наше движение приняло такі розміри і форми, що правительство наше“...**

Отже, як бачимо, ця людина не була проти „абстрактних понять, яких не було в народі“ (Чикаленко), але їй звичніші були „абстрактні поняття“ в російських мовних формах, аніж у тих, що їх засвоїла чи виробила українська літературна мова тоді, як її ворожі сили не допускали до українського народу на Полтавщині, Харківщині, Кубані тощо. Цей „свідомий українець“ був несвідомо в фарватері русифікації української літературної мови, як це слушно відзначив і Ю. Шерех.***

Але були й такі „свідомі українці“, що виступали проти „абстрактних понять, яких не було в народі“, незалежно від їхнього, тих понять, походження. Це були ті, що над ними тяжіла ще спадщина народництва 60-их років XIX ст. Вони думали, що засобів народної (селянської) мови могло вистачити на всі жанри літературної мови, і за найвищий мовний авторитет могли вважати таку собі „бабу Тимохвійку з Чернихова“, як писав ще тоді, в 60-их роках, один із таких людей у листі до „громади у Львові“. Таких „шкідників“

* А. Животко. Згадувана праця, ст. 124.

** Спогади, ч. 3, ст. 108.

*** Ю. Шерех. „Галичина в формуванні української літературної мови“. Мюнхен, 1949 р., ст. 35.

молодої української публіцистичної мови було серед „свідомих українців“ чи не найбільше, і вони були найзапекліші, бо, при всій своїй некомпетентності та примітивізмі, вони претендували на право втручатися в справу творення української публіцистичної мови як, мовляв, люди цілком „свої“. Річ ясна, що, „обороняючи“ народну мову, висуваючи її як всеосяжне джерело, вони повинні були виступати проти „кованих слів“, „галицизмів“ та етранжизмів. „Про них, за виїнятком дуже небагатьох, треба сказати, — пише М. Пилипович у згадуваній праці, — що всякий з них вважає себе за знавця української мови і немилосердно критикує мову наших газет і книжок, але як сам напише щонебудь, то здебільшого дуже (? В. Ч.) поганенькою мовою“.* Або й просто — додамо — ці „критики“ самі писали по-російському, як це відомо з багатьох даних. Б. Грінченко наводить у книжці „Тяжким шляхом“ листа однієї такої „широї українки“, написаного на шістьох сторінках ... російською мовою. Авторка обурюється „выдумываніємъ дурацкихъ словъ“, а наприкінці навіть проклинає: „Да будьте вы прокляты, недоя и губители нашего дорогого, прекраснаго и понятнаго украинскаго слова!“ І підпис: „Презирающая Вас Н. П. Украинка.“ Та ще й дописала: „Настоящая украинка.“**

Щодо „кованих слів“ та „галицизмів“ у них були туманні уявлення, і вони здебільшого плутали одно з одним або й взагалі не розрізняли слів різного походження. В цьому розумінні Грінченко відзначив таке: „Звісно, дуже часто чоловік називає якусь форму „галицькою“ тільки через те, що він її не знає. А в нас же щодо мови виробилась така звичка: коли я сього не знаю, значить, його й нема, а се його хтось вигдавав, а найлегше сказати, що се вигдали „галичани“. Через неіснують таких добродіїв у нас „галицькими“ чи „кованими“ стають такі форми, які вживаються в письменстві по кілька віків або любісінько живуть і досі на якомусь полтавському хуторі, тільки що гострий критик на тому хуторі не бував.“*** Основна вимога цих „критиків“ зводилась до того, щоб журналісти писали мовою Котляревського та Шевченка. Але, кажучи таке, вони, з одного боку, спускали з ока далеко не селянський характер мови цих письменників, зокрема наявність у ній багатьох чужих слів (але таких, як і в російській

* „До-що ...” ст. 5.

** „Тяжким шляхом”, ст. 52. ***Там же, ст. 47.

літературній мові, і через те їм „непомітних“), а з другого — те, що мови цієї, навіть з її „абстрактними поняттями“, не вистачало для публіцистики взагалі, а тим більше для часу, пізнішого на сто й п'ятдесят років після їхньої смерті. Б. Грінченко так полемізував з цими „критиками“: „Візьміть ви словар Шевченка або Марка Вовчка та й спробуйте з ними написати наукову розвідку про капіталізм або публіцистичну статтю про перемену міністерства у Франції, — тоді відразу все стане зрозуміле“.* Так само полемізував і М. Пилипович: „І хоч як старайтесь доводити такому землякові... що про кохання, про кріпацтво та про турецьку неволю можна було писати без чужих слів („аграрна реформа“ тощо, В. Ч.), та в розмові про парламент і реформи, про кооперацію та дрібний кредит не можна обійтися мовою „Кобзаря“ та „Енеїди“.**

І Грінченко, і Пилипович відзначають льокальний мовний патріотизм цих людей, те, що вони поза мовою свого хутора нічого в українській літературній мові не хотіли знати. Найбільшим аргументом на це у них було те, що, мовляв, „У нас так кажуть.“ „Забувають люди, — слушно заперечував це М. Пилипович, — що те „у нас“ той куток під Кобеляками або Таращею, під Вовчою або Коломиєю — це ще не вся Україна“***

Проблему ускладнювала тоді ще й величезна неунормованість української літературної мови взагалі (а не тільки публіцистичної) щодо діалектної її основи. Величезна діалектна рязьбізна не тільки в лексиці, а й у граматиці, розбіжності в мові різних авторів, а також правописна неупорядкованість — усе це дратувало багатьох, не тільки цих цевігласів. Тільки ж тоді, як люди, свідомі важкого становища українського народу та його мови, розуміли лихо і намагались якось зарадити йому (статті М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Пилиповича, І. Стешенка, як і вся мовна полеміка цього часу, що про неї в нас буде мова далі), ці „критики“ збивали потрібні бучі і тим або, сказати б, виносили сміття з хати, даючи в руки чужим ворогам зброю для боротьби проти української мови, всякої, поганої й доброї, абож і самі безпосередньо підривали конкретні заходи щодо її розвитку. Ось як поведився один із таких, безперечно, свідомих зем-

* „Тяжким шляхом“, ст. 52.

** Згадувана праця, ст. 5. *** Там же.

ляків. „Наближається час поновити піврічну передплату на „Громадську Думку“ та „Нову Громаду“, — писав він у листі до редакції згаданих видань, — „Позаяк кожне число газети, як і кожна книжка журналу мене бентежить через граматичний хаос, що в них панує, я залишаю на який час передплачувати їх. Двадцять років чекав я цього щастя-можливости читати часописі, друковані рідною мовою. Але правопись, що вживається в сучасних часописах, мене не задовольняє. Почекаю ще.“* І далі наводить такі розбіжності, як „у його“ й „у нього“ тощо. Відповідаючи цьому „критикові“, Грінченко писав: „Він..не розуміє, як саме витворюється з народних діалектів спільна літературна мова. Він не бере до уваги того, що на світі нема суцільної, по всіх місцях однакової живої мови, а єсть тільки місцеві діалекти, сума яких і творить мову (не літературну, видима річ, В. Ч.). І як з усіх діалектів витворюється літературна мова, то звичайно письменник бере форми того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається. Через те в молодих літературних мовах раз-у-раз стріваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді й обидві лишаяться і живуть собі любісінько разом“. Ці люди, кінець-кінцем, не розуміли історичної ваги твореного діла. „Допустім, — писав далі Грінченко, — що він правий і що все те, про що він говорить, — справжні помилки. Алеж яка мізерія — всі оті дрібниці перед тим великим і важним ділом, яке творить тепер молода українська преса!“ І ще далі: „Зрозумійте ж бо, що міститься в цій справі: вся праця сьогочасної української літератури, вся та сума талану, розуму, знаннів, яка вложена в нове українське письменство, і все те добро, яке вже воно зробило і зробить іще задля національної свідомости й розвитку мас, — все це одкидається тільки через те, що „правопись не задовольняє“.**

Окремо в цій справі стояв „фаховий“, але в суті так само наївний опозиціонер, ворог „обгаличання“ часописної мови І. Нечуй-Левицький, що писав у статті „Сьогочасна часописна мова на Україні: „Галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, дуже пошкодила нашому письменству, а найбільше сьогочасному часописному українському

* Подаю за кн. Б. Грінченка „Тяжким шляхом“, ст. 42.

** „Тяжким шляхом“, ст. 45.

письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими словами і галицькими провінціалізмами, її стародавніми (? В.Ч.) словами, ще подекуди й з чудною синтаксою.**

Але погляди Нечуя-Левицького ми розглянемо в розділі „Мовна дискусія пореволюційних років“.

Як поставилася до мови перших українських газет „неінтелігентна публіка“ Наддніпрянщини й Кубані? Якщо мати на увазі основну „неінтелігентну“ частину українського народу — селянство, то треба сказати, що тут була одна з найбільших трагічних суперечностей у творенні української преси. З одного боку, видавці, зважаючи на те, що селянство було на той час єдиною незросійщеною суспільною верствою, свої видання розраховували передусім на селян („Хлібороб“, „Рідний Край“, напочатку й „Громадська Думка“, пізніше „Село“, „Засів“ тощо), а з другого — це селянство було національно несвідоме великою мірою взагалі, а по-українському й стовідсотково неписьменне. „Він, — писав Грінченко про український народ, селянство, у своїй книзі „Перед широким світом“, — не вмів читати... Двічі не вмів читати. Раз через те, що йому нічого не говорять літери. Вдруге — через те, що аж до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбирати літери, книга зоставалась німою або недорікою, бо була чужомовна.“** І, зрозуміла річ, українські селяни могли здебільшого тільки слухати, як хтось їм читає (це Грінченко й робив, будучи вчителем на селі, і про це він писав у щойно згаданій книзі „Перед широким світом“), а не читали самі. Річ ясна, що така „публіка“ не могла й у голові собі покладати потреби якоїсь там рідної преси. Тож насправді можна було в такому разі зважати тільки на сільських півінтелігентів, які таки іноді траплялись на селі і до яких якимись там шляхами хоч і глухо, а таки доходили чутки про те, що хтось там хоче української газети. Так, дописувач З. умістив у „Літературно-Науковому Вістнику“, кн. 5 за 1904 рік, допис „З розмов із селянськими інтелігентами на Лівобережній Україні“, а в тому дописі подав такі слова одного з таких півінтелігентів: „То-то й горе наше ... Я хоч і школу скінчив, а візьму*

* „Україна“, ч. 1, 1907 р., ст. 35.

** „Перед широким світом“. Київ, 1907 р., XIII.

читати руську (московську) книжку, то, може, двадцятье слово розберу, а як читаю по-нашому, то хіба двадцятого не розберу. От якби дозволили газету по-нашому!*** Уже з самих цих слів видно, який це „інтелігент“, але й тут навіть не виключене, що цю думку підказав хтось із справжніх інтелігентів, або, може, й сам дописувач. Та коли пізніше з'явилась та газета „по-нашому“, але не „ярижним“, як було до того в українських виданнях, „письмом“, а кулішівкою, то й ці читачі нахопилися на чималі труднощі. В.Гехтер у своїй статті „Український читач про українські часописи“ наводить таку відповідь одного селянина на анкетне питання редакції „Засіву“: „По выходѣ номеровъ „Рідного Края“ я в перше видѣль его и купиль, но читать не могъ. Это было въ поѣздѣ. Еврей взялъ у меня ту газету и бѣгло читалъ. Тогда мнѣ стало очень и стыдно, что я малоросс, а читать по-малоросійски не могу“. Це був український селянин, „окалѣченнй церковно-славянскимъ чтеніемъ во время самоученія“.** І. Огієнко в ст. „Як селяни читають по-українському“ подав висліди своєї перевірки: І вони читали як І, апостроф обминали тощо.***

Але більшість селян поставилася до перших українських газет, власне, до української мови в них просто вороже. Один із селянських півінтелігентів із с. Мануйлівки на Дніпропетровщині в дописі до часопису „Рідний Край“ писав: „Як почнеш уперше читати українську газету селянинові, то він часом неприємно дивиться на сю газету, думає, що з нього глузують, що се написано на сміх, — мовляв, пани понапечатували по-мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посміятися“****

Ще гірша справа була з міськими робітниками-українцями. Більше як пише про них у своїх спогадах Ю. Тищенко: „Здебільшого це були молоді люди з спролетаризованого селянства. Школу на селі вони мали тільки московську, а прийшовши кудись на працю, чули від начальства, урядовців та товаришів виключно московську мову. Самі теж мусили відповідати по-московському. Отже русифікація їх наступала дуже швидко. Національної свідомости у них не було жод-

* ЛНВ, кн. 5, 1904 р., ст. 9.

** ЛНВ, кн. 5 й 6, 1912 р., ст. 307.

*** ЛНВ, кн. 6, 1909 р.

****С. Бфремов. „Перший рік української преси“. ЛНВ, кн. 4, 1907 р. ст. 149

ної. Тільки зрідка могли бачити українську книжку, але читати її не могли через незнання правопису“.*

Але і в селян, і робітників вимоги до української публіцистичної мови були, безперечно, простіші, як в „інтелігентної публіки“, всупереч думці М. Пилиповича, який у згадуваній уже книжці писав, що нібито „селянин дуже суворий і немилосердний критик: він поставить нам на карб усі обвинувачення, які ми чули і від ворогів, і від „тоже-малоросів“, і від свідомих українців“. Справді бо: чи могли вони, і селяни, і робітники, при всій своїй неписьменності, бути в курсі отих будь-щобудь „книжних проблем“? Заздалегідь можна знати, що ні. Та й те, що сам М. Пилипович наводить із конкретного матеріялу, свідчить про їхні вужчі вимоги (див. нижче) щодо газетної української мови. А він після отого свого речення написав так: „Коли селянин не розбере в книжці або газеті скількох слів і через те не зрозуміє написаного, він кине її й скаже, що „воно не по-нашому писане“. Так кажуть, наприклад, подільські селяни про книжки, писані дуже лівобережною мовою, „Химії“ Мазуренка, „Голдинські селяни не хотіли читати. „Воно по-полтавському написане“.** Отже, це „критика“ тільки з позиції свого хутора. Якже деякий натяк на іншу „критику“, може, й є в відповідях на анкету „Засіву“, то треба думати, що ті відповіді написані не без допомоги чи якогось іншого втручання „інтелігентної публіки“ — місцевого вчителя, агронома, лікаря. У цих бо відповідях є таке, як от: „Треба писати так, як писав Шевченко, так, як написана „Катерина“. Або: „Якби по всіх відділах було поменше галицьких слів.“ Один висловився проти окремого писання „ся“ в дієсловах та проти українського ъ — і в таких випадках, як написання дієслівної форми „ніс“ (мин. час, чол. р.). А в одній відповіді є просто фахова мовознавча порада „перебудовувати речення на дієслівні, бо дієслово живо малює дію, а потім — і в еволюції мови... займає одну з перших ступенів так само, як і в живій мові“***

За сучасно-селянську можна вважати тільки ось цю коротеньку, російською мовою написану відповідь: „Потому что въ

* „Мій шлях“ (рукопис), ст. 32.

** Згадувана праця, ст. 6.

*** Згадувана стаття М. Гехтера, ст. 531.

газетъ „Засивъ“ нѣтъ никакой сложности и разбору (?В. Ч.).*

Отже, на нашу думку, можна з певністю твердити, що для „неінтелігентної публіки“ була на заваді тільки непризвичайність до української літературної мови, зокрема до фонетичного правопису (кулішівки) та ще говіркова обмеженість („воно не по-нашому писане“, „воно по-пoltавському писане“). „Полегшувало“ цю справу ще й те, що більшість селянських читачів — це були фактично слухачі, яким один письменний читав українську газету, як про це свідчить Ю. Тищенко у згадуваних спогадах (збиралось по 20-25 чол. разом і так читали). При такому сприйманні відпадала „правописна трудність“, оте окреме „ся“, „українське ф — і“ тощо. І не буде помилкою, як сказати, що саме через це, через меншу причіпливість до мови, а також через наївну віру всіх неписьменних в авторитетність усього написаного й надрукованого „неінтелігентна публіка“, при всій її початковій врожості до українського друкованого слова, швидше звикла до української газети, аніж завжди критична „інтелігентна“. Про це виразно свідчить історія селянських газет з цього періоду, що, як уже казано, розвивалися з більшим успіхом супроти розвитку видань, призначуваних для інтелігенції. Не зважаючи на те, що „Село“ й „Засів“ М. Грушевського друковано справжнім галицьким правописом, з отим окремим „ся“ тощо, 76% відповідей на анкету „Засіву“ говорили вже про зрозумілість мови (зрозуміло „тому, що по-нашому“, „зрозуміло й просто, по-нашому“). І хоч, може, Гехтер зробив із цього факту перебільшено-оптимістичний висновок, добачивши в ньому „добру й красномовну відповідь як на глузування ворогів з нашої „вигаданої“ мови, так і на безперестанні (?В. Ч.) нарікання й жалі наших доморослих критиків з приводу „засмічености“, „кованости“ й інших хиб сучасної української часописної мови“,** але залишається факт, що за якісь там 3-4 роки селяни вже не садилися української газети так, як напочатку, а вважали її за свою, „писану по-нашому“.

Аналогічну зовнішню історію мала й мова публіцистичних видань негазетного типу — політичних відозв, метеликів, перекладів царського маніфесту 17 жовтня 1905 року — від

* Згадувана стаття Гехтера, сл. 531.

** Там же.

початкового неприймання і всякої „критики“ та глузування до ступневого призвичаювання й прийняття як „свого“.

Що ж можна сказати про внутрішній, якісний бік публіцистичної мови цього періоду?

Передусім треба відзначити неоднакову якість мови газет і мови видань негазетного типу з погляду нормативного (якщо про якусь нормативність на той час можна говорити). У мові газет і журналів можна спостерігати більшу вирівняність, більшу одноманітність супроти мови „метеликів“, брошур тощо, значно „рябішої“ в цьому розумінні. Пояснити це можна тим, що сливе в кожній редакції був свій, як стали казати геть пізніше, уже в 20-их роках, мовний редактор, який, знаючи краще, ніж інші співробітники, тодішню українську літературну мову, виправляв мову інших авторів. Таким не просто редактором, а „диктатором“, як свідчить про це в своїх спогадах Д. Дорошенко, був у редакції „Громадської Думки“ — „Ради“ Б. Грінченко. Якже виправляти мову якогось автора з якихось причин не можна було, то редакція давала до такого тексту хоч свою примітку, заявляючи, що вона з такою мовою не згоджується. Наприклад, редакція „Літературно-Наукового Вістника“, містячи яскраво-„галицьку“ статтю І. Верхратського „В справі народного язика“, додала ось таку примітку: „Сю статтю друкуємо зовсім так, як написав її автор.“* Вирівнювало цю мову ще й те, що майже в усіх тодішніх часописах, не зважаючи на ідейні чи якісь інші розходження видавців та головних редакторів, писали ті самі люди, бо їх, тодішніх українських авторів, як уже казано, взагалі було мало. М. Гехтер у згадуваній статті писав: „Як відомо, мова „Засіву“ мало чим одрізняється від загальної сучасної української часописної мови, бо „Засів“ не має спеціального штату власних співробітників, а пишуть у йому здебільшого ті самі люди, що пишуть по інших українських часописах“.**

І навпаки: в виданнях негазетного типу мова була „рябіша“ через те, що тут кожен автор самостійно виявляв своє знання, свій рівень мовної культури. Коли взяти, наприклад, мову політичних видань Української радикальної партії (наддніпрянської на чолі з Б. Грінченком), то впадає в око надзвичайна досконалість цієї мови навіть для нашого часу. Це

* ЛНВ, кн. ХУІІІ, 1902 р., ст. 82.

** Згадувана стаття, ст. 531.

такі видання, як от „Плятформа Української радикальної партії“ (Львів, 1905 р.), „Чому в нас нема досі доброго ладу?“ Л. Яворенка (Львів, 1905 р.), „Як люди прав собі добувають“ Ярошенка (Львів, 1905 р.), „Як визволитися з бідности робочим людям“ — його ж, „Як цар людей дурить“ — його ж, „Як занাপащали людей на війні“ В. Коновченка, ще брошури Доленка й ін. Високий рівень мови цих видань стає зрозумілий, якщо розкрити ці псевдоніми. За свідченням В. Дорошенка, „Яворенко“ — це сам Б. Грінченко, „Ярошенко“ — С. Єфремов, „Доленко“ — М. Загірня (М. Грінченкова), тобто це все найкращі знавці й майстри українського слова, та ще й не тільки на той час.

Ось декілька уступів з „Плятформи“: „Сьогочасне становище українського народу таке, як досі ще не бувало ніколи. Сила безземельних або малоземельних хліборобів ледві животіє; робітники фабричні й заводські живуть не краще.“ „Освіті не поліцейсько-попівській нема змоги досягнути до людей, опріче як нишко́м, шляхом нелегальним.“ „Не ліпше наше становище і яко нації: нас поділено між тьома державами, наше національне ім'я яко народу й краю офіційно не існує; маленьку волю має наша мова тільки в Галичині та на Буковині, в Угорщині жменька нашого народу ледві дише; в Росії нашу мову скрізь заборонено, нас силкуютьсє денационалізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції.“*

Ці тексти створені, сказати б, у стрижневому пляні, як брати на увагу історичну лінію розвитку нашої літературної мови: 1) південно-східня граматично-лексична основа, з незначними елементами з „правобережних“ говорів („яко“, „ліпше“); 2) чимала наявність народних вислівних засобів („таке, як досі не бувало“, „опріче“, „ледві животіє“); 3) безособові звороти на „но“, „то“; 4) помірна кількість новотворів („сьогочасне“, „становище“); 5) „наддніпрянські“ чужомовні слова („офіційно“, „національне“, „денационалізація“).

Значно нижче стоїть мова, наприклад, анонімого перекладу царського маніфесту 17 жовтня, що його (переклад) видано 1905 року в Києві. Ось окремі місця з того перекладу: „По-нашому це буде ось як: з ласки Божої Ми, Миколай Другий Імператор і Самодержавець Всеросійський... та ин-

* „Плятформа“, ст. 4.

че, та инче, та инче. Ознаймуємо усім нашим підданцям вірним, що розрухи й колотнечі по багатьох місцях царства нашого завдали великого й тяжкого жалю серцеві нашому Щастя Царя Росії міцно зв'язане єс щастям народнім, і журба народня — його журба“... „Кладемо на Уряд повинність учинити незмінну волю Нашу... дарувати людям непохитні права громадської волі на підставах: справедливої незайманости особи, волі, слову, зборам та спілкам. На первопису власною Його Царської Величности рукою підписано: Ми-годай.“

Тут передусім звертає на себе увагу архаїзація мови як певна стилізація під давні гетьманські універсали („ознаймуємо“, „учинити... волю“), раритетний добір засобів народної мови (давальний приналежності: „воля вірі, слову, зборам та спілкам“) і в зв'язку з цим деяка наявність вульгарности: „по-нашому“ (по-якому „нашому“? по-мужицькому?), „це буде ось як“, „колотнеча“.

Але й тут уже є „галицький вплив“ („уряд“, „підстави“) та неологізми („незайманість“, „первопис“, „повинність“ — як „долг“). Взагалі щось є в цьому перекладі від Кулішевого мовостилю, цей переклад міг зробити хтось із кіл „Кієвської Старини“, але хто — ми не знаємо, бо цього не зазначено на виданні. Загально ж кажучи, й цей переклад, як на той час, був не дуже поганий. Далеко гірший був переклад цього ж маніфесту та текст „Пояснення“ до нього, видані в Катеринославі 1905 року „за приводомъ пана добродія М. Родзянка“. Ці тексти „перевів зъ великоросійського на малоруський Д. И. Эварницкій“. У цьому перекладі теж є історичне „ознаймуємо“, є й „чыныты... волю“, а крім того ще є „року Божого“, „настановлене видъ насъ начальство“, є елементи з літературної української мови, як от „рижныхъ“ (на Лівобережжі незнане), „суцильность та одностайность Державы Нашой“, „певну“, „обов'язкы“. Але zarazом у цих текстах, особливо в тексті „Пояснення“ так багато вульгаризмів, що цілий текст справляє враження „мозної котлярівщини“* чи, краще сказати, „Листів до любезних земляків“ Квітки-Основ'яненка, цебто цілком анахронічного, як на даний період, тексту. Ось уривок із „Пояснення“: „Кожна людина... повинна вирити, що колы вона жыве чесно й правдыво, никого не ображає и николы не порушує закону та

* Тим ми й згадували це в розділі про „мовну котлярівщину“.

порядку, то ніхто, геть чисто ніхто — ні начальство, ні сусида, по своїй вытивци, не може такого рижати самовольно слободы, узяти пидъ калавуръ, замкнути въ холодну чы рещтанську*.

Ці зразки тодішньої публіцистичної мови кидають певне світло й на мовостилеві проблеми в ній. Правда, ці останні „зразки“ з негасетних видань — склалися „стихійно“ через, як уже казано, неоднакові знання в різних авторів: один знав більше, другий менше, і так писали. Свідомі ж мовостилеві шукання в публіцистиці зводились тоді до двох основних проблем — вироблення стилю для „інтелігентної публіки“ і для „неінтелігентної“. Перша з цих проблем була складніша від другої з огляду на повну відсутність наддніпрянської традиції в цій царині, тим часом як друга могла вже спиратись на досвід різних „метеликів“ з другої половини ХІХ віку, на мову публіцистичних писань П. Куліша („Листи з хутора“), Подолинського, М. Драгоманова та всяких „розмов“ у півбелетристичній формі. Тепер публіцистичну мову для інтелігенції творено в таких виданнях, як оті, згадувані вище брошури Української радикальної партії (не всі, бо більшість із них гризначувано для народу), як газета „Рада“ (статті Б. Грінченка, С. Єфремова й ін.), як журнал „Літературно-Науковий Вістник“ (статті М. Грушевського, С. Єфремова, М. Гехтера, І. Стешенка й ін.), як „Українська Хата“ тощо. Найвиразніша цієї мови ознака — вільне вживання чужомовних слів та неологізмів. Популярно-публіцистичну мову творено в зиданнях Української радикальної партії („Як визволитися з бідности робочим людям“, „Як цар людей дурить“ і ін.), в газеті „Рідний Край“, у часописах „Засів“, „Село“, „Маяк“, у популярних брошурах Б. Грінченка, в таких офіційних виданнях, як „Про холеру“ кубанця Я. Жарка або „Забезпечення прибутків і капіталів державних ошадними касами“ (видання міністерства фінансів 1910 р.).

Ось, наприклад, фраза з Грінченкового тексту — з брошури „Якої нам треба школи“? (Київ, 1906 р.): „Се річ дуже погана, коли освічені люди (або як їх звать інтелігенція) одбиваються мовою од свого народу.“ Як бачимо, слово „інтелігенція“ автор обминув, замінивши його висловом „осві-

* „Україна“, кн. 4, 1925 р., ст. 69 (фотовкладка).

чені люди". В інших таких текстах він уживає ще вислову „письменні люди“, ще „простішого“, бо ж слово „освічені“ не належить до лексичного запасу народної мови. В цьому останньому він пішов слідом за М. Драгомановим, що теж уживав цього вислову. Ось приклади розмовного мовостилю з брошури Ярошенкової „Як визволитися з бідности робочим людям“ та „Як цар людей дурить“: „Нема, каже, на світі правди“, „Цар, кажуть би то, зробив ласку людям.“

Але виразного розмежування цих двох стилів — інтелігентського й протонародного тоді ще не вміли дати. М. Гехтер у згадуваній уже статті „Український читач про українські часописи“, відзначивши спільність співробітників у всіх тодішніх українських виданнях, писав далі: „Розуміється, автори стараються писати для „Засіву“ приступно й легко, а по суті мова „Засіву“ все таки близько нагадує мову „Ради“, „Літературно-Наукового Вістника“ і інших українських часописей.“*

Зближала обидва мовостилі ще дуже сильна на той час у більшости діячів орієнтація на селянську мову, незалежно від того, для кого вони писали. Тим то відтінок популярности, та ще й з елементами вульгаризації часто траплявся й у статтях, призначуваних для інтелігенції. Показово, що такі відтінки найчастіше були в мові тих авторів, що, здавалося, найсвідоміше ставилися до справи творення української літературної мови. Це можна спостерігати, наприклад, у статтях І. Стешенка, автора найкращої для того часу, як побачимо далі, статті про принципи українського мовотворення. Ось, наприклад: „Великоруська літературно-наукова мова заповнена цілим морем варваризмів, яких вона спекається незвісно коли.“ Оце слово „спекається“ надає відтінку селянськості й вульгарности цьому реченню, а його посилює ще й слово „незвісно“ через те, що тоді було інше слово на позначення цього поняття — „невідомо“, значно „літературніше“. Такі стилістичні на цьому ґрунті „провали“ були у Кримського, та ще й не тільки в публіцистиці, а й у науковій мові, як це побачимо далі (в розділі про наукову мову). Наприклад: „Геть до краю одкинувся од живого українського ґрунту“. Тут псує мовостиль оте нагромадження посилювальних слів „геть до краю“, характерних для розмовної селянської мови. Іноді псував справу невдалий вибір мовости-

* ЛНВ, кн. 5 й 6, 1912 р.

лю для певної теми. Це можна сказати, наприклад, про мову брошури Б. Грінченка й А. Кримського „Три питання нашого правопису, з додатком професора А. Кримського“ (Київ, 1908 р.). Як бачимо, це тема „інтелігентська“, а тим часом обидва автори чомусь пишуть популярно. Звідси ми взяли оте речення Кримського („геть до краю“ і т. д.), а ось приклад із Грінченкового тексту: „Це ж добре письменний чоловік, муштрований на всяких граматах, може, так-сяк і докопається та буде стромляти тее „Г“. Підкреслені слова, безперечно, мають відтінок вульгарности, простацтва. А втім, у самого Грінченка такі „провали“ трапляються не дуже часто, здебільшого він умів добре писати й для інтелігенції, будиши на той час одним із найкращих знавців та практиків української літературної мови. Але в розумінні тонкого стилістичного майстра на перше місце висувався тоді С. Єфремов. Найбільше цей його хист виявився в тому, що він умів і розмовно-народні вислови вплітати в інтелігентську мову без будь-якого зниження її стилю. Ось приклад: „З воза нашого громадського життя і письменства багато впало за той час тем, до яких я вертатись уже не буду.“ У цьому реченні, як бачимо, він використав народне прислів'я „що з воза впало, те пропало“, але це не накинуло й найменшого відтінку розмовности чи вульгарности. Небезпеки таких стилістичних „провалів“ не було зовсім у М. Грушевського, бо він, в основному, користувався вже „галицьким варіантом“ нашої літературної мови, стягаючи на себе увесь гнів наддніпрянських „пуристів“ — І. Нечуя-Левицького й інших.

Шукання в царині цих двох проблем української публіцистичної мови характерні для всього періоду 1905-17 р.р., але вони, ці шукання, кінець-кінцем зробили можливою масову появу української публіцистики під час революції 1917 р. Досвід цього дванадцятиріччя для Наддніпрянщини й Кубані тоді заважив дуже багато.

Справа української школи на Наддніпрянщині й Кубані. Ще напередодні революції 1905 року збільшилися були вимоги українського громадянства щодо „українізації“ (як стали казати пізніше, після революції 1917 року) школи на центральних і східних українських землях. Формально ці вимоги висували різні громадські організації, здебільшого земства, міські думи, сільсько-господарські комітети тощо.

Так, року 1902 ухвалили відповідні постанови сільсько-господарські комітети — хотинський, ананіївський, бердичівський, лубенський, полтавський, мохвицький, чернігівський, воронізький. Тоді ж таки заговорила про це Одеська міська дума, ухваливши постанову на пропозицію міського голови Зеленого. 1903 року таку вимогу внесено, на пропозицію учасників-українців, у постанови технічного з'їзду в Петербурзі. 1904 року Полтавське губерніяльне земство в постанові про заснування школи ім. І. Котляревського, на пропозицію В. Н. Леонтовича, надіслало до уряду вимогу (див про це ще далі) запровадити в цій школі навчання української мови нарівні з „державною“ (цебто російською). Але особливо рясно появилися такі постанови під час самої революції 1905 року і в наступні після неї роки, коли, мовляв О. Лотоцький, „якийсь промінь громадянської волі, що давав можливість творити свої національні установи... викрешував надзвичайну енергію в українських свідомих колах спонукав до дальшої неустанної праці“.* Так, року 1905 рада Харківського університету ухвалила вимогу, „щоб у початкових школах місцевостей з українською людністю було запроваджено навчання українського читання й письма. Полтавська міська дума постановила, щоб у новозаснованій школі ім. І. Котляревського 1) навчання грамоти починати з українського букваря та читанки, 2) „закону Божого“ навчати теж українською мовою і за українським підручником арифметики навчати теж українською мовою, 4) знайомити дітей з місцевим краєм (Україною), 5) знайомити учнів із зразками українського письменства, 6) навчання російської мови починати з другого року. В газеті „Полтавщина“ було надруковано „Записка“ до комітету міністрів з підписами 60 учнів учительських семінарій з вимогою викладати в середніх школах 1) українську мову, 2) українське письменство, 3) історію України. 20 листопада 1905 року Полтавський губерніяльний з'їзд Всеросійської спілки вчителів одностайно ухвалив 1) вимагати навчання в народній школі всіх предметів українською мовою, з російською мовою як предметом тільки, 2) видавати український дитячий журнал, 3) організувати для вчителів курси українознавства, 4) скласти українські підручники і 5) домагатись запровадження про харківському, київському й одеському університетах україн-

*О. Лотоцький. „Сторінки минулого”, ч.3. Варшава, 1932 р., ст. 302.

нознавчих кафедр. Вимагали української школи й кубанські вчителі на з'їзді цього року в Катеринодарі. Українські студенти Одеського університету внесли на загальних студентських зборах вимогу щодо відкриття при університеті кафедр — української мови, української літератури, історії й географії України, і рада університету дала на це згоду, тільки з умовою, щоб мова викладів залежала від складу слухачів. На початку 1906/7 шкільного року такі ж пропозиції висунуто в Харківському університеті. У Києві такі вимоги висунули студенти політехнічного інституту та вищих жіночих курсів. У Київському університеті до такої постанови не дійшло через негативне ставлення до цього питання ректора. Сільські громади теж висловлювалися за українізацію народної школи, як про це свідчать відповідні дописи в тодішніх газетах — „Хліборобі“, „Громадській Думці“, „Полтавщині“ (виходила російською мовою), „Рідному Краї“.

1906 року В. К. Прокопович зробив на Всеросійському з'їзді культурно-освітніх установ доповідь „Народна школа і рідна мова на Україні“ (між іншим, за це його звільнено з посади в двох гімназіях у Києві).

Заслужують на особливу увагу факти з тодішньої столиці Росії — Петербургу. Серед цих фактів є такі, що свідчать з одного боку про „шкільну“ діяльність тамошніх українських діячів — О. Лотоцького, П. Стебницького, Д. Мордовця й інших, а з другого — про ставлення урядових кіл до цієї справи.* Так, іще постанову полтавського земства з 1904 року про школу ім. І. Котляревського підписав для передачі урядовим чинникам Д. Мордовець. Велику участь брали ці діячі, як ми бачили, в справі „Записки“ Академії наук, що між іншим теж торувала шлях для української школи. Коли була обрана Перша Державна Дума, а в ній утворилась українська фракція на чолі з І. Шрагом, О. Лотоцький виготував для цієї фракції законопроект про українську народну школу. Але ця Дума незабаром була розпущена, і законопроект не був використаний. У Другій Думі теж була утворена українська фракція (47 членів), і депутат Сайко прочитав при

* Дуже цінні документальні дані збереглися в „Дѣла о малорусском языкѣ“ департаменту загальних справ при міністерстві внутрішніх справ, що їх (ці дані) використав О. Лотоцький у своїх спогадах „Сторінки минулого“.

Факти в петербурзької діяльності українців ми беремо з цих спогадів Лотоцького.

обговоренні бюджету міністерства освіти від її імені, вимагаючи 1) українізації на Україні початкової школи, 2) видання для цієї школи підручників, 3) організації курсів українознавства для вчителів, 4) запровадження українознавчих дисциплін у середніх школах і 5) заснування українських кафедр у харківському, київському та одеському університетах. Коли голосували в Думі законопроект про початкові школи польські, литовські, лотиські, естонські, вірменські, грузинські, німецькі й чеські, проф. Лучицький запропонував додаток і про українські, але цей додаток відхилили більшістю голосів. Проти цього додатку виступав, між іншим, редактор „Кієвлянин-а“ проф. Пихно, вихований гроші „старої громади“. 29 березня 1908 р. законопроект про українську мову в школі був поданий на розгляд Третій Думи. Він складався з таких пунктів: 1) розпочати навчання українською мовою в початкових школах наступного 1908/9 шкільного року, 2) російську мову залишити тільки як обов'язковий предмет, 3) всі закони, суперечні з цими пунктами, скасувати. Але цей законопроект застряв у шкільній комісії і до розгону цієї Думи не був поставлений на голосування. Безпосереднього практичного значення він не мав ніякого, але певну агітаційну роль відіграв. У Четвертій Думі проблему української мови, преси й школи заторкували різні промовці, уже не тільки українці: Мілюков (на підставі попереднього бльоку кадетів з українськими партіями), Г.Петровський як депутат від с.д.-більшовиків (пізніше виявилось, цю промову написав Ленін). Проти українських домагань виступали Родзянко й Скоропадський. Проти виступу цього останнього запротестували в письмовій формі 118 українських діячів і майже дві тисячі селян. „Питання мови й освіти, — пише про цей час О. Лотоцький, — фактично були головним, наочним фронтом національної боротьби, бо соціальні перипетії тої боротьби проявлялись у невидних підвалах життя“*

Усю цю боротьбу за українську школу віддзеркалила тодішня українська преса. Але українці використовували й російську пресу для цього. Так, 1905 року в „Сын-і Отечества“ була надрукована колективна заява „О нуждах украинской школы“. Далі пішли такі статті, як „На безпросвѣтномъ пути“ Б.Грінченка, що була спочатку надрукована в журна-

* „Сторінки минулого“, ч. 3, ст. 94.

лі „Русское Богатство“ (X, XII, 1905 р.), а потім, 1907 року, вийшла окремою книжкою. Він же, Грінченко б то, опублікував ще такі статті про українську школу: „Народні вчителі і українська школа“ (1906 р.), „Якої нам треба школи“ (1907 р.). Почасти теж освітні проблеми розглядає він і в надзвичайно цікавій книжці, багатій на фактичний матеріал про освітній рівень українського народу — „Перед широким світом“ (Київ, 1909 р.). У формі спогадів, „записок“ опублікував цікавий матеріал про народну школу на Україні Ю. Будяк — „Записки вчителя“ (ЛНВ, 1909 р. кн. ІУ й декілька дальших), М. Грушевський написав такі статті: „Українські катедри“ („Громадська Думка“, ч. 23, 1906 р.), „Справа українських катедр і наші наукові потреби“ (ЛНВ, кн. I, 1907 р.). Від 1910 р. до 1914 р. виходив спеціальний педагогічний журнал „Світло“, а в ньому писали такі автори, як Я. Чепіга (Зеленкевич), С. Черкасенко, О. Шерстюк і ін. Олена Пчілка видавала журнал для дітей „Молода Україна“, на громаджучючі в ньому дидактичний матеріал — читання для дітей. О. Лотоцький через петербурзьке „Товариство для видавання дешевих і загальнокорисних книжок“ видав чимало різних дитячих книжечок („Кобзарик“, „Коза-дереза“, „мальовані казочки“). Він же видав читанку „Вінок“ (під псевдонімом „О. Білоусенко“). Видавали для школи й дітей ще Б. Грінченко, С. Черкасенко, Ю. Сірий (Ю. Тищенко) й ін. О. Шерстюк видав „Українську граматику“ для початкової школи, Є. Тимченко для українських гімназій ч.1 й 2.

Позашкільну освіту дорослих здійснювано здебільшого через „Просвіти“, що повиникали тоді не тільки по всіх головніших містах України (у Києві, Чернігові, Одесі, Ново-черкаську, Херсоні, Кам'янці, Миколаєві, Катеринодарі), а й по селах (Мануйлівка біля Катеринослава й ін.).

Якими ж аргументами орудували борці за українську школу, щоб переконати російські урядові кола, російське громадянство і своїх таки українських „перевертнів“?

Ці аргументи варіювались так чи так, залежно від того, кому їх адресовано, але в основному повторювано ті самі думки, не виходячи ніколи за межі політичної легальності. (Не-легальні мотиви допускано тільки в середовищах конспіративного українського життя, мовляв О. Лотоцький, „у невидних підвалах життя,“ звідки фактично йшли всі задуми).

Взагалі ж уся аргументація зводилась до таких основних

моментів: 1) російська школа чужа українському народові і мовою, і духом; 2) нерідна й незрозуміла російська мова гальмує розвиток української дитини; 3) нерідна школа практично веде до величезної неписьменности українського народу, бо за нею слідком іде явище рецидивів неписьменности; 4) перебуваючи через чужу школу на низькому рівні духової культури, українське селянство не може піднести й свого матеріяльного добробуту, а звідси натурально випливає шкода й для всієї російської держави. Останній момент особливо підкреслювано в звертаннях до уряду, і він під скрутну руч (постанова комітету міністрів з грудня 1904 року), сказати б, піймався був на цей „гачок“.

Для уґрунтування цієї аргументації використовувано науково-педагогічний арсенал ще з другої половини XIX ст., пскликаючись на видатних теоретиків виховання й навчання — російських (особливо охоче, якщо це були ті, що не заперечували ідеї української школи і zarazом були авторитетами для росіян, такі, як Ушинський, Водовозов), закордонних, українських.

Але водночас збирано й новий фактичний та науково-теоретичний матеріал.

Незрозумілість російської мови для українських дітей була одним з найпоширеніших аргументів на користь української школи. Багато яскравого в цьому розумінні матеріялу зібрав Б. Грінченко в своїй праці „На безпросвітномъ пути“. Серед інших прикладів він дає аналізу байки Крилова „Лягушка и вол“, що її звичайно виучувано в народних школах: з 17 повнозначних слів цієї байки (прийменники й сполучники В, На, І — зрозумілі) для українських дітей було зрозумілих тільки трое. У букварі Тіхомірових з 36 слів, уміщених на двох сторінках — 4-ій і 5-ій — 20 незрозумілих, а 16 інакше вимовляються. Наводить він також цілий список слів, що хоч звуковим складом в обох мовах тотожні, але значенням різняться: „луна“, „шар“, „наглий“, „уродливий“ тощо. Ю. Тищенко в своїх пізніших спогадах наводить факт, що його він, безперечно, використовував свого часу в боротьбі за українську школу на Бердянщині: „Коли закінчував я народну школу — а між дітьми я був один із перших — до нас прислано кілька москалів-каменярів будувати нову церкву. Коли я почув їхню розмову, то признатись, із того,

* „Мій шлях“ (рукопис), ст. 27.

що чув, буквально нічого не розумів. Мова була мені так само чужою й незрозумілою, як і польська чи сербська.**

Використовувано тут і моральний момент — приниження дитини в школі через рідну мову та пізніший моральний відрив дітей, що засвоїли „панську мову“, від батьків, з їхньою „мужицькою мовою“. Є. Чикаленко в своєму „Щоденнику“ згадував, як його висміювали і дражнили в школі реченням з подільською вимовою (тверде Р): „Запражу я рабі коні, застелю радном та й поїду до цара в Харків“. С. Васильченко в оповіданні „Роман“ показав „трагічні“ переживання селянського хлопця, що не міг навчитися вимовляти по-російському слово „перепелята“. Чимало такого матеріялу наводить Ю. Будяк у ст. „Записки вчителя“. Образ деморалізованого через русифікацію сина — Романа вивів Б. Грінченко в своїх повістях „Під тихими вербами“ й „Серед темної ночі“.

На доказ того, що чужа (російська) школа гальмує розвиток дитини, а рідна, навпаки, сприяє, Б. Грінченко в своїй праці „На безпросвітномъ пути“ наводив відповідні висловлювання Ушинського, Водовозова, барона Корфа, Весселя, М. Драгоманова, О. Єфименко. О. Лотоцький у своїй „Записці“ до згаданого думського законопроекту про українську школу навів ось ці слова з відомої праці О. Потебні „Языкъ и народность“: „Школа (з чужою мовою, В. Ч.) не пользуется языкомъ учениковъ какъ главнымъ образовательнымъ средствомъ, но, обучая ихъ новому языку, трагитъ время на то, чтобы приготовить изъ сознания учениковъ родъ палимпсестовъ. Очевидно, что воспитанники такой школы, при равенствѣ прочихъ условій, будутъ во всѣхъ отношеніяхъ ниже тѣхъ, которымъ при поступленіи въ нее нужно было не забывать, а лишь учиться, прилагая школьныя крохи къ огромному дошкольному запасу мысли.“* Я. Чепіга, що сам виступав у цей час як педагог-теоретик (1911 року вийшли його „Проблеми виховання й навчання“), у першому числі „Світла“ писав: „В денационалізаторських школах замість розвитку ми бачимо перекручування національної психіки.“** А про рідну мову й школу писав так: „Рідна мова (отже й школа)*** — це народний скарб, в нім зібрано й сховано найкоштовніше, найкраще, найдо-

* „Сторінки минулого“, ст 99.

** „Світло“, ч. I, 1910 р. *** Там же.

режче, — все, що підносить людину до найвищих ступнів культурного рівня”.

Використовуючи різні дані з статистики й побуту, борці за українську школу показували кричущі факти неписьменності серед українського народу (селянства), що, мовляв, у минулому, ще в ХУІІІ ст. був освіченіший за росіян, а тепер відставав не тільки від них, а й від багатьох „інородців“.

„Він (український народ) не вмів читати, — писав Б. Грінченко у згадуваній уже в попередньому розділі книзі „Перед широким світом“. — Двічі не вмів читати...“ (Вся цитата в попередньому розділі). О. Лотоцький у „Записці“ до свого думського законопроекту наводив такі цифри: в усій Росії письменність складає 21,2 відсотки, підвищуючись подекуди до 36 відсотків, а на Україні, за наявності 11,8% письменних на Київщині, 10,7% на Поділлі, 15,3 на Херсонщині, 24,4 на Катеринославщині, на Волині, в деяких повітах, вона знижувалась до 9%. Отже, ніби здійснювалось те, що його ще в 70-их роках ХІХ ст. передбачав М. Драгоманов, коли писав: „Це лихо таке, котре тягнеться десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві руськім.“ І цю цитату наводив Б. Грінченко в своїй книжці „На безпросвітномъ пути“. Усі з авторів, що писали на цю тему, відзначали факти рецидивів неписьменності.

„Ще раніш я бачив, — писав Ю. Будяк у своїх „Записках учителя“, — як майже всі, скінчивши школу, через рік-три забували писати, а читали так, як той дядько, що читав табличку на фотографії“ (далі наводить анекдотичний випадок). Він же наводить статистичні дані з місцевої школи й села, згідно з якими з тих, що ходили до школи, грамотними („та й то не дуже“) залишились тільки 52,05%. Заразом це, зрозуміла річ, означало, що й від російської мови, вивченої в школі, не залишалось нічого в цих людей.

Ю. Тищенко у згадуваних уже не раз спогодах писав: „Дуже часто я сам був свідком того, що учень, який закінчував народну школу, через рік у розмові не міг скласти пари речень по-московському.“*

Всі ці міркування, повторювані еперто при всякій нагоді, прихилили до цієї справи передову частину російських науковців („Записка“ Академії наук), ба навіть пробивали іноди „кригу“ урядових сфер (відома постанова комітету міні-

* „Мій шлях“, ст. 59.

трів з 1904 р., прихильне ставлення гр. Вітге до українських діячів (магання, промови Мілюкова в Четвертій Думі на користь української школи), але не зразу могли зрушити кількавікову „кригу“ національної несвідомости та темноти самого українського народу. Б. Грінченко в своїй статті „Народні вчителі і українська школа“ відзначає як одну з головних перешкод щодо „українізації“ школи опозицію більшості українського народу супроти незначної жменьки ініціаторів цієї справи. Над денационалізованою українською інтелігенцією тяжіла інерція русифікації (згадаймо виступи в Сенаті Пихна, а в Думі — Скоропадського!), а також культурні й політичні обставини, що давали людям з російською освітою перспективи службово-державної кар'єри, тим часом як українська освіта була цілком безперспективна. Щодо селянства, то тут не оборною перешкодою була передусім його темність, а з нею разом і та, зацеплена в його свідомості внаслідок кількавікового національного поневолення думка, що російська мова — „панська“, а його (селянства) власна — „мужицька“. „Розуміється, було б навіть чудно, — пише в своїх „Записках учителя“ Ю. Будяк, — коли б селяни... зняли таке величезної ваги питання (про українську школу, В. Ч.): одно, що над проблемами народної школи їм і міркувать ніколи, а друге — і головніше — що селяни настільки темний народ і настільки їм на всіх усюдах товкли про російську грамоту-мову як єдиний засіб освіти їх дітей, що про інакше, корисніше навчання їм, певно, і в думку ніколи не приходило. Пам'ятаю, коли я звернувся раз до одного, зовсім неграмотного селянина з питанням, як, на його думку, краще учить в школі дітей, по-російськи чи по-українськи, він з хвилину здивовано дивився на мене і несміливо, мов боячись, що я жартую, спитався:

— А хіба є й наша грамота? — А є... Тільки нам забороняють. — Забороняють?!

У цьому діялозі, мов ув оптичному фокусі, зібраний увесь трагізм проблеми: неписьменні селяни, що не знали навіть про існування української „грамоти“, мали вирішувати — як заінтересований чинник, з погляду і українських діячів, і російського уряду — цю проблему. „А коли зайшла мова, — згадує й Ю. Тищенко про свої розмови на цю тему з селяна-

* „Записки учителя“, ЛНБ, 1909 р., кн. У-, ст. 461.

ми Бердянщини, — про те, що, мовляв, у школах треба вчити по-своєму, по-мужицькому, то це сприйняли, як якусь гасмішку.** Тищенко наводить ще й такі факти: „Коли я прочитав їм з пам'яті кілька поезій Шевченка, то почув, що то „якийсь пан на глум нас бере.“ Важило ж для селян і те, що „по-мужицькому ні один святий не молився“ (наслідок русифікації церкви). І таких фактів з того часу можна б навести ще більше. Але, крім того, і селяни розуміли безперспективність української „грамоти“, її практичну непотрібність. „Воно, знаєте, добре було б, щоб знали нашої грамоти, коли вона, справді, є, — сказав другий селянин Будякові. — Але... куди ж з нашою грамотою поткнешся? Адже скрізь, куди не зарвись, тільки російська грамота потрібна.“** Б. Грінченко теж відзначав як одну з „селянських“ перешкод те, що „краще, мовляв, учитися — хоч і трудніше — державною мовою.“*** А разом з усіх цих моментів складалось таке, що багато селян „зовсім вороже ставились до цього питання“ (Ю. Будяк).

Не все гаразд було спочатку і з українським учительством у розумінні національної свідомості. „У ті часи, — пише Ю. Тищенко в своїх спогадах про першу половину 900-их років, — серед учительства дуже й дуже рідко можна було знайти національно-свідому людину.“****

Отже, кінець-кінцем, виходило, що справа української школи була невіддільною частиною всього складного визвольного комплексу українського народу на цьому історичному етапі. Не здобувши більших перспектив розвитку українського народу, не можна було здобути й української школи. Це добре розуміли українські діячі того часу. Тим то вони, почавши від вимог українізації народної (початкової) освіти, висунули потім і вимогу щодо українізації всієї системи освіти на Україні. Б. Грінченко в брошурі „Якої нам треба школи?“, розрахованій на освідомлення широких народних мас, писав: „Се річ дуже погана, коли освічені люди (або, як їх звуть, — інтелігенція) одбиваються мовою од свого народу“... „А найголовніше, що коли всі школи в нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони найшвидше поєднають інтелігенцію з робочим народом“... „А сього не можна буде

* „Мій шлях“, ст. 27. ** „Записки вчителя“, ЛНВ, 1909, кн. VI, ст. 461.

*** „Якої нам треба школи?“ Київ, 1906 р., ст. 6. **** „Мій шлях“, ст. 27.

зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та вищій друга“.* Ще рішучіше поставив це питання М. Грушевський у своїх статтях про вищу освіту на Україні. Він вважав просто „стихийною“ справу „націоналізації (так тоді говорили відповідно до пізнішої „українізації“, В. Ч.) освіти по всіх ступнях школи, починаючи від найнижчої до найвищої.“ Та, взявши на увагу реальні можливості того часу — наявні педагогічні сили, стан української наукової мови тощо, ініціатори українізації вищої освіти допускали різні перехідні етапи. Так, Б.Грінченко в отій своїй брошурі писав: „У кожній науці є багато термінів (назвиц) для всяких наукових речей і справ... А в нас наука тільки починається, то всі ті терміни треба або позичити в когось, або поскладати нові, а це справа дуже марудна й затяжна.“ „Тим то тут не можна діло зробити так швидко, як з народною школою, а доведеться робити його помалу.“ Грушевський теж, висунувши принципову важливість „українських дисциплін і українських викладів у вищих школах, передусім — в університетах української території“, далі каже, що „се завдання не одного дня“.** Крім того, він розрізняв дві проблеми: 1) запровадження українських дисциплін — української мови, літератури, історії, географії, і 2) викладання всіх дисциплін університетського навчання українською мовою. Першу проблему він розглядав як „мінімальні домагання, які, так сказати б, мають служити пробним каменем доброї волі університетських та інших професорських корпорацій супроти культурних потреб української народності“*** А про другу писав так: „Кожний українець, свідомий культурно-національних інтересів свого народу, повинен у принципі обстоювати за тим, щоб університети на українській території мали виклади на українській мові всього університетського курсу.“**** Але це останнє він розглядав як максимум домагань, що могли бути здійснені в другу чергу.

Які ж тоді були, сказати б, дидактичні можливості і для української школи й освіти?

Розглядаючи цю проблему в брошурі „Народні вчителі і українська школа“, Грінченко нерераховував усі тодішні українські видання, що ними учитель міг би скористуватись, навчаючи в початковій школі по-українському. Але це були

* „Справа українських кафедр і наші наукові потреби.“

** Там же. *** ДНБ, кв. I, 1907 р., ст. 414 **** Там же, ст. 414.

тільки а) суто-наукові видання Наукового т-ва ім. Т. Шевченка, б) науково-популярні видання (нечисленні наддніпрянські), в) періодичні (теж тільки наддніпрянські). Підручників серед цих видань не було зовсім. Для високошкільної освіти огляд дидактичних можливостей дав М. Грушевський. Він розглянув усю тодішню наукову літературу з українського мовознавства (праці П. Житецького, О. Огоновського, К. Михальчука, П. Науменка, Соболевського, Верхратського), з літературознавства (праці Петрова, Дашкевича, Перетца, П. Житецького), з історії України, з права, з географії. Зважив він при цьому й наявність педагогічних сил для університетів. „Ще менше можна говорити про перешкоду, яка (нібито) виникає з браку відповідних приготованих професорських сил, — писав він у ст. „Справа українських кафедр і наші наукові потреби“. Переглядаючи вищеподаний досить довгий реєстр пожаданих кафедр, я не можу вишукати ані одної, до якої б зараз не можна було знайти відповідної сили, навіть з українським викладом.“*

Проте, ми схильні вбачати тут перебільшений, із зрозумілих у даному разі „телеологічних“ міркувань оптимізм сил цих тоді було не так багато.

Підсумовуючи все сказане про справу української школи на той період, доводиться відзначити, що перешкод безперечно, було більше, ніж можливостей. Перешкоди були такі: 1) майже непохитно-відмовна позиція урядових чинників та панівного в імперії російського елементу взагалі, 2) опір зросійщеної більшості української інтелігенції та національно-несвідомих, здебільшого неписьменних мас українського народу, 3) недостатність учительських сил і для початкових, і для середніх, і для вищих шкіл, 4) відсутність підручників. І ці труднощі були більші в початковій школі, ніж у вищій. Це теж була одна з „трагічних суперечностей проблеми: треба було починати там, де були найбільші труднощі! І хоч ініціатори „націоналізації“ школи на Україні цього або не усвідомлювали цілком, або з тактичних міркувань це замовчували, але фактичне становище було саме таке. Справді бо: а) навчання в початковій школі без підручників було неможливе, а їх не було зовсім; б) ця школа зразу потребувала багато тисяч національно-свідомих учителів, а можна було спочатку знайти тільки одиниці.

* „Справа наукових кафедр“, ЛНВ, кн. I, 1907 р., ст. 417.

крім того, освітній рівень взагалі в цих одиниць був не такий, щоб вони самостійно могли користуватись згаданою в Грінченка науковою літературою; в) нерозробленість української науково-технічної термінології в цій школі була особливо великою перешкодою, бо ж у ній треба було охоплювати всі царини людського знання. У високій же школі, навпаки, а) педагогічних сил треба було безмірно менше (може, кілька десятків лише), б) підручники теж були непотрібні, бо студенти звичайно записують лекції професорів, в) українська наукова мова й термінологія найкраще була розроблена в царині українознавства, цебто в тих дисциплінах, якими хотіли починати українізацію університетів на Україні.

Можливості для українізації школи, можна сказати, були тоді тільки в потенції. Найбільшою потенціальною силою була сама ідея української школи як один із моментів визвольної боротьби українського народу. І ця ідея, кінець-кінцем, впродовж цього періоду — між 1905 і 1917 роками — призвела до того, що вже 1914 року полтавське жандармське управління на запит міністра внутрішніх справ, мусило сконстатувати, що „українством“ „заражена почти цѣликомъ вся малорусская народная интеллигенція, близко стоящая къ народу, преимущественно учителя.“ І це останнє сконстатовано для всіх українських губерній, з „Кубанською областю“ включно.

Значення оглянутого в цьому розділі періоду з історії боротьби за українську школу в тому, що тоді, в основному, були усвідомлені труднощі й можливості її здійснення, а головне — кинуте в маси, в умовах конституційних вільностей, ідею цієї школи.

Без цього „українізація“ школи на Україні 1917 й пізніших років була б значно трудніша.

**Проблема наукової мо- Українська наукова мова та науко-
ви та науково-техніч- во-технічна термінологія на Наддні-
ної термінології. прянщині й Кубані до 1905 року бу-
ли, так би мовити, в за давнено-зародковому стані, що три-
вав від середини XIX в., коли вперше зроблено нерішучі
спроби її творення в шкільних підручниках, у перших науко-
вих текстах П. Куліша, в пізніших писаннях та виданнях (же-
невських) М. Драгоманова, а також у невиданих (Білецько-
го-Носенка) і виданих тоді — в другій половині XIX в. —**

словниках української мови — Закревського, Шейковського, Пискунова, Левченка, Уманця (М. Комарова). Причина „нерішучості“ цих спроб, звичайно, була в тому, що для розвитку цієї мови не було майже ніяких суспільних і культурних спонук. Після деяких починів наприкінці 50-их та на початку 60-их років XIX ст. щодо запровадження української мови в школі опісля, впродовж уже цілого півстоліття, не було більше потреби на українські підручники та наукові посібники. Після „Основи“ на всіх центральних та східних українських землях не було ні одного наукового органу, в якому було б можна публікувати наукові праці українською мовою. Тим то українські наукові діячі того часу й початку XX ст., здебільшого т. зв. українофіли (М. Костомаров, П. Житецький, О. Потебня, К. Михальчук і ін.), додержуючись породженої в цих умовах теорії „хатнього вжитку“, писали всі свої наукові праці по-російському, друкуючи їх чи то в журналі „Кіевская Старина“, чи то й просто в російських періодичних виданнях. Наслідком цього було те, що самі ці вчені просто не володіли українською мовою, дарма що писали про неї, боронили її від ворожих нападів російської інтелігенції), а їхні спроби висловлюватись по-українському були просто жалюгідні. Так, П. Житецький свою рецензію на Грінченків словник уже на початку XX в. написав російською мовою, а К. Михальчук хоч і українською, але просто „чужою“, з осугою навіть „мовної котлярєвщини“. Коли М. Сумцов почав був читати 1905 року в харківському університеті лекції українською мовою, то говорив „не дуже чистою мовою“, як свідчить Є. Чикаленко в своїх „Спогадах“. З цієї, либонь, причини ці люди в нових умовах, після революції 1905 року, й не змогли перетворити „Кіевск-ої Старин-и“ на український науковий журнал. „Пробні“ випуски „України“, що її почав був видавати 1907 року замість „Кіевск-ої Старин-и“ В. Науменко, справляли вражіння якогось неписьменного видання, особливо супроти „Літературно-Науковго Вістника“, що його видавав М. Грушевський. Цікавий зразок мовної калічі цього покоління українських науковців зберіг для нас В. Порський у своїх записах розповідей О. І. Левицького,* датованих початком 20-их років нашого сторіччя (1920/21 р.р.). Всупереч сентиментальній рекомендації записувача („соковита й проста народна мова

* „Науковий збірник“ ч. I УВАН, Нью-Йорк, 1952 р., ст. 104.

цих оповідаць ясніла в передачі Ореста Івановича такою чистотою та красою, що стежити за цією роботою було великою насолодою), це справжнє страхіття, а не українська мова взагалі. От він власноручно написав на дверях своєї квартири „Наблюдающий місто президента Української Академії Наук академик О. І. Левицький“, а його усна мова рясніє такими росіянізмами, які дуже легко можна було замінити або народними словами, або наявними тоді вже в українській літературній мові висловами. Ось деякі з тих росіянізмів: „получив“, „предрозсудки“, „увлекались“, „посіщали громаду“, „не понравилось“, „Лучицький возражав Драгоманову при зашиті дисертації“, „тут народилася в нього перша дочка Прасковія Миколаївна“ (це про дитину! В. Ч.). Було їй годів 2-3, коли...“ Російських адміністративних термінів він навіть не пробував перекладати: „війське присутствіє“, „начальник отделения“ тощо. А він же був автором, як сам згадує, „першої наукової розвідки по-українському“ (так начебто висловився свого часу М. Драгоманов про його розвідку про шлюби)! Крім того, він, та й інші згадані вище науковці — це були гуманітарники, ба й філологи та мовознавці, цебто діячі, що їхньою повинністю було творити українську наукову мову.

На цьому ґрунті між старими й молодшими (необов'язково віком!) діячами української науки виникали вже в цей час справжні конфлікти. Ю. Тищенко в своїх спогадах „Мій шлях“ розповідає про інцидент, що стався був на засіданні Наукового товариства в Києві 1908 р. (головував М. Грушевський). Коли проф. Перетц, починаючи свою доповідь, попросив вибачити, що говоритиме по-російському, бо, мовляв, українською мовою добре ще не володіє, Олена Пчілка запротестувала проти вживання на українських наукових засіданнях російської мови. Дослівно вона сказала так: „Вельмишановний професор, на жаль, не оволодів українською мовою, хоч довший час живе на Україні і їсть український хліб. Це свідчить про те, що пан професор не досить серйозно трактує українське питання“.*

У багато гіршому стані була природнича й математична наукова мова. У цій царині на Наддніпрянщині й Кубані за пів сторіччя майже нічого справді наукового по-українському не було видано (за винятком женевських видань По-

* „Мій шлях“ (рукопис), ст. 51.

долинського, але вони не поширились на Україні). Були тільки науково-популярні брошурки, та й їх було обмаль. Б. Грінченко в своїй статті „Народні вчителі і українська школа“ подає на 1906 рік ось такі назви: „Корисні звірята — кажан, їжак та кріт“ Степовика, „Від чого вмерла Мелася“ (про обклад, або дифтерит) Г. Коваленка, „Добра порада“ (про скаженину) М. Загірньої, „Про пошесті, або лихі хвороби“ Імшенецького, „Пригоди на хуторі“ (метеорологія) С. Русової, „У дитини головка болить“ (як годувати та доглядати малих дітей) Задери, „Під землею“ (про шахти й земляний вугіль) М. Загірньої, „Мале, та розумне“ (про мурашок) П. Є., „Підземні багатства нашого краю“ О. Русової, „Провіспу“ Махновського, чотири книжечки про холеру (Я. Жарка, Д. Яворницького й ін.), „Різачка“ Авраменка, „Розмови про небо та землю“ Іванова, „Дещо про світ Божий“, „Прогрім та блискавку“ В. Чайченка (Б. Грінченка).

Річ зрозуміла, що якість термінології в цих виданнях була не на висоті. І Ю. Тищенко, переробляючи 1909 року давнішу ще з 70-их років XIX ст. брошурку „Дещо про світ Божий“, мав чималі труднощі в термінології. „Робота спочатку йшла поволі, — пише він у спогадах, — на шляху були великі труднощі з термінологією“.*

Тим то й мав рацію О. Яната, коли писав 1917 року, що „царина реальних наук найбільше в нас занедбана.“*** Коли після року 1905, з одого боку, виникли українські наукові органи — „Літературно-Науковий Вістник“, що його переніс М. Грушевський до Києва, „Записки Наукового товариства в Києві“, „Україна“ та такі фахові видання, як „Рілля“, „Пасічництво“, педагогічний журнал „Світло“, а з другого — життя висунуло питання про українську школу, справа творення української наукової мови та науково-технічної термінології стала зразу дуже актуальна. Найпекучіша була справа творення науково-технічної термінології. І свідоме українське громадянство заходилося біля цієї справи з усією, яка тільки була на той час можлива, заповзятливістю. Були організаційно-громадські заходи й індивідуальні почини. Так, медична секція Київського наукового товариства почала працювати над медичним українським словником

* „Мій шлях“ (рукопис), ст. 75.

*** „Негайна справа в розвитку української науки й школи“, „Промінь“, ч.ч. 7-8, 1917 р.

Природничо-технічна секція в кожному томі своїх „Записок“ містила термінологічні показники до статей, друкованих у цих „Записках“. Над українською термінологією працювали навіть такі організації, як петербурзьке „Товариство для видавання дешевих книжок“ (на чолі з О. Лотоцьким, П. Стебницьким), як квітська „Просвіта“ (до 1910 року, коли її заборонено), як Товариство ім. Квітки-Основ'яненка в Харкові (його термінологічна комісія). Чимало зробили в цьому напрямі студентські організації — гурток натуралістів при Київському політехнічному інституті, агрономічний гурток при Московській Петровсько-Розумовській академії. Київський гурток натуралістів видав заклик до українського громадянства, а в тому заклику писано: „Майбутні агрономи, техніки й інженери прийшли до думки, що, не знаючи термінології, не можна ні науку вперед посувати, ні передати її здобутки народові.“* Року 1911 термінологічна комісія цього гуртка повідомила спеціальним „метеликом“ про свою роботу. „Хто б не звернувся до справ народньої освіти, — писано в тому „метелику“, — як тільки він залишить теоретичні міркування про право на власну школу, про те, якої саме нам школи треба, як тільки він прийде до реалізації тої школи в житті... він ніяк не може уникнути тієї прозаїчної термінології.“ І далі: „Ця потреба буде сама нагадувати за себе, вона буде шукати старих і прокладати нові стежечки від наукових скарбів загальнолюдського знання до темного й убогого українського народу крізь ті штучні прірви, що їх намножили всякі перешкоди й заборони, поки не збудує над ними постійного мосту одностайної української термінології та номенклатури, опертої на незламних підвалинах народньої основи.**

З аналогічним закликом до українських хліборобів, агрономів та вчителів розпочав свою роботу й гурток Петровсько-Розумовської академії. Автори заклику радили використати передусім те, що вже зроблено, а тоді перейти до збирання термінів, „живущих в языкѣ украинскаго крестьянства.“ Вони так конкретизували свою роботу: „Весь собранный матеріаль долженъ быть перенесенъ на спеціальныя карточки, разработаны и выпущены въ свѣтъ въ видѣ

* Подасмо а ст. П. Холодного „До історії організації термінологічної справи на Україні“. „Вісник інституту української наукової мови“, ч. I, 1928 р., ст. 11

** За статтею П. Холодного.

словаря по отдѣльнымъ отраслямъ сельського хозяйства и естествознанія“ (Звіт Петровсько-Розумовської академії за 1911 р.).*

У харківському товаристві ім. Квітки-Основ'яненка гурток працював під проводом О. Янати, і в ньому брали участь „понад сотня студентів“, як свідчить П. Холодний. Цікаве тут те, що київський і московський гуртки намагались погоджувати роботу. Року 1913 в Москві відбувся нелегальний термінологічний з'їзд. Після цього з'їзду Київське наукове товариство взяло на себе ролю організаційного осередку. Студентські гуртки передали йому декілька тисяч готових карток. У спільному повідомленні київського й московського гуртків підкреслено таке: „Збирання української наукової термінології вступає в нову фазу, яка наближує його до мети нашої — дати Україні словника наукової і технічної термінології.“ Отже, це був уже етап скоординованих зусиль українського громадянства в цій справі. Але працювали й окремі особи, як про це свідчать термінологічні й загальні словники, що вийшли на початку революції 1917 року (матеріал, видимо, був підготований раніш).

Це засвідчив і К. Туркало в своїх спогадах про термінологічну роботу цих років — „Мої завваги до цінної праці“ („Нові Дні“, ч. 45, 1953 р.).

„..... Майже по всіх високих школах Києва перед першою світовою війною серед сили інших земляцтв та гуртків були „українські громади“, а при них і термінологічні секції“.. І далі, згадавши про своє головування в такій „громаді“, роками після 1911 р., він написав таке: „У нас тоді було кілька тисяч, якщо не десятків тисяч термінологічних карток. Те саме було й по інших високих школах. Пізніше всі ці матеріали перейшли до Київського наукового товариства на Трисвятительську вулицю, а звідти до ІУНМ. Тільки тому ІУНМ і спромігся впродовж п'ятох-шістьох років випустити кілька десятків термінологічних словників, бо була основа, на якій можна було розпочати інтенсивну наукову працю і чого ніяк не можна було б зробити, якби довелось починати від першої картки.“

Із загальних словників тоді вийшли двомовні (російсько-українські) словники Дубровського й Терпила. Більше вийшло термінологічних словничків.**

* За ст. П. Холодного.

** У Полтаві тоді вийшли „Назла звірів, птахів, комах та інших животів“

Заборона всього українського культурного життя в Росії на початку першої світової війни — 1914 року чималою мірою обірвала цю роботу, але обмірковування цієї проблеми тривало в таких виданнях, як „Украинская Жизнь“, „Промінь“ тощо.

З яких джерел упорядники української наукової термінології могли брати відповідний матеріал і якими принципами в своєму „термінотворенні“ керувались?

Уже в наведених вище закликах студентських термінологічних комісій є деякі загальні натяки на це. Так, у заклику ві московської комісії говориться про потребу спочатку використати зроблене раніш, а потім перейти до збирання термінів, живущихъ въ языкѣ украинского крестьянства.“ Але готове можна було знайти тільки в Галичині. І впорядники передусім звернулися до цього джерела, тим більше, що вони були свідомі всеукраїнських завдань, маючи на увазі створити „одностайну українську термінологію та номенклатуру“, якими можна було б засипати ті „штучні прірви, що їх намножили всякі перешкоди й заборони“ (з заклику київської комісії). Крім того, й організаційно робота сягала аж до Львова, бож на отой заклик київського гуртка відгукнулись тоді були львівські студенти, організувавши в себе термінологічну роботу. Та й „чужість“ галицької термінології в цих колах, либонь, не так гостро, як серед широкого громадянства, відчувалась, бо ці кола якоюсь мірою знали попередню „галицьку мову.“ Могла сприяти цьому й сама специфіка наукової мови. „Щодо творів наукових, — писав А. Кримський ще 1901 року,* — то вони взагалі мають лиш тимчасову вартість, до всього ж того у них — спеціальний, вузький круг читачів, яких не злякає жадна мертвість у мові; через те в наукових писаннях, може, й можна держатися трохи штучної, та зате точної й вигідної мови.“ Отже їх могла не

В. Ніколаєва, „Метеорологічна термінологія“ М. Самбікіна, „Російсько-український діловий словник“ Л. Падалки, „Московсько-український словник судівництва та діловодства“; у Кобеляках — „Словничок термінів з природознавства й географії“ К. Дубянка; в Могилеві на Поділлі — „Медицинський словничок“ П. Адаменка; в Гадячому — „Словник термінів фізики і хімії“ М. Вікула, у Вінниці — „Термінологія арифметична“ Ю. Щириці. „Здебільшого це були кевдали спроби, а часом і вовсім неграмотні писання“, охарактеризував їх, ці словнички, П. Холодний у вгадуваній своїй статті.

* „Про нашу літературну мову“, ЛНВ, кн. X, 1901 р., ст. 43.

злякати й загально тоді розголошувана „штучність галицької мови“, та й оту „точність та вигідність“ вони могли знайти тільки в ній. Згадаймо тут Грінченкові слова, сказані з приводу галицької газетної мови, що давала змогу українським журналістам „писати... по-українському зразу про все, про що хотіли“!

Є відомості (за свідченням П. Холодного), що в Київському науковому товаристві виписували терміни з галицьких підручників, і їх пізніше, після революції 1917 року, використовувало як готовий матеріал Товариство шкільної освіти, що вже в травні цього року видало термінологічні словники з граматики, географії, арифметики й алгебри.

Тим то й можна сказати, що в цій царині, в царині творення української наукової мови, „всеукраїнськість“ зусиль виявилась більш ніж десь-інде. І в обмірковуванні цієї справи брали майже однакову участь і наддніпрянці (А. Кримський, Б. Грінченко, І. Стеценко) і галичани (І. Верхратський, М. Пачовський, І. Франко). А думки, наприклад, І. Стеценка, викладені в його ст. „Про українську літературну мову“ і скеровані не тільки проти І. Нечуя-Левицького (цією статтею він подемізував в основному з ним), а й проти всіх українофілів старшого покоління, були, очевидно, до вподоби трохи чи не всім східньоукраїнським учасникам цієї справи. Іван Стеценко відзначив, що українофіли 70-80-их років XIX ст. сміялися з галицької мови, бо... не потребували її: у них „для хатнього вжитку“ була українська народна мова, а для вищого — російська літературна. „Вони не думали — наводимо дослівно Стеценків текст, — що не за горами час, коли здобутки галицької культури стануть потрібні і для них. А час ішов, і Галичина робила вплив і на Україну; молодші українці засвоювали галицькі мовні надбання, бо інших не було.“ „І, пише далі Стеценко, добре, що є така літературна мова, якою хоч якнебудь можна до інтелігенції говорити.“*

Якже, кінець-кінцем, і в цій справі — в справі творення наукової мови на Наддніпрянщині й Кубані виникла опозиція проти „обгаличання“, то це сталося більше внаслідок діяння „стихійної“ (насправді соціальної) сили історичного процесу, що в його стрижні йшли „східньоукраїнська мова“, аніж теоретичних поглядів та вподобань чільних діячів

* ЛНВ, кн. XI за 192 р., ст. 311.

мовотворення. Конкретною „стихійною“ силою, що вимагала „східнячення“ літературної мови взагалі і наукової зокрема, була потреба зважати тепер, після подій 1905 року, на вимоги живого життя на Наддніпрянщині, потреба творити наукову мову для місцевої людности, в душі її мови. Провідником же цієї „стихії“ став старий етнографічний принцип у творенні української літературної мови, що його ще й тепер додержувалась більшість діячів у цій царині. Ще 1901 року А. Кримський, висловивши оту, наведену вище думку про специфіку наукової мови, писав: „А краще було б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ.“ Відгукнувшись на цю статтю Кримського, І. Верхратський написав так: „Я з особливим залюбованем трудився літ звиш трийцять і сім досліджуванем нашого народного язика (і) через увесь той час збирав терміни між нашим народом.“* І, очевидно, внаслідок такого досвіду заявляв: „Язык нашего люда (простолуду, В. Ч.) есть такой богатый, що в нім найдемо гідні знадоби термінології хоть би для десяти народів“ (sic! В. Ч.) І ще: „Термінів передовсім раджу глядати у нашого люда: розсипані суть вони, мов дорогі перли, в звичайній повсякденній бесіді люда, тільки треба зуміти їх найти.“

Той же Кримський пізніше в своїй граматиці писав так: „За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародньою мовою, себто мовою селян. Тямущі люди знають, що простонародня селянська українська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко щирими народніми українськими висловами або зворотами висловити, — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати.“** Ю. Тищенко, перероблячи брошуру „Дещо про світ Божий“, „користувався здебільшого народною термінологією“ і вважав, що вона в нас багата.. особливо багата астрономічна термінологія“*** Тоді ж додержувався цього погляду й І. Нечуй-Левицький, що його розглянемо докладніше в розділі „Мовна дискусія пореволюційних років“. Ми вже відзначили також, що про „народні терміни“, тобто терміни, що „жили в побуті українського

* „В справі народного язика“. ЛВН, кн. XVІІІ, 1902 р., ст. 83.

** „Українська грамматика“, т. І, вип. І, Москва, 1907 р., ст. 27.

*** „Мій шлях“, ст. 75.

селянства“, була мова в усіх отих закликах студентських організацій, які працювали над термінологією, а в повідомленні київського гуртка натуралістів прямо сказано, що ця термінологія має бути обіперта „на незламних підвалинах народньої основи.“ Рішучим прихильником цього принципу був О. Яната, що ставив перед упорядниками української науково-технічної термінології завдання передусім „вибрати з гущі народної мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи тої галузі знання“ і тільки потім звертатися до „літературного матеріялу“. Тільки уявивши собі в повній мірі, яка вже єсть у нашого народу наукова мова (sic! В. Ч), науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами*.

Але прихильники перебільшеного етнографічного принципу не усвідомлювали трьох перешкод: а) діалектної рязбини в тій народній термінології, яка, може, й справді була, б) неможливости звести її, цю рязбину, до купи в одній, єдиній для всього українського народу науковій мові як частині літературної і в) того, що насправді в народній мові, в мові неписьменних чи малописьменних людей не тільки не було, а й не могло бути величезної більшости потрібних для наукового мислення висловів. Першу перешкоду затушковувала їм хибна думка про гадану обопільну близькість народних говорів, навіть галицько-буковинських та наддніпрянських (на противагу „галицькій інтелігентській мові“, занечисченій польонізмами та германізмами). „Зглядно бесіда руського хлопа, — писав І. Верхратський в отій своїй статті, — єсть не в порівнянню чистійша і правильнійша від бесіди значної части руских інтелігентів, котрі у нас в Галичині, підлягши впливови польського виховання, нераз немилосердно калічать річ руську.“**Ці ж думки був і Кримський. „Проста людність на Поділлі, — писав він пізніше, але ця думка, безперечно, не чужа була йому й раніш, — балакає таким самим наріччям, навіть такою самою говіркою, якою балакають прості галичани, і разом з тим геть усе, що напише подолянин (напр., Свидницький, Руданський, „Світова Зірниця“), воно ріднесеньке і для наддніпрянця, а в галицькому писанню наддніпрянець почуває щось чуже.“*** „Так, як пи-

* Згадана стаття в „Промені“.

** Згадувана стаття, ст. 9. *** О. Шахматов, А. Кримський. „Нариса з історії української мови“, Київ, 1924 р., ст. 117.

ше „Громадська Думка“, — писав один, видимо, освічений читач з Буковини до редакції першої наддніпрянської газети, — так говорять і наші мужики, і галицькі хлопи. Річ диферує лише в тім, що наші інтелігенти інакше пишуть, ніж нарід говорить.“* Ще виразніше висловив цю думку Є. Чикаленко: „Якби галицька інтелігенція з самого початку трималась мови свого народу, то сучасна галицька літературна мова була б далеко ближча до наддніпрянської, бо простий народ над Дністром говорить тою самою мовою, що й над Дніпром, мови якого надержуються (!В.Ч.) наддніпрянські письменники“.**

Отже, виходило б, що на заваді був тільки „літературний намул“, але насправді це було не так: на перешкоді стояла виразно-більша діалектна подрібненість, аніж ці люди собі уявляли. І ця подрібненість з історичною неминучістю штовхала на шлях творення однодіалектної (південно-східнодіалектної) в її народній основі наукової мови.

Тільки ж і така однодіалектна основа не мала в собі всього того, що потрібне було для наукової мови, як це й виявилось на практиці.

Відсутність у народній мові потрібного для науково-технічної термінології матеріялу підривала переконливість пуристично-етнографічного принципу і висувала натомість принцип, сказати б, робленого збагачування — творенням неологізмів та запозичанням термінів з чужих мов.

З обороною цього останнього принципу особливо виразно виступив М. Грушевський та — почасти І. Стещенко. Для їх поглядів характерним було те, що вони, з одного боку, не надавали мові взагалі якогось самодостатнього значення, а з другого — наукову мову розуміли так, як її, між іншим, визначив був і А. Кримський, коли казав, що вона може бути й „мертва“, себто роблена. „Літературна мова, — писав М. Грушевський — це ж все таки перш за все знаряддя, „орудіє“ щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед „святиною краси“... Досить буде, коли мови цієї вистачить на те, щоб

* За Грінченком. „Тяжким шляхом“, ст. 47.

** „Українська літературна мова й прагошо“, Берлін. 1922 р., ст. 8.

обмінюватися думками, порозуміватися і посувати наперед нашу культуру й політичну національну роботу.“***І. Стешенко писав: „Мова є тільки засіб, а не мета. Мова мусить цінуватися лиш остільки, оскільки зв'язані з нею поняття поширюють наш духовний обрій. Кожне нове національне слово, відсутнє в мові народній, є разом із тим і нове поняття. Значить, при впровадженні національної мови в нарід, ми стоїмо перед фактом поширення, власне, не мови, а вищого духовного розвою“.. З цього погляду витікали, звичайно, й практичні міркування щодо творення української наукової мови: походження терміна — свій він чи чужомовний, новотвір чи ні — не має ніякого значення, важливо, щоб він виконував свою функцію.* „Нам треба знайомити народ з слектричністю, філософією, юриспруденцією і т. д. — писав він далі, — не вважаючи на те, що сі з'яви висловлено в чужій для народу формі.“ „Нехай філологи на свободі доказують і вияснюють, — писав М. Грушевський, — що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаємо їх і, як переконаємось їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кишені серед сих філологічних і діалектологічних суперечок.“***

А пізніше, уже 1917 року, Грушевський і прямо заперечував етнографічний принцип. „Принципу крайнього етнографізму, — писав він, полемізуючи із згадуваною статтею О. Янати, — може єдино-правильного в середині XIX ст., ми тепер повинні зректися і чергове завдання бачити в використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою.“****

Але перед заступниками цього принципу стояла трудність, що отой „зібраний, приготований, вироблений матеріял“ був в основному „галицький“, і його не можна було безпосередньо переносити на „наддніпрянський“ ґрунт, якце побачимо далі.

Яких же методів уживали з цей період творці української науково-технічної термінології для добування й обробітку матеріялу?

Збирачі готових народних термінів ішли в народ, прислу-

* Згадувана стаття, ст. 142. ** Згадувана брошура, ст. 12.

*** „Про українську мову та українську справу“, ст. 12.

**** Подаємо за згадуваною працею П. Холодного

халися до народної мови і записували потрібні їм слова. „Взагалі до збирання виразів людських треба, крім залюбовання, ще такої (?) і певної ємкості,“ писав І. Верхратський. — Я знадобився язикові збираю всюди між людом, навіть у Львові. От подам ту приміри. Перед літами, було, ішов я раз улицею ві Львові, аж тут баба починає лаяти жидюка. Спочатку, було, клене по-польськи та як вже добре розрядилась, давай милувати по-руську. Межи іншими учтивостями, які посипалися з уст баби на жидюка, учув я також: а счез бись ти тресирукий (справді, той жидюк мав якісь незвичайно довгі руки, котрими вимахував на всі боки). От і находка для мене: тресирукий, се слово, зложене зовсім на лад слов'янський — mit zitternden Händen. Або ще: „Чув я у люду під Станиславовом дуже красний вираз: лютець“. А. Кримський теж відзначав, що він почув слово „звідомлення“ (звіт) від якогось парубка (хоч це слово, на нашу думку, не може бути народним). І. Нечуй-Левицький, як відомо, теж таким методом орудував, як про це він часто згадує в своїх статтях і особливо в листах (напр., до П. Стебницького з 24 січня 1905 р., де він пише про „богомольців“ та „слуг“ як джерело своїх мовних знань)*.

Проте „цілком готових“ народних слів і їм, прихильникам цього методу, могло вистачити лише в межах примітивної селянської техніки (назви частин сільських будівель, сільськогосподарського знаряддя, млина, примітивного ткацького варстату), дещо з рослинно-ї тваринознавства та примітивного ж селянського світогляду. Але й у тих випадках, коли народна мова давала якийсь „прямий“ матеріал, його не завжди можна було прямо використати. Так, наприклад, за наявності в народній мові назв рослин і тварин ботаніка могла з цього джерела тільки в окремих випадках забезпечити т. зв. бінарність номенклатури, що стала в цій науці обов'язковою з часів Ліннея („мишій польовий“, „мишій подовий“). І ці труднощі відзначав П. Холодиний у доповіді, написаній для термінологічного з'їзду, що мав відбутися 1914 року. (Цей з'їзд не відбувся, і ця доповідь була надрукована аж 1928 року в „Віснику“ ч. І Інституту української наукової мови).

Ще більші труднощі були в царині математичних наук та в новітній промисловій техніці, як також і в побуті та світо-

* С. Бфремов. „І. Нечуй-Левицький“, ст. 162.

глядових проблемах освічених людей. З огляду на відзначені труднощі заступники етнографічного напрямку (та й інші з тих, що якоюсь мірою користувались матеріалом народної мови) пробували семантично інакшити — розширюючи чи звужуючи або переносючи на іншу функцію — народні слова, тобто робили так, як це практикували ще діячі XIX ст. Коли І. Стешенко писав „зачеплене ним питання“, то в слові „зачеплене“ він змінив значення фізичного „зачіпання“ (зачепити щось возом) на суто-умоглядне, абстрактне. Коли він написав „до сього пануючого діалекту... доточуються слова чи вирази з других діалектів однієї мови“, то в слові „доточуються“ зробив аналогічну семантичну зміну, бо в селянській мові можна „доточувати“ якийсь мотузок чи одяг. Або ще приклад із Стешенкової мови: „Національне відродження російської України мало вдачу (характер, В. Ч.) відродження народньої мови.“ Коли І. Верхратський у своїй „Ботаніці на (? В. Ч.) низші кляси шкіл середніх“ (Львів, 1912 р.) ужив слова „кодло“, а Раковський у своїй „Зоології для вищих початкових шкіл“ (Київ - Львів - Відень, 1918 р.) слова „плем'я“ на позначення тваринного виду, то вони обидва надали цим старим словам нового значення. А в випадку першого слова виразно видно ще й те, що слова з народної мови не завжди можна навіть і з такими змінами використовувати в науковій термінології: слово „кодло“ так і залишилося вульгарним. Те саме можна сказати ще про вжите в Раковського слово „порода“ у вислові „порода людей (в значенні „раса“): у селянській мові можна було сказати „порода свиней“ чи інших якихось тварин, але не людей.* Не зовсім надавалися для астрономічної термінології й народні назви сузір'їв та інших явищ зоряного неба, що ними користувався та їх хвалив Ю. Сірий (Тищенко) в книжці „Дещо про світ Божий“. Всі оті „Чепіги“, „Великий віз“, „Волосожар“, „Квочка“ та „Чумацький шлях“ більше надавалися для поетичної мови. А втім, на ці назви, може, ще й можна було погодитися, бо ж і всі оті „сузір'я Козорога“, „сузір'я Діви“ тощо мають не інший характер, а теж такий поетично-образний. Але ж астрономія потребувала ще таких термінів, як „планета“ (народне „планида“ — вульгарне),

* Хоч слова „порода“ в застосуванні до ствічних явищ уживав і такий тов'язий стиліст, як С. Єфремов. „За голосом породи“ писав він про В. Короженка (В. Короженко. Твори, т. I, Київ, 1923 р.),

„орбіта“, „надир“, „Юпітер“, „Венера“ тощо, а цього всього в народній мові не було і, звичайно, не могло бути.

З огляду на такі труднощі творцям української літературної мови цього часу довелося, теж за прикладом діячів ще другої половини ХІХ ст., удатися до методу „кованих“ слів та запозичання термінів з чужих мов. Особливо популярним став тепер метод „кованих“ слів, що відповідав пуристичним тенденціям більшості наших діячів. Тут міркували приблизно так: „Якщо не народне, то в усякому разі й не чуже.“ В даному разі діяв закон відштовху від інших мов, характеристичний здебільшого для поневолених народів на етапі їхньої свідомої боротьби з мовою гнобителів. Так було в чехів у ХІХ ст., коли вони боролись проти німецького засилля, так мусило бути й у нас, та ще й на двох фронтах — на протипольському й на протиросійському.

Але „кувати“ слова треба було в душі народної мови.

Б. Грінченко ще на початку ХХ ст. в ст. „Неосторожность въ важномъ дѣлѣ“ писав: „И въ украинскомъ языкѣ также не можетъ не быть неологизмовъ — все дѣло лишь въ томъ, чтобы они выросли органически въ связи съ ростомъ языка и въ строгомъ соотвѣтствіи съ духомъ его, да чтобы ихъ не было слишкомъ и при томъ безъ нужды много.“* „Взагалі слово літературне, — писав І. Верхратський, — чи то в белетристиці, чи то в науці має вирости з основи народної, т. е. має бути по можності так зладжене, як би проговорив цілий люд, коли б досягнув одвітний ступінь образования.“** І. Стешенко: „Треба нові слова творити по законах рідної мови, щоб наблизитись до народнього зрозуміння.“*** Що таке був „дух мови“ і як саме треба було творити нові слова, це на практиці не завжди було ясно, бож не було тоді, перед 1905 роком і зразу після нього, ще ні добрих граматики української мови (пізніше з'явилися граматики Залозного, Тимченка, Нечуя-Левицького й ін.), що вияснили б словотвірні засоби української мови, ні добрих слівників (до 1909 року, коли вийшов Грінченків словник), що давали б зразки для творення за аналогією. Ця „обставина“ псувала колись, ще в другій половині ХІХ ст., „кування“ слів у М. Старицького й інших, не було значних змін супроти того часу й тепер. Та й граматики, що почали появлятися, почина-

* „Кіевская Старина“, ч. 3, 1901 р., ст. 144 **Згадувана стаття, ст. 83.

*** Згадувана стаття, ст. 120.

ючи з 1906 року, коли вийшла першим виданням зовсім елементарна „Коротка грамати́ка української мови“ Залозного, не багато зарадили, бо ще мали в собі багато хибного або й баламутного, як от у граматиці Нечуя-Левицького.

Тим то, „куючи“ слова, люди діяли здебільшого навмання, керувались переважно тільки мовним чуттям. Але „чуття“ мало допомагало, і новотвори й цього часу значною мірою були створені без уваги на справжні словотвірні засоби народної мови. Так, наприклад, і тепер, як і в другій половині XIX ст., багато слів утворено за допомогою малопродуктивного наростка „ець“. Наросток цей є в таких „старих“ словах, як от „швець“, „купець“, „старець“, „хлопець“, але його продуктивність уже майже зтрачена в народній мові, особливо в значенні дієвої особи та характеристики за прикметою, і тому неологізми, творені цим наростком, справляли враження великої роблености, суперечности отому „духові“ української мови. А тим часом чомусь саме за цей наросток ухопились і в Галичині, і на Наддніпрянщині, створивши такі слова, як „ссавець“, „клювинець“ (качокніс), „читець“, „знавець“, „письмовець“ (письменник у М. Старицького). Кінець-кінцем, чимало з цих новотворів прищепились в українській літературній мові, але напочатку вони, безперечно, повинні були просто дратувати людей своєю „неприродністю“. Не зовсім удало вхопились тоді за прикметиковий наросток „увати“ при творенні термінів відповідно до російського -образний, -видный („нитеобразный“, „нитевидный“ — „ниткуватий“); цей наросток означав невелику наязність прикмети, а не схожість, як цього вимагало значення терміна (пізніше стали вживати — „ниткоподібний“).

Невдало й без потреби створене слово „майбутній“, і проти нього слушно протестував не тільки І. Нечуй-Левицький, а й добрий на той час знавець української мови М. Пилипович (М. Левицький). Єдина рація його — був відштовх від російської мови, в якій було слово „будущность“: відштовхуючись від нього, викинули слова „будучність“, „будучина“. Так, цей закон діяв тоді з не абиякою силою, дарма що проти нього виступали навіть декотрі діячі етнографічного напрямку. „По мой думці, — писав І. Верхратський у не раз згадуваній уже статті, — всяка тривожна позірка чи то на польщину, чи то на московщину і кортячка доконечне утворити щось оригінального, відмінного від польського, і від московського не виходить нам на добро, если віддаля-

емося від дійсности, від правди, від життя. Тож відкидати, приміром, слово „читатель“, „гонитель“ і т. д. лише тому, що тоті слова звучать так і в російському, єсть хибне“.*

Але в наведених у нього прикладах „читатель“, „гонитель“, „знатель“ було ще й інше — елементи церковнослов'янщини, що від неї нова українська літературна мова теж відштовхувалась, і тому ці слова мусили поступитись місцем для слів „читач“ і „переслідувач“.

Ускладнювала справу новотворів на основі народної мови ще й діалектна її подрібненість: часто „галицькі“ словотвірні засоби були неприйнятні для Наддніпрянищини і навпаки. Напр., ужите в „Ботаніці“ І.Верхратського слово „образець“ у розумінні „малий образ“ (малюнок) могли зрозуміти на Наддніпряниці зовсім хибно — не як форму здрібнілости, а як „зразок“ (під впливом російської мови). Прикметникова форма „крейдова“ (формація), ужита в „Мінеральогії й геології для середніх шкіл“ М.Мельника була непотрібна для центральних і східніх земель, бо там знали слово „крейдяна“. У калькуванні слів теж були розбіжності між Сходом і Заходом: галичани орієнтувались на польську, чеську й німецькі мови („тягар беззглядний“, польськ. ciężar bezwzględny, „точка видження“ — поль. punkt widzenia, „заряд“ — поль. ładunek, „творба“ — чеськ. tvorba, „напрямок“ чи „напрямок“ — нім. Richtung) наддніпряниці — здебільшого на російську („распоряженіє“ — „розпорядженія“, „точка погляду“ — „точка зрѣнія“).

Прямі лексичні запозики з чужих мов тепер уже мало хто відважувався відкидати, хіба тільки зовсім некомпетентні та наївні люди. Навіть найбільші етнографісти мусили їх приймати. І.Верхратський писав: „Що декотрі чужоземні слова ввійшли вже в наш язик, суть загальнозрозумілі для всієї маси народу, того заперечити годі. Проти таких виразів (слів, В.Ч.) шкода виступати. Телеграф, пошта, електричний, магнет, квадрат, миля, кілограм, граматика... то вирази, на які шкода силкуватися для утворби руских підходящих слів.“** „Мусю завважити, — писав Кримський у своїй граматичці, — що під цю категорію (інтелігентських новотворів, В.Ч.) не зовсім підходять чужоземні слова, отакі, як „автор“, „ефект“, „анакорет“ і т. п., бо це слова міжнародні,

* Вгадувана стаття, ст. 120.

** Там же, ст. 83.

а не спеціально інтелігентські-українські: нічим їх замінити не можтиму“.*

Тільки ж усі діячі того часу були проти надмірного за-
силья чужомовщин и, а головне — щоб не позичати їх без
потреби, себто в тих випадках, коли на позначення якогось
поняття є своє слово — народне чи новотвір. „З усією рішу-
чістю, — писав І. Верхратський, — виступаю проти непотріб-
слова чужоземними виразами, без котрих можемо зовсім ви-
гідно обійтися.“** Такої ж думки були А. Кримський, Б.
Грінченко й інші.

Але й у цій проблемі була ще загроза роз-
двоєння: галичани висували ті чужомовні слова, що до
них звикли під впливом польської мови („прокуратор“, „Ме-
фісто“, „емерит“, „атут“, „ас“, „ліхтар“, „карафка“ тощо), а
наддніпрянци — ті, що до них вони звикли під впливом ро-
сійської мови („прокурор“, „Мефістофель“, „пенсіонер“,
„козир“, „туз“, „хвинарь“, „грахвин“ — останні два слова з
Мазуренкової „Химії“). Ця загроза була тепер тим більша,
що до українського культурного процесу на Наддніпрянщині
й Кубані приєднався масовий інтелігент, що здебільшого
зовсім не був знайомий з польськими чужомовними слова-
ми. І цей масовий інтелігент та півінтелігент запротестував.
Але з огляду на оту специфіку наукової мови, що про неї бу-
ла мова вище, в цій проблемі потроху став вироблятися
компромісовий стан: відкидались рішуче переважно побуто-
ві галицькі варваризми („емерит“, „рутинований“, „мешти“,
„атут“, „ас“), а засвоювались наукові та промислово-техніч-
ні назви й вислови, навіть у галицькому (генетично-польсь-
кому) оформленні („хемія“, „аритметика“ — замість давні-
шого наддніпрянського „арихметика“, „ліхтар“, „електрич-
ність“ або „електрика“ тощо).

З конкретного матеріялу, що назавжди увійшов тоді до
української наукової термінології з „галицької мови“, мож-
на відзначити передусім граматичну термінологію. Якщо
взяти, наприклад, термінологію „Української граматики“
С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, що була тоді офіційним
відручником у галицькій школі, то з неї увійшла більшість
термінів (через видані після 1905 року на Наддніпрянщині
граматики Залозного, Тимченка, Шерстюка й ін.), за винят-

* „Украинская грамматика“, ст. 26-27.

** Згадувана стаття, ст. 83.

ком тільки таких, як от „приставка“ (відштовх від російської), „скобки“ (відштовх від російської), „гатункові“ (імена), „поєдинче“ (число), „знаки наведення“, „перепинене“ (пунктуація) й деякі інші. Деякі терміни були засвоєні з частковими змінами: „кропка“ — „крапка“, „части“ (мови) — „частини мови“. Відкинуті були або польські („поєдинче“, „гатункові“), або, як ми бачили, російські. З природничої та математичної термінології увійшли такі, як „тіло“, „явище“, „рух“, „рівновага“, „кисень“, „водень“, „углець“, „пори року“, „додавання“, „віднімання“, „савці“, „шкіра“ тощо. Тільки ж відсотково цих термінів узято менше, як граматичних.

Важливо відзначити, що інтерферувались тільки лексичні явища — терміни, граматичні ж галицькі явища були рішуче відкинуті, з огляду на діалектну відмінність їх супроти південно-східнього наріччя як діалектної основи української літературної мови.

Щоб показати наочно, що з галицької наукової мови могло увійти до всеукраїнської літературної мови, а що ні, досить навести хоч трохи зв'язного тексту з „Ботаніки“ І.Верхратського.

„Козелець острій. Листки відземочні, виходячі з кінця крнряка, суть довгоспинникові, рукасто п'ятидільні, о ділинах глибокощінних, берегом зубчастих. Гони цвітоносні бувають на метр високі, оскрутово улистнені. Їх било єсть просте, обле, притуленими волосами покритє“ (ст. 1). Або ще: „Поліска конопельська... О коріняку, як пеньок пера, грубїм, воскожовтїм, з котрого виходить один лист відземочний, тричи тятїй, пилчастий (часто хибуючий) і било 15-25 цм. довге з одним цвітом наверху“ (ст. 3).

У цих текстах усе — і лексика („відземочні“, „обле“), і морфологія („відзем-очн-ї“ о-с-крут-ов-о“, „у-лист-нен-ї“), і синтакса („о ділинах“, „15-25 цм. довге“) — таке „роблене“, таке далеке від наддніпрянської (та й наддністрянської) народної мови, що про прийняття його за „своє“ не могло бути й мови. Чужість цієї мови збільшувалася ще й від того, що галицької наукової термінології (не так, як публіцистичної) не знала на Наддніпрянщині навіть та інтелігенція, що передніше читала галицькі газети. Тим то навіть ота „знижка“ на специфіку наукової мови тут мало допомагала, і її ще М. Драгоманов (у 90-их роках, у „Листах“), а пізніше Б. Грінченко рішуче засуджували. Грінченко в своїй розвідці „Ог-

ляд української лексикографії", навівши терміни Верхратського „улистнене“, „передлистнене“, „відворотносерцеватий“, „пелюстки о насаді мішковатім“ тощо, писав: „Всі такі слова або незрозумілі без перекладу, або тяжкі й чудні до мови.“

Такий самий характер мала й мова в „Учебнику фізики“ П. Огоновського (Львів, 1910 р.), в „Мінеральогії і хемії“ Ю. Гірняка (Львів, 1912 р.), в „Мінеральогії і геольогії“ Н. Мельника (Львів, 1911 р.) і інших галицьких шкільних підручниках того часу. Не легша вона було для наддніпрянців і в таких серйозних науково-філософських перекладах, як „Фільозофія штуки“ Г. Тена, „Фільозофія політики“ Крістезена, праць Кавтського, Енгельса, Масперо, Кареева, Ляссаля й ін.

Якщо підсумувати все сказане про творення української наукової мови та науково-технічної термінології в період 1905-1917 р.р., то можна зробити такі висновки: 1) фактично це були перші спроби створити всеосяжну (а не тільки гуманітарну, що її початки закладено ще в другій половині XIX в.) українську наукову мову на „східній“ основі і 2) хоч творення це відбувалося вже на наддніпрянському ґрунті, але й попередні галицькі надбання в термінології частково ввійшли до неї, здобувши санкцію ширшого східньоукраїнського мовлянина.

Проте до повного „вікінчення“ цієї справи було ще, зрозуміла річ, далеко, дуже бо складне було політичне й культурне становище українського народу і незмірно великі перешкоди чинили його вороги.

Українська літературна мова в побуті міста й інтелігенції. Протегована від державної влади, вживана в функції єдиної державної й культурної мови впродовж більш як ста років на Наддніпрянщині й Кубані, російська літературна мова на початку XX ст. майже цілком опанувала побут міської людности та інтелігенції не тільки як письмова, а й як засіб усного взаємнення. І нею в цей період користувалися вже майже на сто відсотків українці в містах, не кажучи вже про жидів та інших неукраїнців, що разом з росіянами склали більшість міської людности.

За переписом 1897 року на Наддніпрянській Україні людність за національною ознакою була розподілена в містах і селах так (дані у відсотках):

Тип селища	Українців	Росіян	Жидів	Німців	Інших
1. Губ. міста	20	49,5	21,9	1,8	7
2. Інші міста	44,7	25,3	25,8	0,4	3,8
3. Села	84,4	7,5	3,6	1,7	2,8

А втім, прямого відношення між національним складом міської людности і мововжитком не було. У цьому розумінні швидше треба брати на увагу розміри міст та їхню промислову й адміністративну вагу: що більше й значніше в промисловому розумінні було місто, то більше панувала в ньому російська мова, і навпаки — по менших і промислово незначних містах більше зберігалася українська мова, і нею говорили часто навіть неукраїнці (напр., жида в правобережних містечках).

Великі міста та такі промислові „скупчення“, як Донецький басейн та селища при Криворізьких копальнях російщили майже автоматично кожному свіжу одиницю українського походження, що прибувала туди з села. Ось як пише в своїх спогадах про українських міських робітників Ю. Тищенко: „Здебільшого це були молоді люди з спролетаризованого селянства. Школу на селі вони мали тільки московську, а прийшовши кудись на працю, чули від начальства, службовців та й товаришів виключно російську мову. Самі теж мусили відповідати тільки по-московському. Тим то русифікація їх наступала дуже швидко“.*

Міська й сільська інтелігенція теж користувалася в побуті переважно російською мовою. Ба більше: навіть українські патріоти, як про це свідчить той же Тищенко, українською мовою говорили здебільшого тільки на якихось урочистих зборах, на щевченківських святах тощо, а вдома, з власними дітьми розмовляли по-російському, щоб, мовляв, не попсувати їм „прононсу“ (отже, й життєвої кар'єри, що вимагала знання державної російської мови, додамо).

Такий сумний стан українського мововжитку серед української інтелігенції болюче відчували активні пропагатори української літературної мови. „Або ще так, — писав Б. Грінченко у своїй праці „Тяжким шляхом“, — хіба ж мова тільки в книжках виробляється? Вона ж у житті родиться і в йому найбільше виробляється! А де ж у нас виробляється мова культурної людини? Може, в ваших сем'ях міг її український письменник почути? Може, ви її в громадських промо-

* „Мій шлях“, ст. 32.

вах випробовували? Любісінько ви собі „москалем вируба-ли“, як колись Сава Чалий „ляхом вирубав“.* „Русифікацій-на школа та й усі взагалі русифікаційні обставини приво-дили до того, — свідчить у своїх спогадах „Сторінки минуло-го“ О. Лотоцький, — що багато вихованців середніх шкіл мало знали, а то й майже не говорили по-українському.“** У першому студентському журналі того часу — в „Українсь-ському Студенті“ відзначувано, що українські студенти мо-ви рідної здебільшого не знали.“***

Взагалі ж тут діяли складні переплетіння різних чинників: національна несвідомість, кар'єризм, особиста відвага, ру-сифікаційний тиск і відпірність української мовної стихії. Ось який, наприклад, яскравий факт з кар'єристичних тен-денцій згадує О. Лотоцький у своїх спогадах. А цей факт тим „красномовніший“, що в ньому фігурує відомий україн-ський діяч ще з другої половини ХІХ в., співавтор роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ — І. Рудченко! „От од-ного разу, по скінченні засідання, коли вийшли ми разом з Рудченком та вже досить одійшли од Експедиції і нікого з членів комісії не було з нами, я й звернувся до нього мовою українською в усіх тих справах, що мав до нього (справа видання етнографічних матеріалів, В. Ч). Щойно почав я з ним говорити, розглянувся він боязко на всі боки, чи хто нас не чує, а опісля, дуже оживившись, почав оповідати та-кож по-українському“****

Факти особистої відваги та впливу русифікації ми знахо-димо, наприклад, у „Нових знадобах до життєпису С. Ру-данського, що їх (знадоби б то) зібрали А. Кримський та М. Левченко. Це історія листування А. Кримського з подільсь-ким священиком В. Боржковським. „До о. В. Т. Боржковсько-го проф. Кримський удався натурально (отже, для А. Крим-ського це вже було „натурально“, хоч він теж був на росій-ській службі; це факт особистої відваги, В. Ч) мовою укра-їнською. Але характеристична річ — що о. Боржковський, передплативши „Громадську Думку“, вважає її за єдину нор-му для писання, — а він, провінціяльний батюшка, так писа-ти не вмів. Через те на перший лист А. Кримського він одпи-сав мовою російською, — по-українськи писати ще не зва-

* „Тяжким шляхом“, ст. 55

** „Сторінки минулого“, ст. 105.

*** „Сторінки минулого“, II, ст. 106.

**** Теж, ст. 452.

жився.“ „Тільки ж проф. А. Кримський одписав о. Боржковському знов мовою українською, а не російською — і тоді о. Боржковський теж удався до української мови, але до праволіпису ярижного.“ „Тільки ж не стало українських набоїв у о. Боржковського, — і він у третьому своєму листі знов перейшов на російщину.“* Користування російською мовою в побуті сільської інтелігенції значно обмежувала сила української мовної стихії. Так, Ю. Будяк у своїх „Записках учителя“ пише, що „майже всі вчителі (сільські, В. Ч.) говорили на українській мові“, дарма що здебільшого не мали національної свідомости. Тут бо, на селі та почасти серед передміського міщанства, особливо в малих містечках, ще й тепер стояла міцним муром супроти русифікації, справді, стихійна (бо темна) товща української народної маси.

Але процес запровадження української літературної мови в побуті йшов згори вниз через отих людей особистої відваги. Вихідним резервуаром патріотично-мовної наснаги були тодішні культурні діячі та їхні родини, тобто найкваліфікованіша українська творча інтелігенція. Супроти другої половини XIX в. цих родин тепер стало більше. До старих родин з розмовною українською традицією — Старицьких, Лисенків, Косачів, Русових тепер приєдналися ще Грінченки, Чикаленки, Дорошенки, Лотоцькі і багато інших. „Я, як свідомий українець, раз-у-раз говорив з усіма по-українському“, пише про себе в спогадах Є. Чикаленко. А про його родину Ю. Тищенко згадує таке: „Його (Чикаленкова) родина належала до тих небагатьох родин інтелігенції на Наддніпрянщині, де українська мова була мовою природною, органічною. В цій родині, чи то вона перебувала в Києві, чи в Кононівці, чи на Херсонщині, говорили тільки українською мовою. Говорив нею сам „пан“, говорила його дружина, діти між собою і з гістьми та прислугою.“** І ці люди, будиши видавцями, письменниками, вчителями, редакторами, тощо, розсївали українську літературну мову серед мас через українські газети, через особистий приклад розмовної практики, листування тощо (як це ми бачили на прикладі листування А. Кримського з о. Боржковським). Це насіння найлегше проростало там, де нова національна свідомість поєднувалася з національною стихією, хоч би й заторкнутою злегка русифікацією — в середовищі сільських учите-

* Назване видання, ст. 7-9.

** „Мій шлях“, ст. 58.

лів, лікарів, агрономів тощо Ось як про це свідчить Є. Чикаленко в своїх „Спогадах“: „Всі кононівські вчителі, буваючи літом у нас і бачачи, що вся наша родина і наші гості говорять по-українському, переставали соромитись своєї мови і читали в мене „Раду“ та українські книжки з моєї бібліотеки і ставали свідомими українцями.“* Цей процес потроху відбувався й у місті. Лакей у Винниченковому романі „По свій“ каже: „Та розговор у вас малоросійський. Правда, тепер скрозь і по городах заводитьсь мода на ето малоросійськое. Ну, больше так говорят, хто з деревенських. От у нас стоїть один батюшка, дак той слова не скаже по-благородному, усьо ето „але“ та „як“. І кінець-кінцем українська мова в побуті свідомої української інтелігенції потроху стає ознакою громадського престижу.

Це явище відзначив В. Винниченко в п'єсі „Співочі товариства“. Ця п'єса починається тим, що жінка одного з персонажів — Михалевича бере за образу вимогу одного з гостей балакати по-українському і говорить ще по-російському. Але сам Михалевич каже: „Я член редакції української газети, я член партії (української ж, В. Ч.). Здається, цілком зрозуміло, що від мене можна вимагати, щоб моя родина балакала по-українському“.

Взагалі Винниченко вивів у своїх творах багато різних, сказати б, побутових носіїв української літературної мови. Це, крім згаданого Михалевича, ще Гаркун-Задунайський, „щирий“ з оповідання „Уміркований та щирий“, „панич“ з оповідання „Громадський діяч“, старий Сосненко („Хочу“), старий Сліпченко, його зять Панас і інші з драми „Між двох сил“, Ганджула, Скалозуб, Пампущенко й інші „відродженці“ з роману „Божки“. Серед цих носіїв наявні різні відтінки — від „найщиріших“ (Сосненко, Сліпченко й ін.) до „звичайних“ членів українського інтелігентського середовища, як от Вадим Стельмашенко з роману „Божки“ та „По свій“ чи Софія з „Між двох сил“. Серед перших наявна вже тенденція говорити навіть „чистою“ українською літературною мовою, як це робить Водосвятський у романі „По свій“. У других ще міг бути російсько-український жаргон, як от у Діні („По свій“), що каже: „Ето тебя не торкається“. Ба більше: українську літературну мову почали потроху засвоювати навіть неукраїнці. У тій же п'єсі Винниченко виводить

* „Спогади“, ст. 59.

Хацкеля, що про нього в ремарці сказано: „Говорить книжною українською мовою.“

Ця „книжна українська мова“ була прикметна передусім наявністю в ній галицьких висловів. Ось яскравий образ носія такої мови з роману Винниченка „Божки“: „В цей час якраз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований молодий ще чоловік, бездоганно по-європейському одягнений, в смокінгу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші... Говорив він, як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два та й то дуже недовго. Любив уживати маловідомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався.“*

С. Васильченко висміяв побутовий „опортунізм“ щодо російської мови в оповіданні „Московський гедзь“.

Слід відзначити цікавий факт українського культурного мововжитку на Кубані. Коли там будували залізницю, то тамошній громадський діяч Безкровний зробив так, що службовців приймали на заяви, писані українською мовою.

Велику роль в пропаганді української літературної мови серед широких мас української людности відіграли „Просвіти“ з своїми аматорськими виставами, що привчали й учасників і глядачів (слухачів) до живого звучання цієї мови. Річ ясна, це саме, тільки ще з більшим успіхом робив і професійний український театр.

Але чи не найбільший опір цій пропаганді чинила та основна гуцця нашого народу, що ради неї начебто все це й роблено, — темне українське селянство та міщанство. (Згадаймо мотивації в українських петиціях до російського уряду!). Ставлення селянства до цих спроб суспільної реабілітації української мови на початку цього періоду було таке, як і в другій половині XIX в., що його відзначав Грінченко, — в основному негативне. В одному з ранніх Винниченкових оповідань „Громадський діяч“ (ЛНВ, 1903 р.) „панич“, перейнявшись ідеєю українського відродження, пропагує українську літературну мову серед селян, зокрема дбає про її чистоту в селянській дівчини Ганни, що в неї був закоханий. Селяни ж абсолютно не розуміли цих його заходів, вважаючи його українську мову за дивацтво, а Галька просто каже: „А ну так, чудні... Одягаєтеся в просте, роздаєте книжки, говорите по-мужицькому“...

* Б. Винниченко. Твори, т. УЩ, В-во „Дзвіг“. Київ-Відень, 1919 р., ст. 234.

А ось як сприймали селянські діти українську мову в устах учителя. „Діти, звичайно, були трохи здивовані, — згадує Ю. Будяк, — що я балакав і давав пояснення українською мовою“... Так само „здивовані“ були й їхні батьки. — „Ви, мабуть, з наших, з мужиків? — запитав раз мене одим з молодих селян. — Хіба ви не з панів? — запитав один із старих дядьків. — А хіба ви гаразд не вмієте по-руському? — дитали інші.“*

Але потроху й селяни почали призвичаюватись до „мужицької мови“ в устах „панів“. Є. Чикаленко згадує, що селяни кінець-кінцем почали його навіть хвалити. „А от наш пан, — казали вони, — не то, що ви, а на всю губу пан, уміє говорити на всіх язиках, а з своїми дітьми і зо всіма говорить по-нашому.“**Нарешті треба відзначити, що навіть селянські депутати в Державній Думі, „наструнчені“ від близької до них української інтелігенції, промовляли по-українському (А. Грабовецький, М. Онацький).

Так, з труднощами, але дедалі більше українська мова впродовж цього періоду здобувала суспільну санкцію від свого народу. Тільки ж повна перемога була ще далеко. Потрібна була ще ціла революція 1917 року, величезний розлив крові, щоб ця перемога стала справжньою дійсністю.

Українська мова в театрі. Нові прагнення в українському суспільстві — створити повноцінну в європейському розумінні культуру відбилися на початку ХХ ст. і в театрі. Ще в 90-их роках ХІХ ст. українське громадянство, властиво, та молодь, що їй судилося пізніше, в першій чверті ХХ ст. відіграти провідну роль в українському житті, заявила свої вимоги до тодішніх театральних діячів. О. Лотоцький у своїх спогадах („Сторінки минулого“) згадує яскравий у цьому розумінні факт, зв'язаний з діяльністю трупи Садовського — Заньковецької. Він пише: „Але сама трупа не додержувала ансамблю з ними (Заньковецькою, Садовським). Перебої виявлялися головно в шаржеві, у вульгарності народніх сцен, в особливому підкреслюванні мужицької простакуватості та мужицької лайки.“*** З огляду на це українське студентство послало до керівників трупи делегацію — І. Степшенка та самого О. Лотоцького. Але керівники — Занько-

* „Записки вчителя“, ЛНБ, кн. ІУ, 1909 р., ст. 108.

** „Спогади“, ст. 10.

*** „Сторінки минулого“, стор. 253.

вещька й Садовський поставилися до цієї вимоги негативно.

Проте дедалі ці вимоги ставали наполегливіші. Новий драматург В. Винниченко висміяв старий театр в опов. „Антрепренер Гаркун-Задунайський“. І Садовський, уже тоді, як зазнавав свій постійний театр у Києві (1907 р.), мусив хоч частково їх задовольняти, поставивши перекладні п'єси — „Мазепу“ Словацького, „Продану наречену“ В. Сметани та нові оригінальні „Брехню“, „Натусь“, „Молода кров“ В. Винниченка, „Камінний господар“ Лесі Українки. Але ці вистави просто провалювались. Ще гірше пройшли п'єси настрою й символістичні О. Олесея — „Осінь“, „По дорозі в казку“.

М. Садовський сказав Є. Чикаленкові про співробітників „Ради“: „Пишуть, що треба раз-у-раз ставити європейський репертуар. Та якби я ставив отой репертуар, то навіть по контрамарках не назбирав би українців на повний театр... „Збор“ мені дають міщанство та жида, то я й ставлю любий їх репертуар.“*

На перешкоді стояли і „старі звички“ театральних діячів, і відсталість масового українського глядача, отого „міщанства“ в масі, — що не міг вийти в уявленні про український театр поза межі етнографічно-селянського побуту та історично-героїчної драми, тобто того, до чого він призвичаївся ще в другій половині XIX ст. Не змінилося й його розуміння мовних відносин, подаваних на сцені. Так, Ю. Тищенко в своїх спогадах пише так: „Після постанови в Катеринославі п'єси „Суєта“ (Карпенка-Карого) чулося багато голосів з уст інтелігенції, скерованих проти автора, що порушив трафарет і випустив на сцену з українською мовою вчителів гімназії, адвокатів, директорів, вважали це ненатуральним, вигаданим.“** Радикально змінилося це становище аж після революції 1917 року.

Спроби запровадити українську мову в церкві. На початку 900-их років українські діячі, зокрема українська громада в Петербурзі на чолі з О. Лотоцьким спробували знову активізувати справу запровадження української мови в церковному вжитку. У зв'язку з цими замірами згадали про старий переклад євангелії Морачевського, що зберігався в архіві Академії наук. Року 1902, з доручення Академії, цей переклад переглянув О. Шахматов і оцінив його

* „Щоденник“, ст. 43

** „Мій шлях“ (рукопис).

го як виконаний з „блистательнымъ успѣхомъ“. Року 1904 Кулішева вдова (Ганна Барвінок) подавала прохання про допущення в Росію перекладу Біблії П. Куліша й Балея, що його видало Лондонське біблійне товариство. Але їй відмовлено. Тоді (в грудні 1904 року) „Благодійне товариство“ подало до Синоду заяву про бажання видати євангелію українською мовою. Заразом звернулися й до міністерства внутрішніх справ. Міністер Плеве поставився до цього позитивно та написав листа до Академії наук з проською розглянути цю справу. Коли й Синод згодився на видання євангелії українською мовою, Академія наук утворила комісію для перегляду перекладу Морачевського в складі Шахматова, Корша, Фортунатова, Коковцева, Ф. Вовка, Падалки, а та комісія кооптувала ще українських діячів — О. Русова, П. Саладилова, М. Славинського, П. Стебницького, О. Лотоцького. Комісія працювала два роки, засідаючи раз на тиждень. Видання цього перекладу Синод доручив архієпископові Парфенієві (Левицькому), він же був і редактором тексту. Але він — як пише О. Лотоцький у своїх спогадах — попсував своїми поправками те, що зробила академічна комісія.

Так був уперше в Росії виданий український переклад євангелії. Але до українізації церкви було ще далеко. Одна з перешкод була ще й у тому, що серед духівництва на Україні було мало національно-свідомих людей, як про це свідчить О. Лотоцький у згадуваних спогадах. „Таких випадків (національної свідомости, В. Ч.) було небагато, — пише він. — Архієпископ Парфеній Левицький — на Поділлі сам заохочував духівництво казати проповіді українською мовою, але потім, під час реакції, „охолов“ і гальмував справу перекладу апостольських діянь“.* Крім Парфенія, згадує Лотоцький ще єпископів Амвросія Гупала та Агапита Вишневського, що за Директорії виступав як український діяч. Н. Василенко-Полонська згадує, що митрополит Антоній (Храповицький) уже під час подій 1918 р. за гетьманщини заборонив українську мову в церкві і переслідував тих священників, що зважувались правити по-українському.

* „Сторінки минулого“, II, ст. 394.

** Митрополит Антоній і українська мова. „Українська культура“, ч. 10-11, 1952.

МОВНА ДИСКУСІЯ ПОРЕВОЛЮЦІЙНИХ РОКІВ

Конкретні проблеми українського мовотворення на Наддніпрянщині й Кубані після 1905 року, що вимагали безпосереднього практичного розв'язання, величезні труднощі цієї практики (їх ми розглянули в попередніх розділах) викликали нову мовну дискусію про шляхи розвитку української літературної мови. Правда, обговорення цих проблем після дискусії 90-их років не припинялось цілком і до того: то в українсько-галицьких виданнях, то в тих виданнях, що виходили на Україні російською мовою (напр., у „Кіевск-ій Старин-і“), час від часу з'являлись статті на ці теми (І. Верхратського, В. Науменка, Б. Грінченка, А. Кримського й ін.). Але тепер це був наче новий вибух дискусії, коли творці української літературної мови з таким великим запалом, як і в 90-их роках, заговорили про цю справу.

Розпочав цю дискусію старий І. Нечуй-Левицький. Цей його виступ був логічним продовженням його давньої боротьби з „обгаличанняванням“ його власних писань, спочатку в галицьких виданнях, а пізніше й у київських, зокрема в видавництві „Вік“, де це робив начебто С. Єфремов, який нібито, „побувавши в Галичині, змовився з галичанами“, як писав про це Нечуй-Левицький у листі до П. Стебницького з 24/І 1905 року. Апелюючи із своїми скаргами до цього останнього як заступника петербурзького „Благодійного товариства для видання дешевих книг“, Нечуй-Левицький разом викладав у цих листах і свої погляди на цю справу, і тому з них, цих листів, тепер важливі документи його переддискусійних настроїв.* В одному з цих листів він навіть писав про те, що збирається „обрушитись“ статтею проти шкідливого напрямку в українському мовотворенні. І така стаття, справді, появилась у ч. 3 „Україні“ В. Науменка (за 1907 р.) — „Сьогочасна часописна мова на Україні“. Друга його велика стаття на цю тему „Криве дзеркало української мови“ вийшла в Києві 1912 року окремою книжечкою. В обох цих статтях мовиться про те, що „усі ці українські га-

* Їх видав С. Єфремов у кн. „І. Нечуй-Левицький“, Київ, 1922 р.

зети (перші наддніпрянські, В. Ч.) були написані галицькою мовою, неначе їх писали й видавали не українці, а заходжі галичани,* про те, „що українські письменники ніби захохотались у деякі галицькі слова.“**

Але за головного винуватця в „обгаличчанюванні“ він проголосив у цих статтях уже М. Грушевського. Це Грушевський, на його думку, „заповзвся нахрапом завести галицьку книжню мову й чудернацький правопис в українському письменстві й на Україні і зробить їх загадними і для Галичини, і для українців.“ Або ще: „Може, ми й надаремно винуємо в усьому лихові галичан. Може, в руйнуванні української мови треба винуватити одного тільки М. Грушевського. Основні його аргументи*** проти „галицької мови“ були: 1) галицькі говори не можуть бути в основі літературної мови, бо з них, мовляв, окраїнні говори („Скрізь в Європі за ґрунт і основу книжньої мови буди взяті осередкові мови, маючі в своїх формах і лексиці найбільший район, а не усякі дрібні підмови й чудернацькі говірки, а часом міщанки на краях, межуючі з сусідніми націями,**** і 2) галицька книжня мова дуже роблена, тимчасом як українська літературна мова повинна зберігати свій народний (селянський) характер, як вона зафіксована в творах перших українських письменників. Тим то він був проти „шкодливої системи й теорії механічного з'єднання й змішування двох мов — галицької книжної і мови наших клясичних письменників.“***** „Коли поставлено писати живою народньою мовою („східньою“, видима річ, В. Ч.), — писав він у листі до Стебницького ще раніш, — то й треба писати так, як говорять, а не вигадувати і вносити в книги таких галицьких форм, як вносе київська спілка“ („Вік“, В. Ч.).

У цій дискусії, крім самого Нечуя, взяли участь ще М. Грушевський, А. Кримський, І. Стещенко, Б. Грінченко, І. Франко, М. Пилипович (М. Левицький), М. Пачовський і ін. Тривала ця дискусія роками і навіть тоді, як на Наддніпрянщині знов заборонили українські видання (після 1914 року статті на ці теми друковано в московському журналі „Украинская Жизнь“, у „Промені“, що теж був почав виходити в Москві).

* „Сьогочасна часописна мова на Україні“, ст. 9. ** „Криве дзеркало“, ст. 9

*** С. Бфремов, „Іван Нечуй-Левицький“, ст. 164.

**** „Криве дзеркало...“, ст. 37.

***** „Криве дзеркало“, ст. 47.

Не завжди, правда, полемізовано безпосередньо з самим Нечуєм-Левицьким, але суперечки точилися навколо тих проблем, що їх він заторкнув, а найбільше про взаємини між „галицькою варіяцією нашої літературної мови“ (Б. Грінченко) і мовою „наддніпрянською“. Та й сама дійсність, як ми бачили, нагально висувала тоді цю проблему.

Тільки ж дискусія ця відбувалася вже в іншому пляні і інші проблеми були в центрі уваги її учасників, як рівняти до дискусії 90-их років XIX ст. У ній уже не було мови про можливе злиття всіх українських наріччів та говорів в одній українській літературній мові, бо тепер, після дискусії 90-их років, що в основному розв'язала цю проблему, та в аспекті нових можливостей для розвитку української літературної мови всі визнавали однодіалектну — „східню“ основу її, точніше кажучи, — вважали за таку південно-східне наріччя (чи піднаріччя, за Ганцовим). Адже й Нечуй-Левицький, кінець-кінцем, відкидав не тільки галицькі говори, а й чернігівсько-поліські. „Я встоюю за форми живої центральної київської та херсонської мови“, писав він у згадуваному листі до П. Стебницького з 14/I 1905 р.,* протестуючи проти мовної політики „київської спілки“ (С. Єфремов, Б. Грінченко й ін.), у якій нібито було багато чернігівців, що встоюють за свою мову, за „щасте, мені, с ей“. Цю думку він повторював пізніше і в отих своїх статтях. „Треба писати так, як тепер говорить народ на Україні, — писав він у першій із тих статей, — а не в Галичині та на Поліссі“.**

Найближче до позиції Нечуя-Левицького стояв А. Кримський, що ще раніше в своєму „Вступному слові“ до „Практичного курсу вивчення української мови“, розпочатого 1906 року в московському журналі „Зоря“ (пізніше він передрукував це „Вступне слово“ в своїй „Українській граматиці“), писав так: „Мій „Практичний курс“ буде тільки для східно-малоруського наріччя. Та й то не для цілого. Треба, щоб читачі пам'ятали от що:

1) Граматика, яку в моєму „практическомъ курсѣ“ чита-

* „Іван Нечуй-Левицький“, ст. 161.

** „Сьогочасна часописна мова на Україні“, ст. 37.

чі знайдуть (етімологія, сінтаксис, фразеологія) — це буде граматики переважно для тієї української мови, що нею говорять центр східної України і якою писали й пишуть найкращі наші письменники. Інакше сказати, це буде здебільша граматики тієї мови, що нею говорять Україна Наддніпрянська, а найбільше Київщина та Полтавщина... 2) Так само й словарний репертуар, якого я держуся в своєму курсі, це буде переважно спільний словар Наддніпрянської України, обох боків Дніпра: і правого, і лівого, — звісно, настільки спільний, наскільки він справді являється спільним“.*

Далі він пише, що обминатиме вузькі льокалізми східні й даватиме перевагу східнім правобережним словам. „Часом трапиться в мене ще й от яка зазначка, — пише він далі: „гал.; це значить: „галицьке слово“, тільки ж таких слів у мене обмаль.“**

Часті покликання інших учасників дискусії на мову Котляревського, Квітки-Основ'яненка та Тараса Шевченка теж свідчать про орієнтацію саме на це наріччя. А ці покликання були вже не тільки в наддніпрянців, а й у галичан — у І. Верхратського, в Пачовського*** та І. Франка. Особливо показує це для І. Франка, що, як відомо, в 90-их роках обстоював був злиття всіх діалектних явищ української мови, а тепер, у ст. „Літературна мова й діалекти“, що її ми в розділі про Франкову мовну позицію вже цитували, вважав „наддніпрянську“ мову за „основу того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців“. І цю свою думку він обґрунтував так: „Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янець-Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різких відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також „вимішаному“ і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подівний тип у світі. І от кожний галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої най-

* „Украинская грамматика“, Москва, 1907 р., ст. 25. ** Там же, ст. 26.

*** На знак заперечного ставлення до галицьких говірок він у ст. „Літературна мова на Україні“ („Україна“, ч. 2, 1907 р.) наводить ось цю фразу як приклад непридатного для літературної мови матеріалу: „Я з тобов ніц венци не говорю, бо ж би ти не хтів потім чіпати сі, же я зробил-ім пльотен на скарці.“

більшим числом талановитих та популярних письменників.“*

Тим то викликає здивування висновок з цієї дискусії Ю. Шереха, що його він зробив усупереч фактам у своїх праці „Галичина в формуванні української літературної мови.“** Шерех пише, що нібито „передові кола українського суспільства... розв'язали для себе недвозначно питання розвитку української літературної мови в пляні піднесення її на найвищі щаблі розвитку на основі передусім принципової діалектної многоосновности з широким використанням доцільних для цілої будови галицьких мовних елементів“*** Ба більше: Шерех знайшов якусь „еволюцію“ щодо цього навіть у Грінченка, що тепер уже начебто теж „визнавав діалектну мноосновність літературної мови.“**** Насправді ж Шерех перекрутив Грінченкові думки, відповідно перепарувавши його слова з відповіді передплатникові „Громадської Думки“, що відмовлявся передплачувати газету через „граматичний і правописний хаос у ній“. Він (Шерех) навів із цієї відповіді тільки слова „на світі нема суцільної, по всіх місцях однакової живої мови, а єсть тільки місцеві діалекти, сума яких і творить мову“ та уривок з дальшого (підрядного!) речення: „З усіх діалектів витворюється літературна мова“. У першій частині Грінченкової думки, як бачимо, мова йде про живу, тобто народну мову, що й справді скрізь у світі ділиться на діалекти, а не про літературну (як це подає Шерех), а друге речення у Грінченка таке: „І як (Шерех відкинув ці важливі для дальшої думки слова) з усіх діалектів витворюється літературна мова, то звичайно письменник бере форми з того діалекту, до якого найбільше звик, який йому найбільше подобається.“ Але для ясности треба читати ще далі. „Через те, -- пише Грінченко, — в молодих літературних мовах раз-у-раз стріваються паралельні форми того самого значення. З часом одна з їх бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаються і живуть собі любісінько разом.“*****Отже, Грінченко говорить про процес творення літературних мов, про те, що „в молодих лі-

* За книгою І. П. Іжакевича „Питання роійсько-українських мовних зв'язків“. В-во Академії наук УРСР. Київ, 1954 р. ст. 6.2

** „Галичина в формуванні української літературної мови.“ Мюнхен, 1949 р.

*** „Галичина.....“ ст. 35.

**** „Галичина...“ ст. 30.

***** Грінченко, „Тяжким шляхом“, Київ, 1907 р., ст. 42.

тературних мовах“, справді, може бути і хаос, і паралельні форми, які пізніше можуть і зникнути, а не про ідеал літературної мови, що його треба досягти. А крім того ж, у Грінченка в цьому ж тексті є ще й інша думка, і її Щерех наводить, не добачаючи суперечности до отого його твердження про „діялектну мнооосновність“: „Серед усієї цієї плутаниці українському письменникові єсть одна тільки рада: завсігди пам'ятати, що його мова тоді тільки буде і найкращою, і найзрозумілішою, коли в основі її буде народня мова Наддніпрянської України (підкреслення Грінченкове, В.Ч.) з потрібними додатками буковинців та галичан.“*

Отже, чи з усіх цих даних можна робити висновок, що Грінченко, мовляв, „твердить тепер, всупереч своїм колишнім вимогам „наддніпрянської чистоти й незайманости літературної мови, що літературна мова вже в принципі мусить бути діялектно мнооосновною“?

А Щерех такий висновок зробив!

І Грінченко, і інші учасники дискусії, з тактичних, сказати б, мотивів, дбаючи про всеукраїнську єдність літературної мови, згадували „всі наріччя української мови“, але при цьому обов'язково додавали про „наддніпрянську мову“ як основу цієї всеукраїнської літературної мови, а „буковинсько-галицькій мові“ залишали лише місце „додатків“. Тільки ж ні Грінченко, ні інші учасники дискусії конкретно не визначали, що саме з „буковинсько-галицької мови“ мало ввійти до всеукраїнської літературної мови. До згаданих уже в Грінченка „додатків буковинців та галичан“ можна навести ще відповідне місце з листа П. Стебницького до Нечуя-Левицького: „В основу її (української літературної мови, В.Ч.) лягла мова лівобережна — мова Котляревського та Квітки; на всесвітню вишину її підніс правобережник Тарас — і через те перевагу в ній узяв елемент правобережний (? В.Ч.), але не можна відкидати й інших краєвих елементів мови, не можна, наприклад, заплющити очі, щоб не бачити такої красоти, як Стефаник з його покутським діялектом, котрий, може, й це ввійде в значній мірі в склад загальної літературної мови (підкреслення наше, В.Ч.), але мусить у більшій або мншій мірі на неї вплинути.“**

Отже, й у Стебницького нема натяку на те, що саме з „по-

* Грінченко, „Тяжким шляхом“, ст. 88. ** „Іван Нечуй-Левицький“, ст. 172.

кутського діалекту“ та „правобережного елементу“ (вислів цілком довільний, бо ж діалектний поділ української мови не збігається з поділом на Правобережжя й Лівобережжя, як також Шевченкова мова діалектно мало чим відрізняється від мови Котляревського) і як саме могло інтерферуватися в загальноукраїнській літературній мові. Чи могло це статися з буковинсько-галицькими фонетичними й граматичними явищами, чи тільки з лексичними? Тодішній теоретичний рівень українського й російського мовознавства (бо ж у цій дискусії почасти, хоч, може, й не безпосередньо, брали участь і російські мовознавці, такі, як Ф. Корш, О. Шахматов; крім того, російське теоретичне мовознавство впливало й на українських діячів) був такий, що воно не могло допомогти дискутантам у всіх питаннях мовотворення, і більшість цих виступів з теоретичного погляду стояли на досить низькому теоретичному рівні. Вийнятком, може, була тільки одна стаття І. Стешенка „Про українську літературну мову“, що трактувала мовні процеси соціологічно і тим з'ясовувала їх не раз таки добре. Але й у цій статті читач не міг знайти відповіді, чому при творенні літературної мови діалектні одиниці звичайно не синтезуються, а борються між собою; у ній не було й не могло бути згадки про те, що на перешкоді тут стоїть закон одиности чи непродуктності мовного знаку, який просто виключає синтезування граматичних явищ, а лексичні допускає тільки за наявности „порожніх місць“ у головному діалекті, тобто за відсутности певних назв у ньому.*

З цієї причини дискутанти, навіть такі чільні, як Б. Грінченко, Кримський та М. Грушевський здебільшого тільки емпірично, в практиці, під тиском живої дійсности намащували правильне розв'язування животрепетних мовотворчих проблем. Прикладом того, як життя відкидало наївні спроби цих людей хоч частково синтезувати „східні“ й „західні“ граматичні форми, може бути історія форм „житте“ („східне“ здовжене Т й „західне“ та північне -Е як синтетична форма однини) та „життя“ (цілком „південносхідна“ форма, вживана при першій як форма множини): пізніше, в результаті „намащування“ перемогла тільки східня форма „життя“ і для однини, і для множини. Взагалі ж ця практика показала, як

* Див. нашу ст. „Типи мовних актів“, Науковий збірник ч. I УВАН, Нью-Йорк, 1952 .

це ми знаємо з розділів, де була мова про творення публіцистичної та наукової мови, що можна було тепер говорити тільки про прийняття з галицького варіанту української літературної мови (а не з галицьких говірок!) деякої частини лексичного, вужче: термінологічного надбання, тобто того літературного мінімуму, який був на той час (з огляду на відомі культурно-історичні причини) тільки в Галичині та Буковині і якого не було й не могло бути ні в „західніх“, ні в „східніх“ говорах, як також і в мові старих наддніпрянських письменників — Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка й інших.

Тож питання про цей літературномовний лексичний мінімум і було властивою темою цієї дискусії.

Через те в цій дискусії уже не стояли одні проти одних „східні“ й „західні“ автори (як це було в дискусії 90-их років), а були, з одного боку, ті, що відкидали цей мінімум, а з другого — ті, що його боронили, незалежно від їхнього походження з „заходу“ чи з „сходу“.

Першу групу склали І. Нечуй-Левицький, почасти А. Кримський і всі тодішні активні наддніпрянські читачі, що бомбардували редакції українських часописів листами та дописами, другу — галичани М. Пачовський, І. Верхратський, І. Франко і наддніпрянці — М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко й ін.

Нечуй-Левицький, як уже казано, відкидав не тільки буковинсько-галицькі та чернігівські говори, а й книжну мову, приймаючи з неї тільки „трохи більше десятка слів“. А. Кримський теж допускав у своїй граматиці „обмаль“ слів з зазначкою „гал“.

Заступники другої групи, приймаючи фактично першу половину Нечуєвої тези (тобто південно-східню діалектну основу), не погоджувалися з другою половиною, тобто боронили „галицько-буковинські“ досяги в царині публіцистичної, науково-технічної та культурно-побутової термінології. „Невже наша більш як піввікова праця ні на що не пригожа для всеукраїнського культурного стремління?“ — запитував галичанин М. Пачовський, відгукнувшись на статтю І. Нечуя-Левицького „Сьогочасна часописна мова на Україні“. — Невже там має йти робота ab ovo? Інші з

* „Україна“ ч. 2, 1907 р., ст. 7.

цієї групи (Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович) аргументували оборону цього надбання тим, що це ж, власне, було єдине українське суто-літературне надбання, без якого ніяк не можна обійтися ні в публіцистиці, ні в науці, ні в побуті освічених людей. Крім того, вони вважали, що ці досягнї здобуто зусиллями всіх українських діячів, а не тільки самих галичан та буковинців. „Невірно це, — писав М. Грушевський у ст. „Про українську мову і українську справу,“ — і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті (?) впливи на нїй положили.“ „Ігнорувати цю культурну мову, — писав він далі, — вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої „галицької“ мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу.“

Грінченко теж писав, що це здобутки „не тільки їх“ (галичан, В. Ч.). Але найсоліднішу відповідь на „Криве дзеркало української мови“ І. Нечуя-Левицького дав І. Стешенко в своїй ст. „Про українську літературну мову“.^{**} Як уже казано, це була перша в українському мовознавстві взагалі і єдина серед тодішніх полемічних статей праця, в якій мову трактовано соціологічно. Стешенко розглядав мову не як щось самодостатнє, а тільки як „орган для зносин“ і пов'язував її розвиток з соціальними процесами та історичними умовами взагалі. Так він пояснював розвиток української літературної мови в Галичині (була, мовляв, преса, школи, то й мова розвивалась), так підходив до цієї справи й на Наддніпрянщині. „Ми, російські українці, en masse прилучились до вищої національної творчости по 1905 році, коли в нас з'явилася преса та деякі інституції.“^{***} Справу ж творення літературної мови він розумів як „питання культурно-соціальне“, що вимагало піднесення культурного рівня народних мас. Тим то він і був проти Нечуя та всіх тих, що „низькооко хотять затримати націю... при мові баби Палажки.“^{****} „Тільки тоді вона (українська літературна мова В. Ч.) стане дійсно народною, коли народ зблизиться з вищою культурою і з вищою мовою.“^{*****} Розглядаючи літератур-

* „Про українську мову і українську справу“, Київ, 1907 р., ст. 8.

** ЛНВ, кн. XI, 1912 р. *** Там же, ст. 302. **** Там же, ст. 314.

***** Там же, ст. 308.

ну мову як витвір культури, він визнавав нормальними всі робленості в ній — і свідоме запозичання слів з інших мов („Один народ позича дещо в другого для назв предметів матеріальної культури. Те ж бува і не може не бути і в сфері духовній“**), і творення неологізмів. А як соціолог, він глибше, ніж інші, „намацав“ і той „закон нашого життя“, що при творенні літературної мови відбувається боротьба між діалектами, а не їх синтезування. „Поява окремої державно-національної літературної мови має на перший погляд ще одну лиховісну умову, — писав він. — „Коли утворюється така мова навіть на ґрунті народньому, то при виборі її, уже свідомому, не рахуються з розумінням всієї нації чи народу. Мовою літературною стає діалект однієї частини народу, — він набуває вагу всенароднього через особливе громадське значення даної округи, і всі інші діалекти одній нації падають на ступінь нижчих. Потім уже до сього пануючого діалекту, що робиться національною мовою, доточуються слова чи вирази з других діалектів одній мови, і національно-державна чи літературна мова робиться досить рябою. Сей приплив діалектних матеріалів, чи, як їх звать, провінціалізмів не робиться одначе без краю. В відомих формах і межах національна мова костеніє, накидається всій нації. **

Але, констатуючи соціяльну зумовленість мовного процесу, Стещенко не заперечує й можливості деякого культурного втручання в життя цієї мови. „Значить тоді даремна боротьба проти стихії, яку б шкоду вона не чинила нам? — запитує він. І зразу ж відповідає: „До відомого ступня так: боротьба з чужоземним натопом (слів, В. Ч.) довгий час була даремна, а боротьба з створенням нових слів і не потрібна; але, звичайно, взагалі мовний гармидер в царині якоїсь нації мусить бути полагоджено раніш чи пізніш. Робиться се полагодження і стихійно, і штучно-свідомо*** (підкреслення наше, В. Ч.).

Ці його теоретичні погляди відбилися і на його підсумковій оцінці стану літературної української мови на той час (1912 рік). Ці підсумки звів він до таких трьох тез: 1) є прекрасний словник „Кіевск-ої Старин-и“ (Б. Грінченка) з величезним запасом народних слів; 2) є багато новостворених слів, що лякають, може, не самого Нечуя, — їх треба „передивитись“ (отже, свідоме втручання, В. Ч.); 3) немає бага-

* Там же. ** Там же таки, ст. 304.

*** Там же, ст. 305.

тьох потрібних слів, — їх треба створити, але „авторитетними руками“ (знову свідоме втручання, В.Ч.).

З цього короткого перегляду дискусії пореволюційних років, аргументації і Нечуя-Левицького, і його супротивників, видно, які це нерівні були сили: з одного боку виступала людина „без ніякої кваліфікації“ (І. Франко про Нечуя), що справляла враження анахронічного дивака і своїми поглядами, і своєю мовною практикою („сам Нечуй у своїх мовних знаннях теж шкутильгає“ — І. Стешенко), а з другого — майже всі чільні діячі того покоління, що йому судилося безпосередньо підготувати українську літературну мову до ролі всеосяжного культурного і державно-політичного знаряддя українського народу. А головне — що позиція Нечуя-Левицького в умовах тодішнього життя, коли треба було видавати щоденні газети, писати наукові праці, думати про запровадження української мови в школі, була фактично безпорадна, а позиція його опонентів, навпаки, була сильна тим, що в'язалася з живим життям. Тут теж усе пояснює соціологічний підхід.

Не треба багато думати, щоб, маючи ці дані, зрозуміти, хто міг у цій дискусії перемогти, а хто повинен був зазнати поразки. Аргументації й „позиції“ І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови вже більше не повторювано, а отой літературно-термінологічний мінімум, взятий тоді з галицького варіанту нашої літературної мови, увійшов назавжди до всеукраїнської літературної мови.

МОВА ОКРЕМИХ НАУКОВИХ ДІЯЧІВ

Поряд з обмірковуванням проблем української наукової мови, збиранням термінів тощо українські науковці 900-их і наступних років дбали також про творення цієї мови в безпосередній науково-дослідній праці, пишучи свої наукові роботи українською мовою. І цей шлях мовотворення був найефектовніший, бо давав зв'язні українські наукові тексти, що в них вироблялася не тільки наукова лексика та морфологія, а й синтакса та фразеологія. Крім того, ці праці, зокрема монументальна „Історія України-Руси“ М. Грушевського, ставали найповажнішими аргументами для оборони всебічного розвитку української літературної мови взагалі. На жаль, у цей час українською мовою писали майже виключно тільки гуманітарники, а заступники природничих наук ще не мали достатніх стимулів для писання своїх праць українською мовою.

Найбільше зробили цими роками в царині такого „практичного“ розвитку української наукової мови велетні української науки — М. Грушевський, А. Кримський, С. Єфремов. Розгляд мови цих трьох діячів цікавий ще й з того погляду, що вони заступають основні тодішні настави в творенні української наукової мови: а) роблене збагачування за зразком виробленої в Галичині української літературної мови (М. Грушевський) і б) етнографічний метод на базі „наддніпрянського“ мовного матеріялу (А. Кримський). Третій із них — С. Єфремов додержувався, сказати б, компромісового методу, тактовно поєднуючи те й те. Ці основні напрямки, в їх головних рисах, ми з'ясували раніше (в розділі „Проблема наукової мови та науково-технічної термінології“), а додатково схарактеризуємо їх тут, на конкретному матеріялі з мови згаданих трьох учених.

Мова наукових праць Михайло Грушевський був перший М. Грушевського. наддніпрянсько - український учений, що йому довелося включитися, без будь-якої попередньої наддніпрянсько-української практики (якщо не зважати на домашній курс з історії козаччини В. Антоновича, чи-

таний по-українському, що його він, як учень В. Антоновича слухав) у живе університетське життя, де треба було викладати українською мовою. Труднощі його піонерства збільшувало те, що він почав цю університетську „практику“ не на Наддніпрянщині, а в Галичині, ставши професором історії України у Львівському університеті ще в 90-их роках XIX ст. Опинившись у специфічно-галицьких мовних умовах, він, з одного боку, мусив був удаватися до місцевої літературної мови, а з другого — не міг з огляду на всеукраїнські завдання, які мав перед собою, відмовитися й від „наддніпрянських“ мовних навичок, особливо в граматиці. Так незалежно від волі самого вченого склалися ті обставини, що зумовили характер його мовотворення.

Характер його мови можна легко перевірити в будь-якій цитаті з його текстів. Ось, наприклад, місце з передмови до першого видання першого тому „Історії України-Руси“: „Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу“. Підкреслені в цій цитаті слова й форми („століте“) — це те, що його Грушевський узяв з „галицької мови“, але граматична будова його мови на 90 відсотків „наддніпрянська“.

Така мова в усіх томах „Історії України-Руси“, як також і в усіх інших наукових працях М. Грушевського (крім, звичайно, деяких окремих явищ та правописних змін). Повними пригорщами він черпав галицьку літературну лексику, обминаючи тільки яскраві побутові польонізми та непотрібні етранжизми (непотрібні через наявність у його мові „російських“ етранжизмів: „територія“, а не „терен“, „спеціальний“, а не „фаховий“). Такий підхід залежав у нього не тільки від його непуристичної позиції, про що була мова в розділі „Проблема української наукової мови та науково-технічної термінології“, а й від того, що цю літературну лексику він уважав за спільне надбання всіх українців, як це ми вже відзначали в попередньому розділі. З галицьких граматичних форм уживав він систематично — діалектної типу „століте“ (нездовжений приголосний перед закінченням -Е), роблено-літературної „повностию“, „людностию“, а також деяких синтаксичних явищ („більше як о сотку сторін“). Річ ясна.

що в його мові мусила була відбитися й тодішня неупорядкованість української літературної мови та паралелізми. Так, у нього в тому самому тексті першого тому „Історії України-Руси“ є й „часть“ і „частина“, „глава“ й „розділ“, є навіть такі граматичні паралелізми, як „жите“ і „відродження“, тобто „галицька“ форма і „наддніпрянська“. У поєднанні частин складнопірядного складеного речення він уживав різних сполучних слів та сполучників: „який“, „котрий“, „що“, як це й ми ще робимо, хоч „котрий“ у такій функції уже майже зникло. Ось приклади: „... термінів, на яких можуть зійтися“, „Дніпро, що збирає воду“, „великоруським народом, котрого політичне й культурне жите“. Дуже часто він уживає пасивних конструкцій типу „було присвоєне великоруським народом“, а також складеної форми ступеня порівняння „більш популярну“.

Але в цілому для його наукової мови характерна поважність і, сказати б, нормальність стилю, ніякі мовні дивовижі — чи то незвичний новотвір, чи то рідкісне народне слово — не відривають читача від думки, висловленої в реченні. І це було великим досягом на той час, на час, коли во роги української мови саме з цього боку всяково чигали на неї. Поважність його мови збільшувало ще й те, що він сміливо подавав в українському контексті різні чужомовні цитати, аж до старогрецьких долучно, подавав заголовки чужих творів німецькою, англійською, французькою мовами. Його попередники, навіть такі, як М. Драгоманов та Подолинський, здебільшого уникали цього, перекладаючи чужомовні заголовки по-українському, і тому їхні тексти ще й через це мали відтінок популярності, розрахованої на не підготованого читача.

Мова А. Крим- Розпочавши свою літературну й наукову діяльність у 90-их роках XIX ст., Кримський виступив зразу, як дуже діяльний учасник українського мовотворення. Він брав участь у мовній дискусії 90-их років, писав різні інші статті на мовні теми, практично творив її в оригінальних і перекладних поезіях („Пальмове гилля“, збірка оригінальних і перекладних — давніх арабських та перських — поезій), у „повістках та ескізах“ („Андрій Лавговський“) та в наукових працях, розробляв її науково в своїй „Українській граматиці“ (написана російською мовою), що, на жаль, вийшла тільки частково (перший випуск пер-

шого тому і пеший випуск другого тому), хоч була начебто написана вся, але рукопис загинув у друкарні під час революційних подій у Москві 1905 року. Багато важить у цій його діяльності те, що з нього був учений мовознавець, отже людина, що підходила до справи творення української мови при повній зброї теоретичного й історичного мовознавства. Його мовну позицію можна охарактеризувати як позицію крайнього етнографізму. Можна б навіть сказати, що з нього був найбільший „етнографіст“ в історії нашого культурного мовотворення. Як і інші „етнографісти“ — О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, почасти Б. Грінченко, він уважав народну (селянську) мову за основне мовне джерело не тільки для белетристичних жанрів, а й для публіцистичної та наукової мови. Згадаймо оті слова: „А краще було б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ.“ Але, не зважаючи на те, що А. Кримський був свідомий, науковий творець української літературної мови, історично склалося так, що його мовні досяги не потрапили в стрижень розвитку української літературної мови і в літературі, і в науці. При всьому своєму багатстві — лексичному, морфологічному й синтаксично-фразеологічному вона справляє враження чогось дуже індивідуального, непридатного для загального вжитку. За причину тут треба вважати і його особисті мовні вподобання, і, так би мовити, „несамобутній“ розвиток нашої літературної мови. Його особисті вподобання прикметні перебільшеною прихильністю до побутово-народних мовних явищ, емоційно-забарвлених, зокрема вульгарних висловів, ужитих не до речі. У його текстах просто таки рябіють такі розмовно-емоційні форми, як от „любісінько“, „щирісінько радіючи“, „такечки“. Чомусь він полюбляв також синонімічно-подвійні вислови типу „саме-іменно“, „знав-відав“, що не могли не справляти враження навмисного простацтва. Часто вживав він також без потреби й справжніх вульгаризмів. Ось, наприклад, з „Андрія Лаговського“: „За чверть години пригналася до нього Текля і гепнула навколішки“. Особливо шкодять ці явища його науковій мові. „А вже ж щодо білоруського письменства, белетристики та популярних книжок — дак тутечки не зроблено ще нічогісінько, або так що й нічогісінько“ („Дещо про білорусофільство в Росії“, 1892 р.). „І я, і... М. Ясінчук були любісінько гадали“ („До характеристики т. зв. Новоросії“). „Тільки ж найцікавіші звіст-

ки здобуваемо ми здебільшого з інших джерел, і отож їхній реєстр тутечки подається“. („Історія Персії та її письменства“). Часто уживав він заголовків описових або зредагованих у формі непрямого питання, як от „Історія Туреччини, звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності“. Такі заголовки теж надають мовостилеві відтінку оповідности, невластивої науковому думанню й викладові. , такий мовостиль притаманний не тільки раннім його писанням, а й пізнішим, аж до останніх його публікацій.

Загальне враження від мови А. Кримського таке, що її багатство надмірне, що народних засобів у ній більше, ніж їх треба в літературній мові. І трохи чи не це було причиною, що А. Кримського якось відсунуто в 20-их роках від редагування російсько-українського словника Всеукраїнської Академії наук (другий випуск уже редагував С. Єфремов). Друга причина його неуспіху в українському мовотворенні, на нашу думку, та, що наша літературна мова склалась, кінець-кінцем, як роблено-збагачене явище, цебто в літературній лексиці в ній переважали новотвори та етранжизми, а в синтаксі багато синтаксичних кальок, особливо в гіпотаксі. Склалась вона так, а не з перевагою в літературнім складнику народних елементів через те, що більшість її творців взорувались на зразках чужих літературних мов — російської, польської, німецької (що теж були багато в чім скальковані одна з одною) і недостатньо знали українську народну мову, яка тоді була ще мало вивчена. А як одна людина ніколи не може надати такого чи такого характеру літературній мові, то й Кримський як „самітний“ глибокий знавець української літературної мови не тільки не зміг передати українській літературній мові багатьох своєрідних тонкощів народної мови, а й із своїми власними ознаками (текстами) залишився забіч від літературного стрижня. Проте це не значить, що його мовне надбання не має вартости. Навпаки, через те, що його мова взята з центральноукраїнських говорів (Звенигородщина), зібраний у нього матеріял можна використовувати, з певним стилістичним тактом, у різних жанрах культурного мововжитку, що, як відомо, потребує різних мовних засобів, навіть вульгаризмів (напр., у комедійних текстах). Але є в нього й такі вузькі говіркові явища, які вже не можуть увійти до норм української літературної мо-

ви. Це такі форми: „до його“, „усе кращ і кращ“, „багатійш“, „ійти“, „смішная“ (частково допускається в поезії), „стомляний“, „дак“, „да“ (так, та), „од“ (прийменник і приросток), „просю“.

Мова Сергія Єфремова. Як уже казано, серед діячів нашого мовотворення першої чверти ХХ ст. одним із найчільніших був С. Єфремов. Він теж розпочав свою діяльність на межі двох сторіч — як один із засновників видавництва „Вік“, як учасник тодішніх нелегальних українських організацій (Українська радикальна партія, Товариство українських поступовців) і як перший у нових після революції 1905 року умовах український публіцист, що почав писати в Росії українською мовою (його стаття в „Кіевск-их Отклик-ах“ „Чи буде суд?“). Пізніше з нього виробився видатний літературний критик та літературознавець, що здобув звання дійсного члена Всеукраїнської Академії наук. Він написав монографічні досліди творчості І. Нечуя-Левицького, І. Франка, О. Олеся, Карпенка-Карого, М. Коцюбинського. Року 1916 вийшла його велика „Історія українського письменства“, перша солідна (після „сирового“ курсу О. Огоновського) синтетична праця про українську літературу, написана українською мовою.

У розділі про розвиток публіцистичної мови ми вже відзначали пайку С. Єфремова, тут спинимося трохи докладніше на розгляді його мови в наукових працях. У попередніх заввагах до цього розділу ми назвали метод С. Єфремова „компромісовим“. Кажучи так, ми мали на увазі наявність у його мові певного компромісу між робленим збагачуванням, байдужістю до „краси мови“ в М. Грушевського та крайнім мовним етнографізмом А. Кримського. Справді бо: в Єфремова немає такого мовного „недбальства“, як у Грушевського, він так, як і Кримський, дбав, сказати б, про „красу й чистоту“ української літературної мови, як і Кримський, уважав потрібним держатися народного ґрунту в мовотворенні та взагалі надавав народній мові в нашому національному житті великої ваги. „Усе розгубив український народ, — писав він у „Вступі“ до „Історії українського письменства“, — на довгому й важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтеліген-

цію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність, зробився нацією без прізвища, нацією просто „людей“, ще гірше — нацією „дядьків“... І тільки один лишився йому, чуднису цьому народові, скарб од далеких предків. Цей скарб єдиний — то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане; обоє — як вираз його духової істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на майбутнє, треба сподіватися — недалекі вже часи“... (ст. 10).

Але разом із тим С. Єфремов, мавши тонке чуття мовности, не допускався будь-якого переборщування в запровадженні до літературної мови народних елементів. Він — як це ми відзначили вже — так умів уплітати народні вислови, зокрема фразеологізми, в свою мову, що вони, з одного боку, збагачували емоційно-семантичними елементами наукову прозу, еднали цю останню з українським мовним чуттям, а з другого — не вносили в наукові тексти непотрібної розмовності („паякання“) та вульгарності. Ось іще приклади (до тих, що ми наводили в розділі про публіцистичну мову) на таке використання народної мови в науковій: „То були все панського коліна люди.“ „Вийшов із самого споду соціальної піраміди.“ „Був другий учитель-маляр, що замість науки виварював тільки воду з хлопця.“ „То були знов же мало не одним лицем люди з лівобережної України.“ Усі підкреслені тут вислови — це безперечні явища розмовної селянської мови, але вони так підігнані до поважного наукового стилю мови, що не кидають і найменшої тіні розмовності чи вульгарності на ці речення. У нього ж навіть слівце „воно“ в безособовій функції, як яскраве явище розмовної мови, звучить цілком нормально в науковому тексті „отже не так воно склалося“! Або навіть такий, здавалося б, вульгаризм, як „нечувствений“ (перекручене в селянській мові церковнослов'янське слово) не псує його наукової мови. Тим то можна сказати, що „компромісовий метод“ С. Єфремова — це найцінніше надбання в нашому культурному мовотворенні, що корінням своїм сягає (але з перевищенням) Кулішевої практики, таких його зразків, як мова „Історії України од найдавніших часів“, тільки без Кулішевої архаїзації та фолкльоризації. Цей метод зберігає свою силу ще й досі, і він поклав свою печать на мовну практику

таких майстрів нашої прозової мови, першої половини ХХ ст., як А. Ніковський, можливо, М. Зеров.

З лексичного й граматичного боку мова С. Єфремова — це безпосередній зразок нашої найновішої літературної мови, і через те вона збігається майже цілком з нормами сучасної української літературної мови. Можна відзначити тільки деякі особливості, що залишилися явищами тільки його індивідуальної мови. Деякі з цих особливостей збігаються з особливостями мови Кримського (напр., прийменник „од“), а це можна пояснити спільним говірковим джерелом їхньої мови — говіркою Звенигородщини. Але є його й власна особливість, не в діалектному пляні створена, а його прилюбність до ритмічної побудови прозової мови (знов якийсь перегук із ритмізованою мовою Кулішевої „Історії“, і знов трохи не те, бо не від фольклору походить), що викликала інверсійність у реченнях. Наприклад: „Що це за фатальна доля така?“ „На цю непобориму живого слова силу“. „За право в кожен куточок життя зазирати“. „У передмові до третього цієї праці видання“. „З ореолом величезного таланту поетичного“ (Останній приклад, либонь, за польським зразком, бо в польській мові за наявності двох прикметникових означень іменник стоїть між ними). Річ ясна, що ця ритмізація — роблене збагачення мови, — цього в народній мові він не міг знайти, а підказала йому цю рису любов до „краси мови“. Як індивідуальне надбання, ця риса не ввійшла до норм нашої літературної мови, але могла вплинути на деяких авторів. (Замолоду вона, наприклад, нам імпонувала, і в наших писаннях з 20-их років вона значною мірою наявна).

Великі досяги залишив С. Єфремов у царині мистецького перекладу, напр., переклад творів В. Короленка,* і ми не можемо не відзначити хоч би дечого з цієї мови.

Так, у „Макаровому сні“ він ужив елементів фольклорної мови („мовив він до попа до Івана“), зрідка трапляється незвичне для української літературної мови вживання повних прикметникових форм у прозовій мові („кинув на золотую тарілку“), так само — повної, але вже звичної займенникової форми („ції удари“). Для „церковнової“ вжив він церковнослов'янзмів, але дуже обережно („убоявсь еси“). Трапляються в цих текстах і явні помилки супроти граматич-

* В. Короленко. Твори. Державне видавництво України. Київ, 1923 р.

них норм української мови. Так, він систематично вживає форми типу „самісенькі“ (замість правильної „самісінькі“); двічі вжив у мові персонажа форми „два калача“, і зробив це без потрібної змістової мотивації, не так, як, наприклад, у формі „Богá“ (наз. мн.) — це характеристичне для мови сибірського сектанта, а також утворив неправильні форми „Тимошкову“ та „Яковову“ (прикметники приналежності; у першому слові треба було „Тимошчину“, у другому „Яковину“, хоч і з різних у цих двох випадках причин: у першому закономірно від рос. імени „Тимошка“, у другому — за аналогією до такої форми, щоб обминути збіг складів „-во-ву“, це живе явище з народної мови).

Походження цих помилок у мові Єфремова нам неясне, бо в інших його текстах такі помилки нам не траплялись.

Але ці окремі факти губляться в загальній досконалій і багатій картині його мовного надбання.

МОВА КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Нові мовостилеві Орієнтуючись на селянську мову, письменники-народники другої половини XIX і початку XX ст. всякими розмовними явищами, вживаючи їх без розбору, де слід і де не слід. Особливо шкідливо в мові декотрих письменників відбилися вульгаризми, і через те мовостиль їхніх творів іноді знижувався мало не до „мовної котлярєвщини“. Напр., Д. Мордовець „оздоблював“ свої писання такими висловами, як от „сто копанок його батькові“, „матері його ковінька“, „матері його цурупалок“.

„Яскраво“ виявилась вульгаризація в повістях Д. Яворницького „Наша доля — Божа воля“, „За чужий гріх“, „У бурсу“. Про нього С. Єфремов писав, що він „у своїх повістях та оповіданнях вертається вже цілком до старої етнографічної манери, нагадуючи подекуди Квітку.“* Звичайно, цей етнографізм виявлявся не тільки в побутових образах, а й у мові. Чимало було такого в творах О. Кониського, Нечуя-Левицького, як це ми на своєму місці відзначали. І от на межі двох століть зародилася нова опозиція проти такого спрощення літературних мовостилів, проти рецидивів вульгаризації. Ще в 80-их роках І. Балея у листі з 20-го лютого 1887 р. до Кониського пробує обережно критикувати його стиль. Щоб, очевидячки, не образити цього дуже авторитетного на той час діяча й письменника, Балея покликався на „нещирих народівців“, що начебто нарікали на українських письменників з Наддніпрянщини, які вживали „тривіальних фраз, потрохи разячих, яких не уживають, наприклад, польські, чеські, а без котрих, правду сказати, обійшлося би.“ І Балея навів деякі „разячі“ вислови з його оповідання „Казенний млин“: „енорал огирем їде до громади“, „нате й мої цитани в жлукто“, „Цимбалістий розпустив свої халяви“.**

* „Історія українського письменства“, II, ст. 216.

** М. Возняк. „Балея і О. Кониський“. Львів, 1928 р., ст. 41.

Як року 1897 Білиловський у дописі про ювілей Д. Мордовця („Зоря“, ч. 7) допустився справжньої „мовної котляревщини“, проти цього запротестували в спільному дописі до тієї ж таки „Зорі“ В. Мальований, В. Шемет і Є. Тимченко.*

Рішуче відкинули таку „мову“ письменників - народників чільні письменники 900-их років — і теоретично, і в практиці своєї творчості.

Нові настави в мовостилевих шуканнях були поєднані з новими течіями в самому письменстві, що їх підказували зміни в житті українського народу. Розвиток промисловости на Україні, що викликав урбанізацію побуту й психології частини української людности, збільшення кількості української інтелігенції, скерованість суспільних процесів на перетворення українського однобічно-селянського народу на всебічно-розвинену європейську націю, висунули перед українським письменством зовсім нові завдання. Ці настрої відбили в своїй творчості ще наприкінці ХІХ ст. І. Франко (бориславські оповідання й ін.), Леся Українка (обробка світових тем), М. Коцюбинський („Хо“), О. Кобилянська, але „формально“ започаткував український модернізм (символізм) початку ХХ ст., зокрема його „ініціатор“ на українському ґрунті Микола Вороний. Вороний надрукував на початку 1901 року в „Літературно-науковому Вістнику“ лист-заклик до українських письменників, а в тому закличові висловився проти „мужикофільства“ в українській літературі та старих методів творчості. „Старі шабльони збивають з стежки наші молоді поетичні сили, — писав він, — і раз в поезію ввійде нова течія (символізм, В. Ч), то освіжить, певно, і їх малі дарування, чи таланти, і вони заспівають цікавіше“. Ця „нова течія“ підказувала нові теми — „любов (у широкім значенні), краса і шукання правди, світла, знання, початку чи Бога — це сфери символічної поезії, вона найкраще про це може оповісти.“ Він закликав відійти від буденного життя і плекати мистецтво для мистецтва**. За цим закличком

* Ось уривок із того допису Білиловського: „Треба довести їм (москалям, В. Ч.), як на бум аві, що в нас не погасло святе полум'я любови до рідного краю... А як же зробити? Що б же нам чекес утнути? Не довго ж і дукати! Згадали, що Мордовець уже дід, і не дід, а вже дідуга (Лотоцький, „Сторінки минулого“, II, ст. 29).

** Подаємо за Б. Подоляком, „Микола Вороний“, „Сучасна Україна“, ч. 25, 1951 р., ст. 9.

Вороного пішли такі поети, як О. Олесь, Г. Чупринка, М. Філянський, галицькі „молодомузці“ і прихильники модернізму, що згуртувалися пізніше навколо журналу „Українська Хата“.

З прозаїків до цього напрямку приєднався М. Коцюбинський, що року 1903, разом із М. Чернявським теж звернувся до українських письменників з аналогічним закликом:

„За сто літ існування новіша література наша (з причин, вияснення яких належить до історії) жила переважно селям, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — от майже і все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника. Вийнятки, очевидно, минаємо. Таке обмеження сфери творчості не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем, який, до слова кажучи, в останні часи значно виріс. Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, а й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільности, бажав би зустрітися в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і ін.“* В іншому своєму листі (до П. Мирного, теж із 1903 р.) він також писав про потребу „звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільства — інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т. ін.“**

Річ ясна, що такі нові завдання в літературі вимагали й відповідної мови, мови вищої якості супроти того, що було досягнуте в творах навіть найкращих письменників XIX ст. У парі з теоретичним засудженням старих стилів ішло й практичне, в конкретній творчості письменників заперечення їх. Блискучий практик-новатор В. Винниченко, даючи новий мовостиль реалістичний, так спародіював старий мовостиль у своєму першому друкованому оповіданні „Краса і сила“: „То була краса, що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не

* Див. нашу статтю „Творчі шукання М. Коцюбинського“, „Київ“, ч. 2, 1951

** Теж.

було у неї ні „губок, як пуп'янок, червоних, як добре нами-сто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щік, як повная рожа“, і сама вона не „виліскувалась, як маківка на городі.“*

За запереченням прийшло й позитивне, не тільки у Винниченка, а й у багатьох інших письменників цього періоду, як це побачимо далі, аналізуючи мову видатніших із них.

Мова Лесі Українки. Серед українських письменників „панського коліна“ Леся Українка була тим винятком, що вона змалку, в лобуті вживала української мови, отже мала безпосередній контакт з живим українським мовним середовищем, ба й перші ступні в освіті зробила українською мовою, завдяки спеціальній дбайливості її матері, видатної української діячки Ольги Косач (Олени Пчілки), що свідомо забезпечила початкову освіту своїх дітей українською мовою. „Це був час з 76 р. по 82 р., — писала вона в своїй „Автобіографії“, — Я дуже турбувалася тим, щоб оберегти дітей від російських впливів, бо вже ж рішуче треба було зайнятися шкільною наукою їхньою. До школи мені шкода було їх віддавати. Треба було відшуквати відповідні джерела, щоб знаходити для них хоч відповідну лектуру хатню, коли не школу.“

„Товариства дитячого у них майже не було: виключність їхнього українського напрямку не давала змоги ширити дитячі знайомства.“**

Початкова українська освіта Лесі Українки засвідчена й у збережених до нашого часу дитячих листах її — з середини 70-их років — до дядька Михайла (Драгоманова). Ось тексти тих листів: „Були у нас ужачи йайця, мы хотыли, щоб вони вывылис та закопалы в землю.“ „Мене перезвали на Лесю. Мыша нарысовав колысь на стіні чорта.“***

Звідси походить її цілком „органічне“ знання української мови — народної й літературної — як великий плюс у її мові. Але до цього треба приєднати ще й інший плюс — її велику (не формально, а фактично) філологічну освіту, зокрема знання багатьох мов: французької, німецької, англійської, італійської, латини й грецької (вона ще замолоду переклала три пісні „Одісеї“), що правили їй за моделі, зразки

* „Твори“. I, 1919 р., ст. 10.

** „Оповідання“, в-во „Рух“, 1929 р., ст. 17.

*** О. Кривенюк. „Хронологія життя й творчості Лесі Українки“ (рукопис).

в її мовостилевих шуканнях. Під час дискусії 90-их років Леся Українка була ще молода письменниця і безпосередньо в цю дискусію не вступала, але стежила за нею, як це знати з її листа до О. Маковея, датованого 16/І 1894 р. „Я тільки думаю, — писала вона в тому листі, — що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і з Галичини, і на Україні.“*

І хоч ця її думка про творення літературної мови з усіх діалектів була помилкова (зрештою, обмежена й застереженням, що з неї „не такий завзятий лінгвіст“), і вона нею, всупереч твердженню Ю. Шереха**, не „ствердила підсумків дискусії“ (бо, як ми бачили, ці підсумки були інші), але ця думка кидає певне світло на характер її мови, пояснює наявність у ній численних діалектизмів. А втім, наявність у її мові волинізмів та „галицького лексичного мінімуму“ можна пояснювати ще й біографічними умовами та тодішнім станом української літературної мови. Волинізм дало їй дитинство (с. Колодяжне біля Звягеля), а „галицький лексичний мінімум“ вона взяла з тодішньої української літературної мови, твореної на галицькому ґрунті. В. Сімович згадує про Лесю Українку так: „Чомусь дуже боронила таких слів, що їх сама часто вживала в своїх творах, як: цнота та розпач, та урочий... На аргумент, що це явні польонізми.. вона відповідала: — Що мені до того, що вони були колись польські? Тепер їх уживає український народ на Волині, і то вже здавна, вони вже наші, гарні, мені подобаються, і тому я їх уживаю.“***Проте водночас за мову М. Грушевського казала, що він „аж надто вже таки свою мову погаличанив.“**** А в листі до брата Михайла вона навіть спародіювала галицьку мову в такому віршику:

Але вже годі мі співать,
Позаяк музи співодайні
Не хтять надхнення мі всперать.

Ось деякі її лексичні волинізми (польонізми, галицизми):

* Подаю за Шереховою працею „Галичина в формуванні української літературної мови“, ст. 23, Мюнхен, 1949 р. ** У цій же праці.

*** Подаємо за зойно згадуваною Шереховою працею, ст. 36 **** Також.

начиння, повіз, мука, гречний, цнота, злучивши, олій (чол. р.), пилка (м'яч), копняк (удар ногою), то (це), розмаїті, радця, безчельний, призвоїтий, китиця (букет), стрільба (рушниця), розказ (наказ), заздрість (ревнощі) тощо.

У морфології можна відзначити таке: чол. рід у словах „олій“ і „рис“ (грецьких рисів — „Атта Троль“), форма „тихше“, „найширший“, наказ. сп. „ходи“, наросток -иськ- („боїсько“, „осудовисько“), „в краю“ (місц. в.).

Синтаксичні явища: сполучник „аби“ в розумінні „щоб“ („вона руки не простягла, аби хоч промінь перейнять єдиний“), „не... тільки“ („то не чорна галич, тільки турки гору облягають“), вставне слово „відай“ („я розумію, ти, відай, убогий“), дієслівні керування типу „мене.. боліло“ або „краде людям“, фразеологізми: „мало то мене обходить“, „на Бога“ (ради Бога), звертання в третій особі („Що скаже мені царівна?“ „Касандра“).

Чимало в неї своєрідного в наголошуванні, але не завжди ясно, чи це галицько-волинські наголоси, чи вплив російської літературної мови („дўмок“ — род. в. мн., „для себе“, „на спині“, „у тині“), чи просто якась неправильність („часи“, „ніжкі“), „корові“ (діалектизм).

Щодо цих явищ у мові Лесі Українки можна згодитися з Шерехом, коли він каже, що це в неї „не щось надзвичайне або експериментальне, це нормальні, звичні і через те начебто неминучі елементи її письменницької мови“^{*}). Тільки ж він даремно дуже вже наполягає на тому, що це „західньоукраїнські елементи, з перевагою в них галицької „стихії“, що тоді впливала, мовляв, на українську літературну мову (бо така тема його праці!). Ні, це передусім волинізми, тобто мова її дитинства, і тільки тому, що ці діалектні або польські походженням явища здебільшого були й у Галичині, їх можна умовно називати ще й галицизмами. Об'єднувати ж усі ці елементи під назвою „західньоукраїнських“ для того часу, коли Волинь адміністративно (політично) не складала якоїсь єдності з Галичиною, не можна.

Але мова Лесі Українки має в собі, звичайно, багато й інших складників. Це передусім діалектно-„полтавські“, точніше — південно-східні явища, що їх Леся Українка засвоїла тоді, як Косачі переселились були до Гадячого, а також узя-

* За згадуваною працею Ю. Шереха.

ла і з української літературної мови, заснованої на південно-східньому наріччі.

Цьому сприяли ще й родинні відносини в Косачів.

Ось як засвідчила цю мішаність діалектно-етнографічних впливів Олена Пчілка в згадуваній „Автобіографії“. „Вплив Волині мішався тепер разом з полтавським. Наша полтавська етнографія і волинська переплітались через маму, щільно сходились з волинською до того, що пізніше я знаходила у Лесі в її етнографічних записах бага-то помилок у зазначенні якоїсь, наприклад, пісні яко волинської, тоді як ця пісня властиво була полтавська.“

В листі до М. Драгоманова з 21/XII 1891 р. маємо таку форму: „О це, не чекаючи Вашого листа, пишу сама“... Або ще в листі з 3/III 1893 року: „О це я отримала“* ... У перекладі з Єзекіїля (XXXVI) знаходимо такі південносхідні явища, як от „мясо“, „вступив у їх“, в інших текстах — паляталізовачне Р („царь“). Рівнобіжно з інфінітивом на -ти вживає вона й інфінітив на -ть, поряд з прийменником „від“ — прийменник „од“, побіч наростка -иськ — наросток -ищ- („бабище“), „в генікею“ — і „в генікеї“. Взагалі кажучи, граматична будова її мови — це діалектно вже південносхідня будова, і говорити тут про якусь „діалектну многоосновність“, як це робить Шерех у згадуваній праці, звичайно, не можна.

Незалежно від діалектних явищ її мова надзвичайно багата лексично, граматично й фразеологічно. В цьому розумінні вона використала українську народну мову так, як ніхто інший з українських письменників. Це багатство чарує читача особливо в її пізніших драматичних поемах. І вона дуже уміяно використовує народні розмовні вислови в нових суто-літературних мовистіях, аж до „високого“ включно. В неї раз-у-раз трапляються такі вислови, як от „увірились усі вони“, „очі сльозозю пойнялись“, „сутужно буде“, „одного батька й матері синове“, „ні пари з уст“, „коли ж урагові такі прокляті“. Вживає вона дуже часто присвійних прикметників на -ин, -ів („Кассандрин“, „Пріямів“. Уміє вона використовувати й народні вульгаризми там, де вони потрібні („дур дурня й масла грудка“). Постійно вживає клич-

* Коли в більшості друківаних текстів Лесі Українки маємо форми „осі“, „отсі“, то вони, звичайно, не належать до особливостей її мови: це правніше того часу, і в сучасних перевиданнях їх треба б виправляти на „оді“.

ної форми (без заміни її формою наз. в.): „Майстре Людвігу“, „моя посестро“.

Є в її мові й такі форми, як от повна (членна, займенникова) форма прикметників та дієслівна форма наказового способу на -іте. Особливо часто ці форми трапляються в її раних текстах, переважно в ліричних поезіях („совиная порода“, „поети, живіте“). Вживає вона досить часто й „законнішої“ для нашої літературної мови (супроти прикметників) повної форми займенників: „сяя“, („цяя“), „тії“. Але вона майже не вживала активних дієприкметників, тільки зрідка трапляються в неї такі вислови, як от „факт вражаючий“, „віщуючий“. І, навпаки, вона дуже любить дієприслівникові звороти („Вже німці міряли його, навколо втрех поставаші“, „Лісова пісня“). До неологізмів Леся Українка вдавалася дуже обережно, і вони трапляються в неї тільки зрідка. Це такі просто неминучі слова, як от „ростина“ (рослина), „письмовець“ (у раних текстах), „хист письменський“, „слухач“, „догонці“ (ті, що доганяють), „прийдешність“.

Якоюсь мірою використовувала вона й фолклорну мову („світа-сонця не видають“ — „Віла-посестра“).

З чужомовними елементами вона поводитись так: 1) етранжизмів (варваризмів) уживала сміливо, допускаючи навіть чужомовні написання (*moderne, demimonde*), через те її „інтелігентські та філософські“ тексти (в діалогах-афоризмах) ніколи не скидаються на популярні; 2) архаїчні церковнослов'янськими і взагалі церковні слова допускала тільки в окремих випадках („амінь“ у поемі „В катакомбах“), даючи й цитати з Біблії тільки в українському перекладі. Це все робить її мову, навіть 90-их років, цілком „нормальною“ й для нашого часу. Ось дещо з лексики „Блакитної троянди“: піяніно, мольберт, консолі, візит, авансцена, альбом; імена — Орест, Олімпіяда, Любов (не „Любка“).

Маючи в своєму розпорядженні такі мовні засоби, Леся Українка, як геніяльна письменниця, створила надзвичайне багатство своєрідних літературних мовостилів, що їх вичерпну характеристику можна дати тільки в спеціальній монографії. Тут відзначимо тільки деякі з них.

Показова з цього погляду „Лісова пісня“. Це ціла мовостилева симфонія, що в ній поєднуються різні мовостилі, залежно від змісту тієї чи тієї частини твору. Так, у „Пролозі“ переважає фолклорний мовостиль, у розмовах Лукаша з Мавкою — літературно-романтичний, у розмові матері й

Килини — побутово-реалістичний („таке воно, протибіг, ні до чого“). Взагалі мова цього твору насичена фразеологізмами та афористичними висловами („Рада б я волю вволити, тільки ж сама я не маю вже волі“). Своєрідний фолкльорний стиль під стиль сербського епосу дала Леся Українка в „Вілі-посестрі“. Чудово стилізувала вона, сказати б, побутово-біблійний мовостиль у своїх творах із стародавнього гебрейського життя („Вавилонський полон“, „На руїнах“ тощо), з євангельсько-християнського побуту („Йоганна, жінка Хусова“), дала відповідний стиль у творах із життя стародавніх греків („Оргія“) та римлян („Адвокат Мартіян“). Надзвичайно вдало розв'язала вона і проблему стилістичного вияву чужомовного побуту з новіших часів, зокрема болючу для української дійсності проблему російськомовного побуту. Цю проблему декотрі українські письменники просто відмовлялись розв'язувати, залишаючи в устах російських персонажів російську мову (Винниченко в драмі „Між двох сил“). Леся Українка зміла одним-двома висловами дати відповідний кольорит (наприклад, у „Боярині“: „пусть себе парнішка“...). „Високий стиль“ вона зміла створювати без ніяких церковнослов'янізмів, так розв'язавши й цю нелегку для українських письменників проблему. Ось, наприклад, у драматичній поемі „В катакомбах“:

Прославно ж, браття, Господа Хреста,
Що посадив на небі поруч себе
Замученого брата Харіклея.

Або в „Написі в руїні“:

Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Оцю собі гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямил на всі віки потемні...

Але це — кажемо — тільки дещо з її мовостилевого багатства.

Стефаникова мова. Хоч західньоукраїнські (південнозахідні й карпатські) говори й не ввійшли в літературну українську мову, але вони саме тепер найяскравіше відбилися в мові деяких письменників, найбільше в мові В. Стефаника, М. Черемшини й Леся-Мартовича. З якоїсь примхи використав Г. Хоткевич гуцульський говір у „Камінній душі“. І. Франко в

своїй статті „Літературна мова і діалекти“ писав: „Найбільше і найкраще підходить до діалекту (покутського, В. Ч.) Стефаник, але все таки цей покутський діалект виявляє більше схожості з загальною літературною мовою, ніж згадані вище гірські (лемківський, бойківський, гуцульський, В. Ч.), і не був Стефаникові перешкодою в тому, щоб він зробився почитним і любленим письменником усїєї України“*

Проте в дійсності це було не зовсім так: якоюсь мірою ця мова таки стояла на перешкоді. Тим то й сам Стефаник пізніше дбав про те, щоб якось наблизити мову своїх творів до всеукраїнської літературної мови. На це є багато свідчень, але ми обмежимося тільки деякими з них. Так, В. Дорошенко у своїх спогадах про Стефаника писав: „Як почали на Радянщині передруковувати Стефаникові новелі, то дуже перемінили його покутську говірку на наддніпрянський лад (порівняйте хоча б, наприклад, збірку його творів, що вийшла в Харкові 1924 року під наг. „Кленові листки“), Гнатюк і я обурювалися на таке варварство. Аджеж при перерібіці геть чисто зникав увесь аромат Стефаникового слова, гинула уся його краса. Просто не можна було пізнати, що це його твір. Ми налягали на Стефаника, щоб він запротестував проти такого калічення своїх писань, але він відпозів, що це діється з його дозволу, та жалував, що пише діалектом, а не чистою літературною мовою.“** Цей свій погляд висловив він публічно під час ювілею на комерсі 26 грудня 1925 р. у Львові. Порадивши „всім нашим молодим письменникам, щоб не квапилися друкувати те, що пишуть, бо мають час“, він додав: „І сказав би їм ще одно — що маю за собою один великий блуд,щоби не брали собі з мене прикладу — не писали жаргоном-діалектом. Я вже давно просив одного нашого граматака (д-ра В. Сімовича, В. Д.), щоби мені переклали на чисту українську мову все те, що я написав. Знаю, що декому з вас це слухати дивно... та на це нема ради... Ви, молоді письменники, беріть собі приклад з французів: перетоплюйте це різноманітне слово українських діалектів, говорів, жаргонів в одну спільну, криштално чисту літературну мову. Бо мову треба творити, кувати, стоплювати, як вона це роблять віками.“ І далі Дорошенко додає: „І Стефаника ніяк не можна було переконати про право письменника

* „ЛНВ”, 1907 р., ст. 230.

** „Василь Стефаник у моїх спогадах”, „Своє Село”, 1952 р.

вживати в красному письменстві своєї говірки, дарма що він сам це робив так красно. Він хотів, щоб його читали вільно по всій Україні, а тим часом діалект, на його думку, ставав цьому на перешкоді, роблячи його твори малодоступними широкому загалові.**

Про це ж таки свідчить і його син Юрій (Гаморак) у передмові до видання „Твори Василя Стефаника“. Він пише, що, приїхавши востаннє в травні 1936 р. до Львова, „проф. Сімовичеві він іще раз пригадує своє давнє прохання перекласти на літературну мову його новелі. Ця справа в останні роки життя дуже непокоїла Стефаника. Він чомусь уважав, що писати діалектом — це національний злочин.“***

Але... що написано пером, того не витягнеш і волом. Пущені в світ тексти його творів жили вже незалежним від нього життям, і тому навіть його власний син, з санкції не кого ж як того ж таки Сімовича, у згаданому виданні відновив усі говіркові особливості його мови. Перешкождала виправленню мови його творів естетична функція його льокалізмів, без шкоди для літературної вартости цих новел не можна було виправляти мови, хоч дещо й можна було б „безболісно“ викинути, напр., деякі фонетичні тонкощі.

Які ж це особливості?

У фонетиці: Е (з паляталізацією попереднього приголосного) відповідно до давнього малого юса („поредок“), веларизоване Ц наприкінці слів („конец“), паляталізоване Ч („богачю“), відсутність гармонійного уподібнення в групі слів, що на „Сході“ прикметні цим явищем („богатий“, „коляч“), середнє Л („мелник“), спорадичнє м'яке Р („прокураторь“), явища типу „брінкати“, „Міхайло“, Ф відповідно до літературного ХВ („уфатив“) і дещо інше. У морфології: тверде закінчення в дієсловах З ос. („б'ют“), форма типу „роб'є“ (роблять), типу „порадю“, слівце (морфема) „си“ відповідно до літературного „ся“ („зпамнеталиси“), приросток „ві-“ („віговорити“), -ть наприкінці числівників „п'ятьдесеть“, „шістдесеть“ і т. д., форма наказ. способу типу „не приходи!“ (не приходь!), форми „утікала-м“, приросток найвищого ступня прикметника „май-“, форма „жите“, „вєсіле“, форма „єї“, „шос“ (без паляталізації С), „ніц“ і чимало іншого такого, зокрема в лексичі та синтаксі, що не ввійшло до літературної мови.

* Там же. ** „Твори Василя Стефаника“, Львів, 1942 р., ст. XI.

Взагалі ж дослід цих явищ вимагає спеціального, більш діалектологічного, як літературномовного розгляду. Те ж можна сказати про мову М Черемшини, що користувався гуцульським говором, зокрема його фолкльорною відміною.

Про мову Ольги Напівнімецьке (за матір'ю) походження Кобилянської. Її виховання Кобилянської зумовило чималі труднощі для неї в українській мові. Її мову Єфремов назвав „важкою“ й „штучною“, а стилі „поплутаним“. Писала вона в основному тодішньою українською літературною мовою (вірніш: західноукраїнським її варіантом), але значно вплинули на її мову й буковинський (покутський) та почасти гуцульський говори. Ось деякі особливості цієї мови, що не ввійшли до всеукраїнської літературної мови: в лексиці: „великан“, „пень“ (стовбур), „пияк“, „границя“, „сардак“, „барда“ (сокира), „газдувати“ (господарювати), „одинок“ (єдина), „почерез“, „обістя“, „туй-туй“ (ось-ось), „силяля гердани“, „бодзики“, „заєдно“, „п'ястук“, „ади!“ (а дивись!), „отвирати“, „проступниця“, „жажда“ тощо; у морфології: активні дієприкметники („шелестяча“), „цеї“, род. приналежності типу „земля Василя“, прийменник „о“ (об) — „говорити об тім“; у сичтаксі: „не як у долині“ (зам. „не так, як...“), дав. приналежності („батьком твоїм Андронаті“), „розділена садками від себе“ (одне від одного), безособовий зворот типу „рослося деревині“, просто роблені, створені не по-українському конструкції („немов і (?) до тієї то (?) ріки сходилися... смереки“). І багато іншого.

Але ці мовні, з погляду сучасної української літературної мови, „помилки“ не заважили їй дати своєрідний стиль інтелігентського діалогу (в багатьох творах, як „За ситуаціями“, „Ніоба“ тощо), побутово-селянського кольориту („Земля“), різних філософських медитацій. Взагалі її мовостилі на тлі дотогочасного „селянського“ характеру українського письменства були великою новиною і поступом.

Мова Михайла Для Коцюбинського українська мова не була Коцюбинською. Її матірньою мовою. Родина його батьків — це була міщанська зросійщена родина, і від своєї матері малий Михайло чув тільки російську мову, та й сам говорив тільки по-російському. Тим то й перші його спроби писати були російські. Але національне українське середов-

вище (українська мова челяді тощо) взяла кінець-кінцем гору над родинною інерцією. „Зanedужавши на дев'ятому році на запалення в легенях, — згадував пізніше Коцюбинський у своїй автобіографії,* — я в гарячці почав говорити по-українському, чим не мало здивував батьків. По тому, коли я видужав, часті розмови про цей факт розбудили в мене інтерес до українського слова, і вже 9-10 літ, пам'ятаю, я складав українські пісні на взірець народних.“

До цієї „стихійної сили“ (українського етнічного середовища), що прихилила душу молодого Коцюбинського до рідного народу, досить рано приєднався ще й вплив творів українських письменників.

„Національна свідомість, — писав Коцюбинський у листі до М. Мочульського 17/XI 1905 р. — прийшла до мене аж на дванадцятому році життя. Сталося це так. Коли я скінчив 11 літ, я сильно закохався у 16-літню дівчину. Щоб бути гідним своєї коханої, яка не дуже звертала увагу на адорацію дитини, я поклав собі зробитися великою людиною і накинувся на книжки. Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок, а потому Шевченко. Вже тоді я почав складати вірші і писати повісті.“

Метод роботи Коцюбинського знати з тих зазначок та підкреслювань, що їх він поробив у прочитаних текстах. Такі зазначки є в словнику „неудобопонятних южно-руських слів“ першої книжки „Основи“, в словнику Ф. М. Пискунова („Малоросійско-червонорускій словарь живого і актового языка“, виданіє 2-е, Київ, 1882 р.), в Кулішевих перекладах Шекспірових творів — „Отелло“, „Троїл та Кроссида“, „Комедія помилок“ (львівське видання 1882 р.), в „Народніх оповіданнях“ Марка Вовчка, у збірці „Ворскло“ Я. Щоголева і на багатьох інших. Правильні факти мови (слова, звороти) він підкреслював для запам'ятання, помилкові виправляв.**

А вже ставши письменником, Коцюбинський усяково удосконалював те своє знання української мови, те стихійне мовне надбання, що його він здобув від українського етнічного середовища. Читаючи під час Вінницького примусово-

* С. Бфремов. „Михайло Коцюбинський“, Київ-Ляйпціг, ст. 170.

** З подробицями цю роботу Коцюбинського висвітлює С. Козуб у праці „До початків літературної творчості Коцюбинського“.

го „сидіння“, та й пізніше, твори українських письменників, він пильно вивчав їхню мову. Українські книжки він брав у свого вінницького знайомого Цеслава Неймана, поляка з українськими симпатіями, співробітника „Кіевск-ої Старици“, що, за свідченням О. Саліковського, „мав непогану українську бібліотеку“. У бібліотеці Коцюбинського збереглися книжки з нейманівської бібліотеки: Кудішева „Хата“, Шекспірів „Гамлет“ у перекладі М. Старицького та „З давнього зшитку“ того ж таки Старицького.

Річ зрозуміла, що вивчав він українську мову і шляхом безпосередніх спостережень та записів із живих уст народу, як про це свідчать його записники. Так, склавши іспит на звання вчителя і виїхавши на кондицію до с. Лопатинці, він записував там фолклорні матеріали й мовні. Пізніше (наприклад, коли готувався до писання творів з гуцульського життя) він зробив собі з цього правило: уважно, дбайливо збирав мовні факти з живого народного вжитку.

Коли говорити про мовне оформлення творів Коцюбинського, то треба сказати, що цей вишуканий майстер української прози надавав цьому оформленню великої ваги. В одному з листів до М. Могилянского він писав, що „мова в белетристичному творі — половина, коли не більше, краси його.“ Але, використовуючи українську мову з найбільшою мистецькою доцільністю, він не забував і про лексичну та граматичну нормативність її. Цим він відрізняється від тих українських письменників, що, дбаючи про якісь свої мистецько-вислівні завдання, або занецищують її чужомовними елементами (Винниченко, Хвильовий), або користуються вузькими льокалізмами (Стефаник). З діалектизмами він боровся свідомо. Так, ще на початку своєї літературної діяльності він, виправляючи мову в творі якогось Тарасенка „На Україні“, викидав північноукраїнські „закуль“, „відтуля“ і заміняв їх південно-українськими („літературними“). Пишучи в листі до Гнатюка про оповідання Ст. Ковалева „Громадські промисловці“, він відзначав, що „мова їх вражає занадто льокальним характером, і навіть мені, який вважає галицьку мову рідною, годі часом зрозуміти те, що пише в тих оповіданнях д. Ковалів.“ Він був також і проти того, щоб галицькі редактори „чистили“ мову східньо-українських письменників, як про це він писав у листі до Комарова ще 1896 року.

Але, річ ясна, що він розумів потребу залишення льокаліз-

мів для місцевого кольориту. Яскравий приклад на це маємо в його „Тінях забутих предків“, де він ужив тільки незамінних льокалізмів („гачі“, „маржина“, „плай“, „воринне“ й ін.). І яка в цьому розумінні велика різниця між „Тінями забутих предків“ та „Камінною душею“ Г. Хоткевича, що написана суцільно гуцульським говором! Ця остання через те просто випадає з української літературної мови.

З огляду на сказане мова творів М. Коцюбинського — це класичні тексти нашої літературної мови в її стані на першу чверть ХХ ст. Якже в нього іноді й трапляється щось суперечне нормам цієї мови (росіянізми: „стірка“, „столова“, „звощик“, „по ночам“, „ставні“, „сухі листя“, західньо-українські льокалізми: „оба“, „приїхало... перед годиною“), то це можна пояснити тодішньою (до 1913 р.) невиробленістю самих норм, а не хибністю мовної позиції письменника. Але він цілком прийняв той „галицький лексичний мінімум“, що ввійшов до норм української літературної мови.

Згідно з теоретичними постулятами неореалізму Арно Гольца, що їх додержувався в своїй творчості М. Коцюбинський, мова твору мала бути такою, щоб її специфіка не ставала на заваді, а навпаки якомога дужче зближала мистецький твір до природи. Цей момент розробили вже послідовники Арно Гольца, що хотіли, всупереч навіть думці свого вчителя, передавати мовою і рухи, і запахи, і звуки-шуми, і навіть кольори (за законом *audition coloric* — кольорового слуху), а також такі явища, як нервова напруга людини, як сприймання часу тощо. З цього випливала потреба звертати увагу на образність мови, її звучання, ритмомелодіку. З граматичного боку вона не повинна мати довгих речень — повинна бути коротка, врівня (*Telegraphenstil*). І Коцюбинський усе це з великим хистом дав (хоч, звичайно, в межах мовно-можливого). Є в нього в багатьох творах такі місця, „імпресіоністично“ сильні картини, що мова, справді, ніби відсутня, а безпосередньо виступає дійсність (але насправді, звичайно, це тільки ілюзія, що її створює письменник). *.

Ось, наприклад, „звукова“ картина з „Сміху“:

А вулиця стогнала.

— А-а-а... — неслоь десь вдалека, як од розірваної греблі.

— А-а-а... — котилось ближче щось дике · чулися в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпущи та жаху, і тушіт ніг великої юрми ...

* Див. нашу статтю „Творчі шукання М. Коцюбинського“, „Київ“, ч. 2-3, 1951.

— А-а-а... а-а-а ...

Або ось діалог з оповідання „В дорозі“:

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику. — А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Грамматична вриваність його мови — неповні, еліптично збудовані речення впадають в око з першого разу. Наприклад, в „Intermezzo“: „Йду. Йду далі — киплять.“ Навіть у такому творі, як „Fata morgana“ є цілі уступи, в яких підметові речення не мають підметів, а підрядні речення стоять без головного (речення). „На ніч зміла Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось. Щоб голова доньки була, як сонечко. Щоб дівка була не гірша за людські.“ Великого ефекту досягає Коцюбинський такою мовою в „Невідомому“. „Як раптом залунали голоси всі.. як раптом линув потік життя у цю домовину... Ах, який натопт! Ні, так не можу! Стійте! Дайте спіймати! Ага!“

У діялогах Коцюбинський не відтворював цілком розмови, давав тільки натяки, згідно з порадою одного підручника поетики, що нею користувався.

Його мовостиль вплинув на багатьох пізніших українських прозаїків — на Хвильового, Косинку, А. Любченка й ін.

Мова Володимира Винниченка. Серед Винниченкових сучасників і пізнішого часу була поширена думка, що його мова „не чиста“. На жаль, досі ніхто спеціально про Винниченкову мову не писав, за винятком коротких принагідних зауваг у працях про його творчість.. Так, Леся Українка у статті „Винниченко“ побіжно відзначає „недостатки стиля или скорее языка г. Винниченко“ (стаття написана російською мовою). З конкретних хиб його мови вона згадує те, що його „фраза вообще имѣет тенденцію складываться по законам скорее русского, чем украинского синтаксиса.“ Ця хибка менша в діялогах персонажів з народу і більша в описах та міркуваннях від автора і виявляється тим сильніше, чим складніші описи та міркування. Відзначає вона й лексичні помилки, такі, як от слово „особистий“ в розумінні „особливий“, слово „чинно“ в розумінні „статечно“.*

* Леся Українка. Твори, т. XII, Нью-Йорк, 1954 р., ст. 243.

С.Єфремов пише про Винниченків „волохатий, часто необроблений стиль“, про „наче навмисне додержану недбалість“.**

Річ ясна, що таких загальних завваг мало для того, щоб скласти певну думку про Винниченкову мову й мовостиль. Але й безпосереднє наближення до його текстів не зразу може дати потрібну відповідь. Інакше сказати, стан його друкованих текстів такий, що на них не стак то легко обґрунтувати такий чи такий погляд. Річ бо в тому, що навіть ті видання його творів, до яких він сам був, сказати б, безпосередньо причетний, відбивають різні „сторонні“ втручання в його мову. Коли взяти, наприклад, найповніше з таких видань — віденське (В.Винниченко. Твори. Видавництво „Дзвін“, Київ-Відень, 1919 р.), то в ньому можна знайти такі явно невинниченківські написання, як от „шістьдесять“ (галицьке м'яке „-ть“ на кінці, це, очевидно, „привнесення“ складача-галичанина; такого, напевно, походження й „перешкаджати“ — „а“ в корені). Не Винниченкові належать і „шопочуться“, „щотина“, „повечерав“ (тверде „р“). Чимало, мабуть, вніс у ці винниченківські тексти Ю.Тищенко, що технічно здійснював це видання, але Тищенко не був достатньо-компетентною людиною у справах мовних, як це нам відомо з безпосереднього знайомства з ним.

Тим більше багато невинниченківського повинно бути в тих виданнях, що виходили на Радянщині двадцятими роками (в-во „Рух“, ДВУ), а також у „Соняшній машині“, що її мову зредагував В.Сімович (знаємо особисто від Сімовича), та в „Новій заповіді“, що її мову виправляв хтось із видавництва „Українські Вісті“ (Новий Ульм, Німеччина). Є в Винниченкових текстах суто-правописні явища, що належать добі: „се“ (не „це“), „зручніще“ (не „зручніше“), а також просто коректурні помилки.

Взагалі ж треба сказати, що Винниченко належить до тих письменників, які більше дбають про адекватність вислову своїх творчих задумів, аніж про „правильність“ (нормативність) самої мови. Вони здебільшого байдужі до „чистоти мови“. Таке можна сказати про Котляревського (і ми це відзначали), про Шевченка (це теж у нас відзначене), а з найближчого до нас часу, пізніше за Винниченка, — про Хвильового. Користуючись мовою „стихійно“, вони відбивають

** Історія українського письменства, т. II, Київ-Львів, 1919 р., ст. 292.

той її стан, який засвоїли від свого соціального середовища. Шевченко був тим щасливіший за інших, що виніс мову з „найкращого“ українського середовища — селянського, з центру української мовної території, а на мові трьох інших із цих письменників позначилась русифікація, і тому в їхніх „адекватних висловах“ наявні передусім росіянізми. *

І в мові Винниченка русизмів лексичних, морфологічних і ситаксичних чималенько таки. У лексиці це переважно ті слова з побуту міста й інтелігенції, що їм (словам) в українській літературній мові відповідають слова, засвоені на галицькому ґрунті („чемодан“ — не „валіза“, хоч є й „куфєрок“; „пароходик“, „звощик“, „кофе“ — не кава, „хазяїн“ — не „господар“, „город“ — не „місто“, „урок“ — лекція, „кухарка“). У морфології це: неузгоджена форма вищого ступеня прикметника, („буду нижче від його“), складена форма цього ступеня („більш сіре“), найвищий ступінь прикметника, утворений за допомогою „самий“ („сама послідня“, „самий звичайний“), множина прикметника чи займенника при збірних іменниках типу „листя“ („всі листя“), пасивна форма дієприкметника теперішнього часу („невилічимий рак“).

Проте, чимало з цих явищ треба покласти на рахунок тодішньої неунормованости української літературної мови (це оті форми ступенів порівняння прикметників, пасивна форма дієприкметника, активна форма дієприкметника теперішнього часу — „жуючий рот“).

„Нечистою“ зробило Винниченкову мову надмірне вживання російської мови в діялогах. У цьому розумінні можна говорити про пряме відбиття в його мові тодішніх мовних відносин на Україні як частині Російської імперії, а призвів до цього його реалістичний метод творчости, хибно подекуди, як побачимо далі, в мовній площині застосований. Відштовхуючись, видимо, від невдалих спроб своїх попередників, особливо Нечуя-Левицького, дати розмову освічених людей та міщанства, він свідомо шукав можливости уникнути мовного фальшу в цьому жанрі. Про його вагання — якою мовою передавати побутовий мововжиток зросійщеної частини української інтелігенції та росіян (чи жидів, що користувались російською мовою) — оповідав нам його партійний товариш І. Д. Вирва. Але кінець-кінцем

* Див. про це в нашій теоретичній праці „Межі й можливості мовосталю“, „МУР“, ч. 3, Регенсбург, 1947 р.

він схилився до прямої передачі цієї мови. Звідси в нього передусім жаргонізовані діалоги, як от „салдатська мова“ у „Мнімому господині“: „А ну-ка скажи тето Мальчевському! Ого! Он тібе січас: „Нефлюенція“! Відбив він недостатню обізнаність з тодішньою українською мовою „щирих“ українців, як це бачимо на прикладі Гаркуна-Задунайського, що будь-що-будь розумів уже потребу „розмовляти по-своєюму“. — „Візьміть хоч би таке, — говорив він із запалом, — єсть у нас репертуар п'єс, п'єс передових, так сказать ..е ...е ...е... ну, з на прав л е н і є м... Ви їх хочете поставити, хочете, так сказать, познакомити ...е ..е ... з ними об щ е с т в о“ (Оте „е“ показує труднощі мовця в доборі українських висловів). Жаргон українсько-російський уклав він в уста Лії в драмі „Дисгармонія“. Справжня російська інтелігенція розмовляє вже чистою російською мовою („пані в траурі“, в п'єсі „Базар“, чекісти в драмі „Між двох сил“). Цю останню мову він передає навіть російським правописом. Річ ясна, що це просто мовотворча поразка письменника, що не зумів у даному разі розв'язати цієї мовно-естетичної проблеми, повернувшись аж до Квітки-Основ'яненка, що теж писав двома мовами своїп'єси („Шельменко-денщик“, „Щира любов“).

Отже, він, як і українські драматурги попередньої доби, не усвідомив проблеми мінімального дозування російського мовного матеріялу. Ця поразка тим прикриша, що в його прозових творах („Хочу“, „По свій“) росіяни говорять по-українському. Але ця проблема, мабуть, турбувала Винниченка аж до кінця його життя, бо він, даючи оцінку нашій комедії „Гетьманська спадщина“ (у листі з 15/X 1948 р.) і відзначаючи „природність“ її мови, додав, що „навіть в устах явно неукраїнських вона тої природности не губить“ („явно неукраїнські уста“ — в губернаторші Дурново-Куракині).

Проте неправильно було б думати, що в Винниченковій мові нема зовсім „галицького впливу“. Ні, він є, та ще й дуже „яскравий“. У нього ж трапляються навіть такі галицизми, як от „ходить ... о вільний розвиток“, „се вас не обходить“ („По свій“). А в лексиці він уживає тих слів галицького походження, без яких у його час українська літературна мова просто не могла вже обходитись. Це: „раптом“, „коханій“, „принаймні“, „цукерки“, „відповідь“, „цікавість“, „цікавий“, „увага“, „бесіда“ (розмова), „мета“ і навіть „звірята“ в розумінні „тварини“.

А вплив цей у Винниченка мусив бути тому, що він орієнтувався вже на українську літературну мову, тобто на мову інтелігенції, а не на мову села, як це робили письменники ХІХ в. Через те ж він і зумів дати в творах з інтелігентського життя (з життя української інтелігенції) мовостилево бездоганні тексти — в описах, міркуваннях і діялогах („світогляд“, „центр світо-твору“), хоч сам майже не творить їх, не кажучи вже про ет-ранжизми.

З цієї ж причини він уживає й наявних тоді в українській мові неологізмів.

Тільки ж річ ясна, що й української селянської мови він „обминути“ не міг, уже хоч би тому, що він багато писав і з селянського та селянсько-заробітчанського життя („Біля машини“, „Кузь та Грицунь“ тощо). Селянська мова дала йому й ті діалектизми, що є в його мові („ходімте“, „в йому“, „лошам“, прийменник та приросток „од“ — „од його“, „одіпхнув“, хоч він уживає й „від“ — „буду нижче від його“ „зацідю“ — вдарю, але й „підвожусь“). Як бачимо, це південно-східні діалектизми, що їх він виніс із свого дитинства та з мандрів по Катеринославщині тощо. Селянська мова в нього цілком реалістична, з локалізмами і з засвоєними вже росіянізмами („ніззя“ тощо). Але мовостилево вона просто горить живою красою, особливо в прямих діялогах (бо він часто уживає, як про це буде мова далі, й непрямого чи прихованого діялогу або монологу). Ось, наприклад, Мотрина мова в оповіданні „Краса і сила“: „Авжеж, випида! А то ж як? Ну й душно! Чи й тобі душно? Та я й забула, що ти, як кавун на сонці“...

Є в Винниченковій мові й просто фіктивні язища, тобто цілком хибні („великі... оченятка“, „страшенно.. легесенький“; у першому випадку „оксиморон“, поєднання логічно-суперечного, у другому — наявність посилювального слова при прикметнику з „відтінковим“ наростком).

Мову „Соняшної машини“ та „Нової заповіді“ треба розглядати окремо з огляду на оті редакторські „втручання“ Сімовича та невідомого редактора з „Українських Вістей“.

Мова цих творів відрізняється особливою нормативною впорядкованістю, з погляду 20-их років ХХ ст. Крім того, в „Соняшній машині“ є язища, що походять від Сімовича персонально, від його уподобань. Це: а) безнаросткові віддіє-слівні іменники („кив“, „одкид“, „просух“), б) прикметники

типу „притихлий“, ужиті замість активних дієприкметників (зрідка й вони трапляються: „усекупуючий“), в) „підсилена“ милозвучність („ізневажливо“) та г) деякі галицькі явища („перейтися“, „ні за що, ні по що“, „бабчин“, „кітка“).

Коли говорити про Винниченків мовостиль у цілому (частково про це вже була мова), то треба передусім сказати, що він прикметний естетичною переконливістю, „природністю“. Якщо допуститись тут парадоксу, то можна сказати, що це в нього походить від отієї „нечистоти“, „неправильності“, „волохатости“ мови. Ця „занечищеність“ мови дала йому надзвичайно багатий арсенал мовостилевих засобів, величезні ресурси для добору, для створення різноманітних відтінків. Його мовостиль такий своєрідний, що його завжди легко можна впізнати, і ніколи не сплутаєш з чимось іншим. В ньому є щось від гумористичної манери (але це не завжди гумор, справжній гумор тільки в гумористичних творах — „Уміркований та щирий“, „На лоні природи“), є якась ніби грайливість (у доброму розумінні цього слова), є щось від соковитої семантики народної мови. Цей його мовостиль просто обчаровує читача, бере в таку обладу, що їй не можуть чинити опору навіть його ідейні вороги.

І яких яскравих рис надає він своїм персонажам за допомогою тільки мовостилевих засобів! От, наприклад, босякова мова: „Пішов вон зцюдова!“ З такою ж метою вживає він часто й прихованого діалогу чи монологу, наприклад, у „Соняшній машині“, де він володіє ним просто віртуозно.

„Старенький пастор боляче морщить ріденькі брови. І голос його вже не м'якенький, як лапка кіточки, а чудний, сукорий, рипучий, як рип дерева.

— Ну, кажіть далі, моя дитино, все, що є в вашій бідній душі.

Труда мружить тоскно синевіасті очі. Ах, усе, що в неї в душі! Хіба ж можна сказати, що там є? Вона з усією щирістю готова вивернути перед ним усю душу, вичистити її, вимести з неї все, що мучить, але хіба це легко зробити?“

Типове для Винниченка вживання здрібнелих форм в іронічному значенні: „старенький пастор“, „ріденькі брови і ін.

А „соковитої народної семантики“ ужив він хоч би в оцьому абзаці з тієї ж таки „Соняшної машини“:

„Задоволено відкашлюючись у сиву розпатлану бороду, з гуркотом тупотить на захід грім. П'яними слізьми перешіптуються в ошелешеній, притихлій тьмі на-

гойдані, натіпані дерева, часом потрушуючи нам'ятими чубами. Стомлено, з полегшенням дихає трава, земля, заплакані квіти.“

Оце така, коротко, характеристика мови цього потужного майстра, чи, краще сказати, мовного образотворця. Річ ясна, що тут сказано дуже мало, ні в якому разі не все. Винниченкова мова потребує великого спеціального досліджу, зокрема на підставі його власноручних рукописів, і тільки це дасть змогу скласти відповідне уявлення про його мову й мовостиль.

Мова С. Васильченка Своєрідність письменницької манери (С. Панасенко). С. Васильченка („якийсь мрійливий гумор, з яким він ставиться і до людей, і

до природи, скрізь шукаючи м'яких задуманих тонів, несподіваних переходів од звичайного до чогось таємного, чого, мабуть, і сам автор ще собі до повної свідомости не довів, але що огрійливим теплом дихає на вас із сторінок його творів“*) великою мірою пов'язана з його мовою, його мовостилем. Цей мовостиль можна б назвати романтично-пісенним, але він утворений не тільки з фолкльорної мови (пісень), а з народної мови взагалі, з її, сказати б, ліричних засобів. „Це насамперед своєрідний чисто селянський стиль і та запашна народна мова, що її секрет, на жаль, утратили всі — опріч хіба одного Васильченка — сучасні наші письменники“, писав той же С. Єфремов, характеризуючи творчість А.Тесленка, а zarazом, як бачимо, згадавши й Васильченка.**

А походить ця його мова не тільки від того, що він, мовляв, сам вийшов з народу, а й від наполегливої праці над нею. Як „великий любитель рідної мови“ він боровся за її право на існування, як учитель, боровся за запровадження її в школі і взагалі в житті освічених людей, боровся „теоретично“ (його стаття „Народна школа і рідна мова на Україні“, „Громада“, 1906 р., оповідання „Обивательські жарти“, „Московський гедзь“) і практично, вживаючи в побуті і пробуючи навчати дітей нею в школі (на Полтавщині, в селах — Білоусовім, Зубанях, Щербинівці). З його автобіографії „Мій шлях“ довідуємось, що він пильно вивчав і збирав український фолкльор. „Тут (у Брусовім) учні мені, між іншим,

* С. Єфремов, „Історія українського письменства“, II, ст. 229, Київ-Ляпціг.

** Там же, ст. 302.

позаписували силу етнографічного матеріалу (переважно пісень, казок), з якого я міг би був скласти чималий збірник.“**

Праця над мовою його творів у нього була не легка, зокрема ще й через невиробленість української літературної мови того часу. „Крім того, — пише він у своїй автобіографії, — писати твори українською мовою, молодю, невиробленою, без порівняння важче, ніж російською, з її широченним лексиконом, з готовими фразами. Українському письменникові доводиться тут робити подвійну працю — тягти разом два плуги: писати художній твір і разом творити для його мову“***.

Його пісенний мовостиль дуже виразний і виявляється в а) пісенній фразі, в б) наспівно-пісенній ритмомелодиці і в в) дослівних цитатах. Ось приклад на перші два моменти, тісно переплетені між собою:

„Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, на гіллях гоїдаються діти“ („Чайка“).*** Тут бачимо навіть дієслівне римування та повтори, характерні для пісенної мови, аж до отого „та й вчувається“.

У цій же „Чайці“ є й цитата:

Писала листи віченьками,
А початувала слізочками,
А переслала тми буйними вітроньками.

Але це трапляється в його текстах дуже часто. Теми його творів теж часто взяті з пісень: „Петруня“, „Мороз“, „Недоросток“. Звідти ж бере він не раз і заголовки: „На калиновім мості“, „Не співайте, півні, не вкорочайте ночі“.

У його драматичних творах, у діялогах він дає яскраву побутову мову (селянську), особливо в таких, як „На перші гулі“.

Слід відзначити його мову в оповіданнях з дитячого життя („Басурмен“, „Мужицький ангел“).

З граматичного боку він досить уперто обстоював свої говіркові особливості (м. Ічня на Чернігівщині). На виправлення цих особливостей („ходе“, „просю“, „сі“, „се“) він не по-

** Там же. ** „Повісті та оповідання“, Київ, 1949 р., ст. 47.

*** „Повісті та оповідання“, ст. 68.

годився навіть тоді, як мова літературна вже була значно унормована. Коли „Державне Видавництво України“ 1928 р. видало два томики його творів, то додало примітку про те, що на вимогу письменника в текстах збережено всупереч тодішнім нормам літературної мови особливості його мови.

Мова поетів-модерністів: Нові супроти „народницької“ М. Вороного, О. Олеся, Г. Чупринки, М. Філянського й „молодомузців“ поезії теми й мотиви в українських поетів-модерністів неминуче повинні були зумовити й інший характер їхньої мови. Та й

справді бо: чи можна було мовними засобами, скажімо, „етнографічного поета“ І. Манджури чи революціонера-народника П. Грабовського висловити міські й інтелігентські мотиви, мотиви, що їх підказувала настава на „мистецтво для мистецтва“ (у Вороного й „молодомузців“), філософсько-ліричні тенденції (у Філянського) чи суто-формальні шукання у віршуванні (в Чупринки)? Навіть громадські мотиви О. Олеся з наставою на гостру соціальну й національну боротьбу вимагали вже іншого мовного оформлення.

Тим то нові своєрідні особливості в мові цих поетів, безперечно, наявні — і в слівно-граматичній будові її, і в мовостилі.

Щоб створити цю мову, поети повинні були, з одного боку, сказати б, відсіяти суто-селянський або — краще сказати — етнографічний матеріал, а з другого — притягти інтелігентсько-міські ресурси мови. Тому в їхній мові відсутня не тільки селянська лексика, а й селянська оповідність у синтаксі та елементи селянської ідіоматики (фразеології). Річ ясна, що зв'язок із мовою поезії попередньої доби не міг зразу цілком обірватись (бо інакше це не був би один український мовний процес!), і її залишки можна знайти майже в кожного з цих поетів, зокрема в назві їхнього органу „Українська Хата“. Це ж щось таке, як Панькова Кулішева „Хата“! Цілком нове прийшло пізніше, коли український модернізм у поезії еволюціонував до „справжнього“ символізму (Д. Загуд, Я. Савченко, ранній П. Тичина), а також „виродився“ в футуризм (М. Семенко). Аж тоді, вже по революції 1917 р., з'явилися такі назви друкованих органів, як „Музагет“, „Шляхи мистецтва“, „Мистецтво“ тощо.

Але, попри наявність у мові поетів-модерністів залишків

„старого“, „нове“ в цій мові таки переважає. Це видно навіть із назв їхніх збірок поезій та окремих творів: „Ліричні поезії“ (1911 р.), „В сьайві мрій“ (1913 р.) — у М. Вороного, „З журбою радість обнялась“ (1907 р.), „По дорозі в казку“ (1910 р.) — в О. Олеся, („Calendarium“ (1909 р.) — у М. Філянського, „Огнецвіт“ (1909 р.) — у Г. Чупринки, „Ой люлі, смутку“ (1906 р.), „Блудні вогні“ (1907 р.) — в Карманського, „Розсипані перли“ (1902 р.), „Ладі й Морені терновий огонь мій“ — у В. Пачовського...

Не будши пуристами, ці поети вільно вживали неперекладених чужомовних у чужомовному написанні висловів (здебільшого латинських): назва збірки „Calendarium“ у Філянського, назва збірки „Al fresco“ в Карманського, заголовки поезії „Vae victis“ у Вороного й інше. Тим більше не „боялись“ вони етранжизмів, уживаючи їх дуже рясно, та ще й таких рідкісних, як „полімпсест“, „діядем“ (чол. р. у Чарнецького), таких специфічних, як „муза“ (назва групи „Молода муза“), таких маловідомих чужомовних імен, як „Сандро Ботічеллі“ тощо.

Іхній мовостиль — це романтичний (неоромантичний) мовостиль, створений добром таких типових слів та висловів, як от: „царство тіней, снів і забуття“ (у Вороного), „журба“, „мрії“, „хмари“, „по дорозі в казку“, „смуток“, (в Олеся) „пливем по морю тьми“ (в Карманського), місячна „ніч — як чарів чар“ (в Б. Лепкого), „огнецвіт“, „білий гарт“ (в Чупринки). Скаля цього мовостилю значно розширена в найталановитіших із них — у Чупринки й О. Олеся, особливо в останнього.

Спільність цього мовостилю в наддніпрянських і галицьких модерністів безперечна. І це сталося не випадково: вони діяли, сказати б, єдиним всеукраїнським фронтом. У генезі цієї спільності можна відзначити факт перебування М. Вороного в Галичині, де він зблизився був з Б. Лепким, а пізніше — їхню співпрацю в альманасі „З-над хмар і з долин“ та в журналі „Українська Хата“.

Але ця мовостилева та творча єдність не забезпечила єдності в словно-граматичній побудові їхньої мови. Тут ми маємо ту розбіжність, що в наддніпрянській мові „східня“ (у декомо, наприклад, у Філянського, з росіянізмами), а в галичан — з чималими залишками елементів „рутенського язичія“, що його свого часу засудив був Грінченко в статті „Галицькі вірші“. Ось дещо з того „язичія“:

„судьба“, „мрак“, „луч“ — у С.Чарнецького, „воздух“, „най“, „заки“ — у Б.Лепкого, „гнесь“ (гнеться), „не йму тебе молити“ — в П.Карманського.

Але взагалі кажучи, мова українських поетів-модерністів — це новий досяг супроти попереднього, „нове слово“ в українському мовотворенні, в його віршовому жанрі.

НА ЗАКІНЧЕННЯ ПЕРШОГО ТОМУ

Отже, наша спроба історичного огляду властиво-української літературної мови дійшла до 1917 року. І, мабуть, у читача тут, по прочитанні останньої сторінки, виникнуть такі питання: чому саме тут межа? Чому за цю межу править рік, а не десятиріччя, півсторіччя? Таж для мови, її розвитку рік — це тільки мить, незначна частка часу, що не може нічого змінити! Та й у своєму „Вступі“ ми писали, що в мовному процесі немає виразних меж (ст. 9)!

Тому — відповімо, — що 1917 рік — незвичайний рік в історії і українського народу, і української мови. В історії української літературної мови було досі тільки два такі роки — 1798 р., рік першого видання „Енеїди“ І. Котляревського, і 1917-ий. Річ ясна, що ці роки — це межі тільки в зовнішній історії української літературної мови, бо у внутрішній її історії — ні „Енеїда“ не була абсолютним початком, ні те, що почалося зовні 1917 роком, не дало зразу нової якості в середовому, внутрішньому розвитку мови. Але поява „Енеїди“ — це був перший крик новонародженого (після століть інкубаційного періоду), що звернув на себе увагу світу, а 1917 рік виніс українську літературну мову на найвищій щабель, на щабель державної функції, тобто тієї функції, що найбільш забезпечує літературній мові її існування й розвиток. І хоч у внутрішньому розвитку нові якості прийшли не зразу, ба й здобувано їх ціною болючих жертв українського народу в умовах нечуваних політичних перешкод та „поголовного“ винищування „мовників“ в т. зв. УРСР, але кінець-кінцем ця мова таки стала всеосяжним знаряддям культурного й політичного життя українського народу. А в зовнішній історії не що як тільки державна її функція стала за трамплін до стрибка й у ширший світ: вона ж тепер залунала в етері з урядових радіостанцій такої вирішальної потуги світу, як США, таких держав, як Канада, Еспанія, Італія. Її стали вивчати в чужих університетах (в Інституті живих східніх мов у Франції, у Колумбійському університеті в США, в Манітобському університеті в Канаді тощо).

Розвиток української літературної мови після 1917 року —

це тема другого тому нашої праці. Звичайно, нема ніякої гарантії, що ми, при всьому своєму палкому бажанні, це нелегке завдання виконаємо. Дуже бо важкі умови нашого еміграційного життя для такої праці. Але живий живе й гадає, і ми не тратимо надії на здійснення цього здуму.

В. Ч.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Абраменко — 246
 Адаменко, П. — 249
 Аделюнг — 45
 Айзеншток, Б. — 36, 50, 107
 Аксаков, С. — 101, 103
 Антонович, В. — 133, 139,
 140, 153, 156, 191, 282, 283,
 193
 Антонович, Д. — 184, 191
 Арабажин — 140
 Афанасійв - Чужбинсь-
 кий — 174
 Ашкаренко — 132
 Байрон, Дж. — 144
 Галей, І. — 270, 291
 Бацтке — 5, 45
 Барвінов Гагна (Куліше-
 ва) — 270
 Барвінський, О. — 95
 Барвінський, В. — 135
 Бачинські (подружжя акто-
 рів) — 150
 Бецький, І. — 5
 Білецький - Носенко,
 П. — 55, 61, 70, 77, 178, 243
 Білозерський, В. — 136,
 151, 167
 Бобир - Кожановський
 — 218
 Богумид, О. — 6, 155
 Бодянський, О. — 93, 99
 Боржковський, В. —
 264, 265
 Боровик, В. — 192
 Боровиковський, Л. —
 56, 75, 81, 85, 87, 89, 90, 94, 95,
 115, 116
 Будзинівський, В. — 156
 Будяк, Ю. — 235, 237, 238,
 239, 240, 268
 Бузук, П. — 9
 Булич — 24, 44, 46
 Вагилевич, І. — 76, 88
 Васильченко, І. — 217
 254, 267, 312
 Ващенко - Захарченко
 — 57
 Верхратський, І. — 148,
 165, 196, 226, 242, 250,
 251, 252, 255, 256, 257, 258,
 259, 260, 261, 262, 271, 274,
 278
 Вессель — 145, 237
 Винниченко, В. — 73,
 266, 267, 269, 293, 294, 304,
 306, 307, 308, 309, 310, 311,
 312
 Вирва, І. — 308
 Вишневський — 270
 Вікул, М. — 249
 Вовк (Волков), Ф. — 211, 270
 Вовчок Марко (дів. „Марко
 Вовчок”).
 Водововов — 237, 238
 Восницький — 208
 Войцеховський — 45
 Вороний, М. — 314, 315
 Востоков — 155
 Гавшман, Г. — 207
 Гаморак, Ю. — 301
 Гатцук — 147, 203
 Герцен, О. — 130
 Гехтер — 223, 225, 226, 229
 Гірняк, Ю. — 262
 Глібів, Л. — 125, 179
 Гнатюк, В. — 304
 Гнилоширов — 146
 Гнідич (Гнедич) — 20, 45
 48
 Гоголь, М. — 25, 57, 86,
 93, 131, 207
 Головатий, А. — 15, 18, 22,
 23, 25, 27, 30, 34, 38
 Головацький, Я. — 75, 79,

80, 84, 88, 99, 134, 160
Гольц, А. — 305
Гордовський — 150
Горленко — 171
Грабовський, П. — 314
Гребінка, Б. — 5, 56, 57,
Гречулович — 155
Грещанковський — 147
Грінченко (В. Чайченко) —
6, 12, 126, 141, 144, 154, 158,
163, 171, 175, 177, 193, 194,
196, 197, 198, 199, 200, 201,
202, 203, 205, 206, 207, 208,
209, 215, 216, 217, 219, 220,
221, 226, 227, 229, 231, 234,
235, 236, 237, 238, 239, 240,
241, 246, 250, 257, 260, 261,
263, 265, 271, 272, 273, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 285
Грушевський, М. — 7, 47,
75, 191, 192, 193, 194, 220,
225, 229, 231, 235, 241, 246,
242, 244, 252, 254, 272, 277,
278, 282, 283, 287, 295
61, 62, 67, 80, 81, 89
Гулак - Артемовський,
П. — 13, 46, 47, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63,
67, 69, 71, 73, 75, 81, 82, 86,
87, 114, 128, 178, 197
Гуцало — 270
Гаватович — 13, 15, 18,
19, 30, 38, 41
Гартнер, Ф. — 260
Грібоедов — 97
Даль — 164
Дашкевич, М. — 242
Дейницький — 148
Деркач — 147
Дідицький, Б. — 134
Дмитрієв — 212
Доброгаєва — 140
Довгалевський — 19,
24, 25, 30, 31, 38, 39, 40, 42
Доленко — 227
Доманицький, В. — 107,

127
Дорошенко, Д. — 215,
216, 226
Дорошенко, В. — 140, 227,
300
Дорошкевич, О. — 5
Драгоманов, М. — 69, 126,
134, 137, 143, 146, 155, 162,
163, 166, 173, 174, 177, 179,
181, 192, 194, 229, 230, 237,
238, 243, 245, 261, 284, 294,
297
Дубняк — 249
Дубровський, В. — 248
Духнович, О. 134, 135
Бфименко, О. — 237
Бфремов, С. — 5, 7, 36, 46,
55, 58, 59, 65, 104, 107, 125,
131, 190, 192, 201, 207, 208,
212, 215, 227, 229, 231, 256,
271, 282, 286, 287, 288, 289,
290, 291, 302, 307, 312
Житецький, П. — 6, 10, 17,
32, 134, 153, 155, 156, 208,
242, 244
Жарко, Я. — 229, 246
Жежалевський — 217
Желехівський, Б. — 208
Животко, А. — 217, 218
Загірня (Грінченко), М. —
207, 227, 246
Загул, Д. — 314
Задера — 246
Закревський — 174, 208,
Залозний, П. — 257, 260
Заньковецька — 149, 268
Заревич, Ф. — 135
Зелений — 232
Зеленський, В. — 210
Зеров, М. — 5, 37, 49, 50,
57, 59, 67, 289
Золотов — 147
Зубрицький — 134
Зудерман — 207
Ібсен, Г. — 207
Іванов — 246

Імшенецький — 246
Кавтський, К. — 262
Капніст, В. — 25, 45
Карсєв — 262
Карманський, П. — 315,
316
Карпенки (брати) — 57
Карпенко-Карий, І. —
132, 144, 149, 182, 185, 186,
269, 287
Каченовський — 44, 46
Квасницький, Г. — 216
Квітка - Основ'яненко,
Г. — 5, 41, 51, 53, 57, 62, 65,
67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
81, 82, 83, 114, 119, 129, 154,
160, 166, 178, 197, 205, 228,
273, 278, 309
Кістяківський, В. — 140
Климкевич, Е. — 136, 165
Кобиланська — 302
Кобринський, Ос. — 147
Ковалевський, В. — 147
Ковалевський, М. — 136
Коваленко — 246
Ковалів, — 304
Кожанчиков — 107
Коковцев — 270
Кокорудь — 197
Колєсса — 7
Комаров (Уманець), М. —
153, 191, 193, 195, 208, 244,
304
Кониський, О. (Степовик)
— 124, 129, 130, 131, 136, 137,
138, 139, 140, 144, 145, 147,
157, 151, 153, 165, 180, 346,
285, 291
Кониський, Г. — 16, 19,
24, 30, 31, 39, 58, 181
Коновченко — 227
Копитко-Думитрашко
— 56, 61, 70, 82
Коренецький — 56
Короленко, В. — 207
Корсун, О. — 75

Корф — 145, 237
Корш, Ф. 210, 211
Косач — 265
Косица, Г. 306
Костомаров, М. — 5, 60,
75, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 87,
89, 90, 91, 92, 93, 94, 136, 95,
96, 97, 101, 104, 115, 121, 130,
138, 145, 151, 170, 171, 177,
195, 208, 244
Котляревський, І. — 5,
32, 33, 37, 38, 40, 41, 42, 45, 46,
6, 11, 13, 18, 20, 23, 27, 31,
47, 51, 52, 54, 55, 56, 66, 75,
81, 117, 148, 178, 185, 187,
192, 208, 219, 232, 274, 276
277, 278
Коцюбинський, М. — 191,
192, 187, 293, 302, 303, 304,
305
Кошиць, О. — 157
Кримський, А. — 6, 7, 9,
44, 126, 133, 134, 197, 198,
230, 231, 250, 251, 252, 253,
255, 259, 260, 264, 265, 271,
272, 273, 278, 282, 285, 289
Крістенсен — 262
Кропивницький, М. —
73, 132, 144, 179, 150, 182,
183, 184, 185
Куліш, П. — 5, 6, 7, 12, 82,
86, 87, 92, 94, 101, 103, 105,
112, 120, 121, 122, 123, 125,
126, 127, 132, 136, 138, 140,
143, 144, 145, 147, 148, 149,
150, 151, 155, 159, 173, 174,
195, 179, 181, 165, 166, 168,
228, 229, 243, 270, 288, 289,
303, 304, 314
Куріло, О. — 7, 126, 155
Кухареко, Я. — 183
Лазаревський, М. — 103,
119
Ланно - Данилевський —
210
Лєв, В. — 185, 188

- Левицький, О. — 244, 245
 Левицький (Пилипович), М. — 258, 272
 Левицький, Парфеній — 270
 Левченко, М. — 264
 Левченко, М. — 165, 167, 174, 208, 244
 Левшин — 52
 Ленін, В. — 234
 Леонтович, В. — 232
 Лепкий, Б. — 315, 316
 Лизогуб — 119
 Липа, І. — 192
 Лисенко, М. — 156, 157, 265
 Лобисевич, О. — 15, 16, 19, 22, 27
 Лобода, А. — 100, 101, 103
 Лозинський, О. — 165
 Лоначевський, А. — 208
 Лосун — 197
 Лотоцький, О. — 150, 155, 210, 211, 212, 232, 233, 235, 237, 238, 247, 264, 265, 268, 269, 270
 Лукашевич, П. — 79, 99, 100
 Лукомський, С. — 20
 Лучицький — 245
 Любченко, А. — 306
 Ляссаль — 262
 Мазеца, І. — 15
 Мазуренко, В. — 224
 Маковей, О. — 295
 Максимовичка, М. — 119
 Максимович, М. — 67, 78
 Мальований, В. — 292
 Манджура, І. — 144, 314
 Марков, Н. — 134
 Марко Вовчок — 74, 127, 128, 136, 161, 163, 164, 167, 168, 173, 181, 187, 199, 220, 303
 Маркович, Я. — 55
 Мартович, Л. — 299
 Машперо — 262
 Махновський — 246
 Мельник - Антонович (Мельниківна), К. — 139, 140
 Мельник, М. — 259, 262
 Метерлінк, М. — 207
 Метлинський, А. — 75, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 115, 116, 138, 160
 Милорадовичева — 136, 137
 Милорадовичівна — 122, 123, 124, 128
 Мирний (Рудченко), П. — 129, 144, 180, 293
 Мироненко — 7
 Михальчук, К. — 6, 133, 168, 174, 248, 244
 Мілюков — 234, 239
 Міхновський, М. — 191
 Міцкевич, А. — 144
 Міяковський (Порський), В. — 151, 244
 Мова (Лиманський), В. — 138, 166, 177, 169
 Могиланський, М. — 304
 Морачевський — 125, 269, 270
 Мордовцев (Мордовець), Д. — 170, 171, 233, 291
 Меркович, О. — 128
 Навроцький, В. — 177
 Наторський — 150
 Науменко, В. — 174, 208, 211, 242, 244, 271
 Нейман, Ц. — 304
 Некрашевич, І. — 19, 24, 27, 30, 34, 38, 40
 Нечуй - Левицький, І. — 6, 58, 123, 129, 140, 142, 144, 151, 155, 161, 162, 164, 166, 167, 169, 173, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 208, 221, 222, 231, 250, 251, 255, 257, 258, 271, 273, 276, 278, 281, 287, 291
 Нікітенко — 155

Ніковський, А. — 289
Ніколаєв, В. — 249
Німчинов, К. — 7
Ніщинський, П. — 132
Новацький — 45, 48
Номис, С. — 151
Огієнко, І. (митрополит Іларіон) — 7, 104, 106, 124, 223
Огоновський, П. — 262
Огоновський, О. — 134, 147, 154, 242, 287
Олександров, О. — 56, 177
Олександров, В. — 199, 202
Олесь, О. — 269, 287, 293, 314, 315
Ольденбург — 210
Онацький, М. — 269
Опатович — 147
Охримович, В. — 191
Павлик, М. — 136
Павловський, А. — 45, 49, 55
Падайка, Л. — 249, 270
Парпура — 17, 45
Пассек, В. — 17
Пачовський, В. — 315
Пачовський, М. — 250, 272, 274, 278
Перетц, В. — 242, 245
Петренко, М. — 75
Петренко, П. — 65, 67
Петров, М. — 242
Петровський, Г. — 234
П. В. — 246
Пилипович (М. Левицький) — 6, 216, 219, 220, 224, 278, 279
Пильчиков — 137
Пискунов, Ф. — 139, 163, 164, 167, 174, 176, 208, 244, 303
Пихно — 239
Пірогов — 145
Плевако, М. — 107
Плеве (міністер) — 270

Плетньов, П. — 65, 67, 71
Подолінський, С. — 143, 154, 229, 284
Потебня, О. — 133, 174, 237, 244
Прокопович, Ф. — 24
Прокопович, В. — 233
Пчілка, О. — 131, 138, 139, 140, 144, 156, 166, 170, 173, 174, 178, 245, 294, 297
Пулюй — 155
Пушкін, О. — 108
Раковський — 134, 256
Родзянко, М. — 228, 234
Розковщенко — 87
Романчук, Ю. — 107, 148, 191
Рубан, В. — 20
Руданський, О. — 124, 157, 187, 252
Рудченко, І. — 167, 173, 264
Русов, О. — 156, 167, 208, 209
Русова, С. — 156, 211, 246
Савченко, Ю. — 68
Савченко, Я. — 314
Садовський, М. — 132, 149, 150
Садовський, М. — 268, 269
Саксаганський, П. — 132
Сакун, Є. — 196
Саладилів, П. — 270
Саліковський, О. — 304
Самбікін, М. — 249
Самійленко, В. — 140, 144, 170, 196, 215
Самовидець — 10
Свидницький, А. — 151, 156, 157, 165, 166, 252
Семенко, М. — 314
Смиренко, Іоан., 136
Симонівський, П. — 20
Синявський, О. — 6, 34,

107, 110, 112, 113
Сімович, В. — 295, 300, 301,
307
Сковорода, Г. — 20, 23,,
24, 43, 82
Скоронадський, —
234, 239
Славинський, М. — 210,
270
Сластьон, О. — 171
Словацький, Ю. — 269
Смась - Стоцький, С. —
147, 260
Смась - Стоцький, Р. —
167, 172
Сметана, В. — 269
Соболевський — 242
Срезневський, І. — 75,
77, 80, 81, 82, 83, 93, 155
156, 157
Старидька - Черняхів-
ська, Л. — 148
Старидький, М. — 73, 131,
132, 133, 139, 143, 144, 149,
156, 166, 168, 169, 170, 172,
173, 175, 177,, 178, 179, 182,
183, 184, 185, 258, 265, 304
Стебницький, П. — 210,
233, 247, 255, 270, 271, 272,
273, 276
Стефанік, В. — 276, 299,
300, 301, 304
Стещенко, І. — 220, 229,
230, 250, 253, 256, 257, 272,
277, 278, 279, 280, 281
Стороженко, О. — 139, 197
Студинський, К. — 166
Суворін — 149
Сулима, М. — 7, 38, 113
Сумцов, М. — 6, 244
Танський, В. — 16
Тарнавський, В. — 102
Тен, Г. — 262
Терлецький, О. — 135
Терпига — 248

Тимченко, Є. — 208, 257,
260, 292
Тиховський, Ю. — 104
Тичина, П. — 160, 314
Тищенко (Сірий), Ю. — 293,
235, 236, 238, 239, 240, 245,
246, 251, 256, 263, 256, 263,
265, 269, 307
Туманський, Ф. — 45
Тургенев — 112
Туркало, К. — 248
Українка, Леся — 7, 171,
294, 295, 296, 297, 298, 306
Ушинський — 145, 236
Фамінцич, А. — 210
Федькович, Ю. — 129, 136,
138
Філянський, М. — 293,
314, 315
Фортунатов — 210, 270
Франко, І. — 6, 15, 123,
126, 137, 144, 172, 181, 185,
187, 179, 191, 197, 198, 199,
200, 250, 272, 274, 278, 287,
299
Хвилювий, М. — 304, 306
Холодний, П. — 247, 248,
249, 250, 255
Хоткевич, Г. — 305
Храповицький, А. —
270
Цертелев, М. — 45, 46, 47
Чарнецький, С. — 315,
316
Ченіга (Зеленкевич) — 235,
237
Черемшина, М. — 299, 302
Черкасенко, С. — 235
Чернишевський — 135
Чернявський, М. — 293
Чикаленко, Є. — 156, 212,
213, 217, 218, 236, 244, 252,
265, 269, 278,
Чубинський, П. — 151

Чурипка, Г. — 293, 315
Шамрай, А. — 5, 71, 82, 87,
92, 75
Шахматов, О. — 175, 210,
211, 269, 276, 277
Шашкевич, В. — 136
Шашкевич, М. — 75, 76,
83, 84, 89, 91, 174
Шевченко, В. — 119
Шевченко, Т. — 5, 13, 35,
58, 62, 73, 92, 94, 95, 97, 98,
99, 100, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 110,
112, 113, 114, 115, 116, 118,
121, 128, 135, 138, 145, 147,
159, 167, 178, 187, 197, 219,
220, 224, 274, 277, 278, 303,
308
Шейковський, К. — 147,
174, 208, 244

Шекспір — 126, 131, 132,
144, 149, 303
Шемет, В. — 292
Шерех, Ю. — 160, 186, 187,
199, 218, 275, 276, 295, 297
Шерстюк, О. — 235, 260
208, 244
Шишацький — 75
Школикенко (Колосенко)
— 197
Шрай — 233
Щиряк, Ю. — 249
Щоголін, Я. — 124, 303
Яворенко, І. — 227
Яворницький (Козарин-
ский) — 156, 228, 246, 291
Ягата, О. — 246, 248, 252
Яремченко — 227
Ясинчук, М. — 285

1. Передмова ст. 5-8
2. Вступ (загальна характеристика процесу) 9-14
3. Початки українського літературно-мовного процесу 15-26
 Ранні твори як прояви процесу. — Стихійність „перших спроб” і ранні пробіски свідомости. — Естетична функція рідної мови. — Сукупність багатьох чинників у зародженні українського літературно-мовного процесу.
4. Мова „перших спроб” та Енеїди“ І. Котляревського. 27-42
 Жанрово-тематична обмеженість ранньої української літературної мови. — Слівно-граматична будова „перших спроб”. Мова „Енеїди” Котляревського. — Мовостиль ранньої української літературної мови.
5. Ранні спроби поважного стилю 43-55
 Наукове народоловство наприкінці ХУІІ й на початку ХІХ в. — Нове в мовній діяльності Котляревського. — Поважний стиль у Гулака-Артемовського.
6. На манівцях „мовної котляревщини“ 56-62
 Що таке „мовна котляревщина”? — Бурлескний мовостиль у Гулака-Артемовського. — „Жартлива” мова у Білецького-Носенка й інших.
7. Мова Квітчиної прози 63-74
 Національна позиція Квітки-Основ’яненка. — Квітчині твори в мовним гумором. — Поважний мовостиль у Квітчиних творах. — Лексико-граматична будова Квітчиної мови.
8. Мовна діяльність українських романтиків 30-40 років 75-76
 75-76
 Національно-мовні погляди українських романтиків 30-40 років. — Мовотворчі завдання романтиків 30-40 років. — Джерела розвитку української літературної мови в практиці романтиків. — Історичне значення мовної діяльності романтиків 30-40 рр.
9. Шевченкова мовна діяльність 97-120
 Національно-мовна позиція Т. Шевченка. — Шевченко і російська мова. — Жанрово-тематичний засяг Шевченкової мовотворчости. — Проблема Шевченкових текстів. — Джерела Шевченкової мови. — Шевченків мовостиль. — Значення Шевченкової мовотворчости.
10. Панькова Кулішева мова 121-126

11. Мова „Народніх оповіднь“ Марка Вовчка . . . 127-129
12. Загальні умови українського мовотворення в другій половині XIX ст. 130-137
Заборони української мови в Росії і боротьба з ними. —
Боротьба за українську мову в Галичині.
13. Прагнення синтези і вплив Галичини в українському мовотворенні 138-142
14. Розширення українського культурного мово-
вжитку 143-158
Жанри красного письменства. — Українська мова в школі. Українська мова в театрі. — Спроби політично-публіцистичної, науково-популярної та наукової мови. — Українська мова в побуті освічених людей.
15. Джерела для творення української літературної мови в другій половині XIX ст. 159-179
Народна мова як джерело. — „Ковані слова“. — Типи неологізмів, — Етранжизми в українському мовотворенні.
16. Мова письменників-реалістів другої половини XIX ст. 180-189
Мова О. Кониського, І. Нечуя-Левицького й П. Мирного. — Мова драматургів — М. Кропивницького, М. Старицького й І. Карпенка-Карого (Тобілевича). — Мовна позиція Івана Франка.
17. На межі двох століть 190-194
18. Загроза роздвоєння і мовна дискусія 90-их р-в 195-200
19. Мовна діяльність Бориса Грінченка 201-209
Загальна характеристика діяльності. — Характеристика Грінченкової мови. — „Словарь української мови“.
20. Між двома революціями 210-213
Боротьба за скасування обмежень українського друкованого слова напередодні й під час революції 1905 р. — Поява першої української преси на Наддніпрянщині.
21. Українські мовні проблеми в період 1905-17 р.р. 214-270
Проблема газетнопубліцистичної мови. — Справа української школи на Наддніпрянщині й Кубані. — Проблема наукової мови та науково-технічної термінології. — Українська літературна мова в побуті міста й інтелігенції. — Українська мова в театрі. — Спроби запровадити українську мову в церкві.
22. Мовна дискусія пореволюційних років 271-281
23. Мова окремих наукових діячів 282-290
Мова наукових праць М. Грушевського. Мова А. Кримського. — Мова С. Єфремова.
24. Мова красного письменства 291-316

Нові мовистилгові тенденції в українській літературі початку ХХ віку. — Мова Лесі Українки. — Стефанюкова мова. — Мова О. Кобилянської. — Мова В. Винниченка. — Мова М. Коцюбинського. — Мова С. Васильченка (Панасенка). — Мова поетів-модерністів.

5. На закінчення першого тому	317-318
6. Показник імен	319

ТЕХНІЧНІ ДОДАТКИ Й ПОПРАВКИ

Загальна заввага. У тексті цієї праці вжито трьох термінів з однаковим значенням: „стиль“ (напр., „поважний стиль“), „мовостиль“, „стилістика“, а також похідних від них прикметникових форм. Сталося це через неусталеність термінологічного позначення цього поняття, та ще й не тільки в українській мові. А під цим поняттям ми розуміли свідомий чи „інтуїтивний“ добір певних вислівних засобів — слів, граматичних явищ для надання певного характеру висловлюванню. У це поняття не входять зображувальні явища мови, тобто елементи постичної мови. Ці останні — це матеріал, що підлягає естетичній аналізі, тим ми його в своїй праці й не розглядали.

Важкі умови при друкуванні цієї книжки призвели до чималої кількості недоглядів та помилок. Просимо читача їх повиправляти, згідно з нижчеподаними вказівками:

Надруковано	Стор.	Ряд.	Треба
Б. Кримський	7	15 зн.	А. Кримський
ушь кабышь	22	6 зг.	ушь и кабышь
ШП	21	5 зг.	ЛУШ
ти	23	8 зг.	та
пизюль	30	20 зн.	позюль
задумом	30	19 зн.	задумом
172	34	15 зг.	1861
пос-	37	19 зг.	послав
	47	2 зн.	викинути зайвий рядок
чисото	50	15 зг.	чисото
Квіткин з Гулаком	70	18 зг.	після „Квіткин“ вставити „був“
одна зірочка	79	9 зн.	треба дві зірочки
кінець	112	16 зн.	кінець
уживати	123	1 зг.	уважати
пісень має	127	19 зн.	пісень часто має
примітка	140	7 зн.	на примітка має бути на 139 ст.